В. К. БАНДАРЧЫК

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЭТНАГРАФІІ

В. К. БАНДАРЧЫК

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЭТНАГРАФІІ XIX ст.

ВЫДАВЕЦТВА „НАВУКА І ТЭХНІКА"
МІНСК 1964

ІНСТЫТУТ МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА, ЭТНАГРАФІІ І ФАЛЬКЛОРУ
МІНІСТЭРСТВА КУЛЬТУРЫ БССР

Работа прадстаўляе сабою першы ў савецкай навуцы вопыт сістэматызаванага ізлажэння гісторыі беларускай этнаграфіі эпохі капіталізму. Развіццё беларускай этнаграфіі разглядаецца ў цеснай сувязі з рускай і польскай этнаграфічнай навукай і грамадска-палітычным рухам таго часу. У кнізе, у прыватнасці, даецца аналіз дзейнасці буйнейшых беларускіх, рускіх, украінскіх і польскіх вучоных (П. В. Шэйна, Е. Р. Раманава, М. Я. Нікіфароўскага, М. Федароўскага, Д. М. Анучына, С. В. Максімава, П. П. Чубінскага, У. М. Дабравольскага, Я. Чачота, Я. Карловіча, У. Вярыгі, Ю. Крашэўскага, У. Сыракомлі і многіх іншых), а таксама дзейнасці навуковых устаноў і таварыстваў (Акадэміі навук, Рускага геаграфічнага таварыства, Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі і інш.) па этнаграфічнаму вывучэнню беларусаў.

Р э д а к т а р ы:
доктар гістарычных навук А. І. ЗАЛЕСКІ,
кандыдат гістарычных навук Л. С. АБЕЦАДАРСКІ

ПРАДМОВА

Беларуская этнаграфія ў дарэвалюцыйны час зрабіла значныя крокі ў сваім развіцці. Этнаграфічныя веды садзейнічалі больш шырокаму азнаямленню перадавой грамадскасці з культурай і бытам беларускага народа, а культурная спадчына беларусаў стала здабыткам сусветнай навукі.

У. І. Ленін, перасцерагаючы ад шкодна нігілістычных адносін да культурнай спадчыны дарэвалюцыйнага мінулага, указваў, што «пралетарская культура павінна з'явіцца заканамерным развіццём тых запасаў ведаў, якія чалавецтва выпрацавала пад гнётам капіталістычнага грамадства, памешчыцкага грамадства, чыноўніцкага грамадства» [1]. Праграма Камуністычнай партыі Савецкага Саюза, прынятая XXII з'ездам КПСС, з новай сілай адлюстравала ленінскі падыход да выкарыстання гэтай спадчыны. «Культура камунізма, — гаворыцца ў Праграме, — убіраючы ў сябе і развіваючы ўсё лепшае, што створана сусветнай культурай, з'явіцца новай, вышэйшай ступенню ў культурным развіцці чалавецтва» [2].

У ажыццяўленні задач, пастаўленых XX і XXII з'ездамі КПСС, савецкія этнографы ў аснову сваіх навуковых даследаванняў кладуць вывучэнне і абагульненне практыкі камуністычнага будаўніцтва ў галіне быту, у стварэнні новых форм быту, у выхаванні чалавека камуністычнага грамадства.

Асноўнай задачай савецкай этнаграфічнай навукі

---

[1] У. І. Ленін. Творы, т. 31, стар. 260.
[2] Праграма КПСС. Мінск, 1961, стар. 131.

з'яўляецца вывучэнне сучаснага быту і культуры рабочага класа і калгаснага сялянства. Ва ўмовах сацыялізма этнаграфічныя веды дапамагаюць распрацоўваць правільную нацыянальную палітыку, якая забяспечвае ва ўзаемаадносінах паміж народамі цесную дружбу і брацкае супрацоўніцтва. Дзякуючы этнаграфічным ведам можна вызначыць, што з культурнай спадчыны народаў з'яўляецца рацыянальным, прагрэсіўным і заслугоўвае падтрымкі, далейшага развіцця і што перашкаджае руху наперад.

Адным з аспектаў савецкай этнаграфічнай навукі з'яўляецца вывучэнне і крытычнае асваенне той спадчыны, якую нам пакінула старая навука ў галіне быту і культуры народаў.

Марксізм-ленінізм вучыць, што гісторыя народа — гэта не толькі гісторыя здабывання сродкаў для жыцця, яна ўключае гісторыю жылля, адзення, ежы, сямейнага ўкладу, форм быту народа ў шырокім сэнсе гэтага слова. Гісторыя народа — гэта не толькі гісторыя яго барацьбы за свае ідэалы, гэта разам з тым гісторыя яго светапогляду, народных ведаў, звычаяў і абрадаў [1]. Адсюль зразумела, што этнаграфічныя веды даюць магчымасць савецкім вучоным глыбей даследаваць гісторыю народаў на ўсіх этапах развіцця чалавечага грамадства, вывучыць мнагагранна народнае жыццё, усе бакі яго і стварыць сапраўды навуковую гісторыю народа.

Такім чынам, этнаграфія як галіна гістарычнай навукі вывучае асаблівасці культуры і быту народаў на розных ступенях іх развіцця, этнагенез, рассяленне і культурна-гістарычныя працэсы, якія адбываліся ці адбываюцца ў жыцці розных народаў свету.

На розных этапах развіцця чалавечага грамадства этнаграфія займала пэўнае месца сярод іншых грамадскіх навук. У руках розных класаў і дзяржаўных органаў яна служыла сродкам вырашэння іх палітычных і сацыяльных задач. Такім чынам, этнаграфія заўсёды была навукай класавай.

Аб быце і культуры розных народаў свету паведамляецца ў самых даўніх гістарычных крыніцах. Але як навука з пэўнымі і акрэсленымі задачамі этнаграфія ўзнікла на зары капіталістычнага грамадства. Развіццё таварна-грашовых адносін штурхала маладую буржуазію

---

[1] Гл.: Очерки общей этнографии. М., 1957, стар. 9.

на пошукі новых рынкаў збыту і сыравінных рэсурсаў. У эпоху каланіяльных захопаў этнаграфія была накіравана на вывучэнне бытавых асаблівасцей заваяваных краін і ў руках буржуазіі служыла сродкам каланіяльнага прыгнёту. У перыяд рэвалюцыйных падзей (канец XVIII—1-я палавіна XIX ст.), якія знаменавалі сабою канчатковую гібель феадальна-прыгонніцкіх адносін, этнаграфія атрымала новы напрамак — зварот да вывучэння народных мас уласных краін. У гэты перыяд яна набыла асаблівую класавую вастрыню: ідэолагі пануючых класаў у быце і культуры народа шукалі тыя бакі, абапіраючыся на якія можна было б замацаваць і ўзмацніць класавы прыгнёт народных мас, стрымаць іх рэвалюцыйную энергію. Прагрэсіўныя ж вучоныя і рэвалюцыйныя дэмакраты выкарыстоўвалі гэту навуку для абароны інтарэсаў народа, для ўзняцця яго на вызваленчую барацьбу.

У сучасным капіталістычным свеце імперыялістычная рэакцыя выкарыстоўвае этнаграфію як служку каланіялізму, расізму, чалавеканенавісніцтва, нацыянальнага і класавага прыгнёту.

Беларуская этнаграфічная навука прайшла доўгі і складаны шлях развіцця. У яе дарэвалюцыйнай гісторыі храналагічна выдзяляюцца два буйных перыяды: першы — да пачатку 60-х гадоў XIX ст. — этнаграфія эпохі феадалізму, другі — 60-я гады XIX ст. — да Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі — этнаграфія эпохі капіталізму.

Гісторыю этнаграфіі эпохі феадалізму ў сваю чаргу можна падзяліць на два перыяды: а) перыяд першапачатковага накаплення этнаграфічных звестак (прыкладна да канца XVIII ст.); б) перыяд фарміравання і станаўлення беларускай этнаграфіі як навукі (пачатак XIX ст. — да рэформы 1861 г.).

У гісторыі этнаграфіі эпохі капіталізму выдзяляюцца тры перыяды, якія адпавядаюць тром хвалям уздыму грамадскай думкі — 60—70-я гады, 80—90-я гады і пачатак XX ст. (1900—1917 гг.).

Да сярэдзіны 70-х гадоў адбывалася ажыўленне этнаграфічнай дзейнасці ў Беларусі ў сувязі з агульным уздымам грамадска-палітычнага руху пасля рэформы 1861 г. і паўстання 1863 г. З сярэдзіны 70-х да сярэдзіны 80-х гадоў назіраецца спад у этнаграфічным выву-

чэнні Беларусі, які быў выклікан узмацненнем рэакцыі (гады жорсткай барацьбы царызму з рэвалюцыйным народніцтвам). У канцы XIX ст. у сувязі з новай хваляй грамадскага і культурнага ажыўлення і ўзмацненнем працэсу фарміравання беларускай нацыі адзначаецца новы ўздым этнаграфіі ў Беларусі. У гэтыя гады паяўляюцца буйнейшыя фальклорна-этнаграфічныя працы Е. Раманава, П. Шэйна, М. Нікіфароўскага, У. Дабравольскага, М. Доўнар-Запольскага, М. Федароўскага і іншых беларускіх этнографаў.

У новы перыяд гісторыі беларускай этнаграфіі эпохі капіталізму (1900—1917 гг.), які адзначан бурным ростам нацыянальнай і класавай самасвядомасці, побач са збіраннем фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў паяўляюцца буйныя працы даследчага характару (даследаванні Я. Карскага і інш.), разгортваецца больш шырокае вывучэнне матэрыяльнай культуры беларусаў. Аднак к канцу гэтага перыяду наступае крызіс буржуазнай этнаграфіі. Буржуазныя вучоныя імкнуцца адарваць гэту навуку ад сацыяльных і гістарычных праблем і выключыць этнаграфію з галіны гуманітарных навук.

Этнаграфія ў Беларусі адыграла значную ролю ў развіцці нацыянальнай культуры. Дарэвалюцыйныя этнографы сваёй дзейнасцю дапамагалі ўстанаўленню больш правільных поглядаў на гісторыю свайго народа, папулярызавалі яго культуру. Разам з тым этнаграфічная літаратура, у прыватнасці фальклорна-этнаграфічныя зборнікі і шматлікія артыкулы па быту і культуры народа, напісаныя з дэмакратычных і прагрэсіўных пазіцый, паказваючы яго багатую культурную спадчыну, у значнай ступені садзейнічала абуджэнню нацыянальнай і класавай самасвядомасці беларусаў, усведамленню іх чалавечай годнасці і такім чынам дапамагала кансалідацыі сіл народа.

Неабходна адзначыць і тую акалічнасць, што ва ўмовах, калі адсутнічала літаратура на беларускай мове, фальклорна-этнаграфічныя зборнікі па сутнасці запаўнялі сабою гэты прабел у нацыянальнай культуры. Пазней яны садзейнічалі развіццю беларускай прафесіянальнай літаратуры.

Усё гэта дае права гаварыць аб этнаграфіі як аб важнейшай галіне культуры народа.

Аб значнасці этнаграфічнай навукі ў дарэвалюцыйны

час сведчыць тое, што яшчэ ў апошняй чвэрці XIX ст. робіцца першая спроба напісання яе гісторыі. Гэту пачэсную задачу ўзяў на сябе літаратуразнаўца і этнограф А. М. Пыпін, якому належыць вядомая праца «Гісторыя рускай этнаграфіі» (1890—1892) у чатырох тамах. Гісторыі беларускай этнаграфіі прысвечана частка апошняга тома гэтай працы [1].

Гэта праца адыграла вялікую ролю ў папулярызацыі этнаграфічных ведаў і актывізацыі новых сіл на высакародную справу вывучэння быту і культуры народа. Аднак пытанні гісторыі этнаграфіі ў ёй не атрымалі глыбокага аналізу. Падыходзячы да гэтай навукі з пункту погляду буржуазна-асветніцкіх пазіцый, Пыпін па сутнасці падмяняе гісторыю этнаграфіі агульным аглядам культурнага развіцця Беларусі, пералічэннем віднейшых этнографаў і іх прац. Агляд некаторых этнаграфічных прац робіцца толькі ў плане характарыстыкі культурна-асветніцкай дзейнасці і нацыянальных узаемаадносін беларусаў з рускімі і палякамі.

У «Гісторыі рускай этнаграфіі» Пыпіна не асвятляюцца праблемы этнаграфічнага вывучэння народа. Многія працы беларускіх этнографаў зусім выпалі з поля зроку аўтара. Калі пры гэтым улічыць той факт, што агляд этнаграфічных прац даведзен толькі да 1891 г., то стане зразумелым, што ён не можа быць поўным як па ахопу этнаграфічнай літаратуры, так і па часу яе выхаду.

Больш поўны бібліяграфічны агляд важнейшых прац па беларускаму мовазнаўству, фальклору і этнаграфіі робіць Я. Ф. Карскі [2]. Аднак Карскі ставіў перад сабою іншую мэту — ён разглядаў краязнаўчую літаратуру таго часу з пункту погляду яе верагоднасці як крыніцы для вывучэння беларускай мовы. Таму ў гэтым томе «Беларусаў» многія працы чыста этнаграфічнага характару зусім не ўпамінаюцца. Карскі ў першую чаргу робіць аналіз методыкі запісвання і публікацыі сабраных фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў, пашпартызацыі іх, дакладнасці перадачы на пісьме фанетычных асаблівасцей мясцовых гаворак. Этнаграфічная ж характарыстыка прац амаль зусім адсутнічае.

---

[1] А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. IV. Белоруссия и Сибирь. СПб., 1892, стар. 1—173.

[2] Е. Ф. Карский. Белорусы, т. I. Вильна, 1904.

Нягледзячы на гэта, указаная праца Карскага, як і праца Пыпіна, у свой час мела вялікае значэнне. Асноўнай заслугай Пыпіна і Карскага з'яўляецца тое, што яны паказалі свету багацце беларускай краязнаўчай літаратуры і ўпершыню прывялі яе ў сістэму. Аднак працы Пыпіна і Карскага не поўнасцю адлюстроўваюць стан беларускай этнаграфічнай навукі і не вырашаюць важнейшых яе праблем.

Буржуазныя вучоныя ў сілу сваёй класавай абмежаванасці не маглі стварыць сапраўды навуковай гісторыі беларускай этнаграфіі. Гэта можна было зрабіць толькі на аснове марксісцка-ленінскай метадалогіі.

У 20—пачатку 30-х гадоў XX ст. Інстытутам беларускай культуры былі зроблены першыя крокі па стварэнню гісторыі беларускай этнаграфіі на новай метадалагічнай аснове. Беларускія этнографы тых часоў склалі бібліяграфію этнаграфічнай літаратуры і апублікавалі некалькі артыкулаў аб дзейнасці некаторых беларускіх этнографаў (Е. Р. Раманава і У. М. Дабравольскага).

У 1957 г. у Акадэміі навук БССР быў створан Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Адразу ж былі прыняты меры па распрацоўцы пытанняў гісторыі беларускай этнаграфіі, у выніку чаго як першыя крокі гэтага ў 1960—1961 гг. выйшлі дзве кніжкі: аб этнаграфічнай дзейнасці Е. Р. Раманава [1] і М. Я. Нікіфароўскага [2]. Асобны артыкул прысвечан агульнаму агляду гісторыі беларускай этнаграфіі за гады Савецкай улады [3].

У прапануемай чытачу працы аўтар паставіў задачу — на аснове аналізу апублікаваных этнаграфічных прац, фальклорна-этнаграфічных зборнікаў і архіўных матэрыялаў, на аснове аналізу дзейнасці віднейшых беларускіх этнографаў, а таксама рускіх і польскіх вучоных, якія займаліся вывучэннем быту і культуры беларускага народа, на аснове аналізу дзейнасці важнейшых этнаграфічных цэнтраў, якія кіравалі вывучэннем Беларусі, даць кароткую гісторыю беларускай этнаграфічнай навукі ад яе ўзнікнення і да канца XIX ст.

---

[1] В. К. Бандарчык. Еўдакім Раманавіч Раманаў. Мінск, 1961.

[2] В. К. Бондарчик, И. Г. Чигринов. Николай Яковлевич Никифоровский. Минск, 1960.

[3] М. Я. Грынблат, А. І. Залескі. Беларуская савецкая этнаграфія. Навука ў Беларускай ССР за 40 год. Мінск, 1958.

БЕЛАРУСЬ У XIX ст.

(Гісторыка-этнаграфічная характарыстыка)

Беларусы разам з рускімі і ўкраінцамі этнічна складаюць усходнеславянскую групу народаў Еўропы. Яны размешчаны ў асноўным у межах сучаснай тэрыторыі Беларускай ССР, займаючы па дарэвалюцыйнаму адміністрацыйнаму дзяленню Мінскую губерню, большую частку Магілёўскай, Віцебскай і Гродзенскай губерняў, значную частку Віленскай губерні і частку Нова-Аляксандраўскага павета Ковенскай губерні.

Культурна-бытавыя асаблівасці беларусаў з усіх усходнеславянскіх народаў найбольш аднародныя. Тым не менш насельніцтва паасобных частак Беларусі мае і свае этнаграфічныя асаблівасці. Некалькі адрозніваецца па бытавому ўкладу і гаспадарчаму тыпу паўночная частка ад паўднёвай. У прыватнасці, значна выдзяляюцца беларусы Пінскага Палесся і паўднёва-заходніх раёнаў сучаснай Брэсцкай вобласці. У этнаграфічнай літаратуры яны атрымалі назвы палешукоў і берасцянцаў. Адрозненні наглядаюцца і ў культурна-бытавых асаблівасцях захаду і ўсходу Беларусі. Этнаграфічныя асаблівасці паасобных частак Беларусі тлумачацца як гісторыка-культурнымі сувязямі беларусаў (усход і поўнач з рускімі, поўдзень і захад з украінцамі, палякамі і літоўцамі), так і геаграфічнымі адрозненнямі, а таксама рэшткамі племянных адрозненняў, якія ў некаторай ступені яшчэ захоўваліся.

Старажытныя летапісы расказваюць, што тэрыторыю сучаснай Беларусі ў даўнія часы насялялі ўсходнеславянскія плямёны: крывічы (Верхняе Падняпроўе, верхняя і сярэдняя часткі Заходняй Дзвіны і вярхоўе Беразі-

ны), дрыгавічы (паміж Прыпяццю і Заходняй Дзвіной), радзімічы (на Сожы), часткова севяране і валыняне (на поўдні Беларусі). К IX ст. гэтыя плямёны разам з іншымі ўсходнеславянскімі плямёнамі ляглі ў аснову фарміравання старажытнарускай народнасці, якая ўтварыла Старажытнарускую дзяржаву з цэнтрам у Кіеве. На базе старажытнарускай народнасці склаліся руская, беларуская і ўкраінская народнасці. Такім чынам, асаблівасцю этнагенезу беларусаў, як і рускіх і ўкраінцаў, з'яўляецца тое, што гэта народнасць утварылася не ў выніку зліцця першасных плямёнаў, а прайшла стадыю старажытнарускай народнасці. Складванне беларускай народнасці адбывалася на працягу XIV—XVI стст., а ў XIX ст. у выніку капіталістычнага развіцця беларуская народнасць ператварылася ў нацыю.

Працэс разлажэння феадальна-прыгонніцкай сістэмы ў Беларусі, што ішоў на працягу першай палавіны XIX ст., к сярэдзіне XIX ст. перарос у стадыю глыбокага крызісу. Капіталістычныя пераўтварэнні ў гаспадарцы Беларусі адбываліся ў своеасаблівых умовах і выклікалі ўзмацненне феадальнага прыгнёту народа. Уцягненне памешчыцкай гаспадаркі ў таварна-грашовыя адносіны (а Беларусь была раёнам буйнага землеўладання) прывяло да рэзкага павелічэння феадальнай рэнты. Імкнучыся ўзняць таварнасць сваёй гаспадаркі і разам з тым захаваць яе феадальныя ўстоі, памешчыкі пайшлі па шляху павелічэння паншчыны (да 4—6 дзён у тыдзень з паўвалокі зямлі), згонаў, ці гвалтаў (у час уборкі), дарожных і іншых павіннасцей. У пошуках новых прыбыткаў памешчыкі стваралі мануфактуры, дзе выкарыстоўвалася праца прыгонных сялян.

Для павелічэння вытворчасці таварнага хлеба памешчыкі пачалі расшыраць пасевы за кошт абеззямелення сялян. Нарэшце адной з пашыраных форм феадальнай эксплуатацыі была аддача памешчыкамі сваіх сялян у наём на будаўнічыя і іншыя работы ў суседнія губерні Расіі.

Усё гэта падрывала вытворчыя сілы сельскай гаспадаркі і прывяло сялянства Беларусі да крайне цяжкага становішча. Дробныя сялянскія надзелы яшчэ больш скарачаліся, сяляне пераводзіліся на горшыя землі. Для апрацоўкі сваіх надзелаў у сялян не заставалася часу. Іх палі зарасталі пустазеллем.

Напярэдадні адмены прыгонніцтва становішча сялян заходніх (беларускіх) губерняў Расіі было самым цяжкім. Гэта вымушан быў прызнаць і царскі ўрад. У прыпісцы Мікалая I на даклад беларускага генерал-губернатара, напрыклад, гаварылася наступнае: «У Камітэт міністраў з тым, каб усе паны міністры прачыталі і пераканаліся, у якім страшэнным становішчы губерні знаходзяцца» [1]. Зразумела, тут гутарка ішла не аб паляпшэнні становішча сялян. Царызм баяўся, каб не скараціліся даходы ў казну ад заходніх губерняў.

У адказ на ўзмацненне эксплуатацыі сяляне ўздымаліся на барацьбу супраць прыгнятальнікаў. Характэрнай рысай сялянскага руху напярэдадні адмены прыгоннага права было няўхільнае імкненне да волі — выхад з прыгоннай залежнасці. З другой палавіны 40-х гадоў шырыцца сялянскі рух у сувязі з увядзеннем інвентароў.

Абвастрэнне крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы і рост стыхійнага сялянскага руху ў 40—50-х гадах XIX ст. узмацнілі вызваленчы рэвалюцыйны рух супраць царызму і прыгонніцтва. На яго развіццё ў Беларусі дабратворны ўплыў зрабіла рэвалюцыйна-дэмакратычная думка рускага народа.

К канцу 50 — пачатку 60-х гадоў у краіне склалася рэвалюцыйная сітуацыя. Пануючыя класы ўжо не маглі кіраваць сялянамі старымі метадамі, а народ не хацеў жыць па-старому. Аднак рэвалюцыйная сітуацыя гэтых год не перарасла ў рэвалюцыю, яна завяршылася рэформай 1861 г. Тым не менш «...падзенне прыгоннага права, — пісаў Ленін, — ускалыхнула ўвесь народ, разбудзіла яго ад векавога сну, навучыла яго самога шукаць выхаду, самога весці барацьбу за поўную свабоду» [2].

Паслярэформенны перыяд для Беларусі, як і для Расіі, быў перыядам параўнальна хуткага развіцця капіталізму. Значна вырасла фабрычная прамысловасць Беларусі. Пры гэтым адбываўся працэс канцэнтрацыі прамысловасці і рабочага класа. Асабліва хутка расла колькасць буйных капіталістычных прадпрыемстваў (з колькасцю рабочых звыш 100). Калі з 1879 па 1900 г. колькасць усіх прадпрыемстваў вырасла на 30,7%, то

---

[1] ЦДГА БССР, ф. 1297, воп. 1, № 12112, лл. 17—20.
[2] У. І. Ленін. Творы, т. 17, стар. 66.

колькасць буйных прадпрыемстваў павялічылася на 161%, а лік рабочых узрос на 258%[1].

Развіваўся капіталізм і ў сельскай гаспадарцы Беларусі. Вёска ўсё больш цесна звязвалася з рынкам, сельская гаспадарка набывала таварны характар. Развіццё капіталізму ў вёсцы суправаджалася рассяляньваннем вёскі, класавай дыферэнцыяцыяй сялянства. Масы абеззямеленага сялянства ў пошуках працы ішлі ў горад. Беларуская вёска канца XIX — пачатку XX ст. прадстаўляла сабою ўжо рэзкі кантраст у сацыяльным плане — з аднаго боку, забітая галечаю бедната з адсталай тэхнікай, з другога, кучка міраедаў-кулакоў, якія эксплуатавалі наёмную працу.

Асноўнае месца ў сялянскай гаспадарцы Беларусі займалі паляводства і жывёлагадоўля. Сяляне сеялі жыта, ячмень, гарох, проса, грэчку, авёс. З развіццём капіталізму значна павялічваліся пасевы тэхнічных культур: бульбы, ільну, канапель. Некаторае распаўсюджанне знайшла кукуруза (паўднёвая частка Беларусі). Агародніцтва і садоўніцтва мелі другараднае значэнне. Апрацоўка ворнай зямлі вялася на аснове трохпольнай сістэмы севазвароту. Толькі некаторыя памешчыкі і кулакі, якія перабудавалі сваю гаспадарку на вытворчасць таварнай прадукцыі, уводзілі чатырохполле і шматполле.

Для апрацоўкі зямлі пераважна карысталіся драўлянай сахой, плугам і бараной. Прымітыўным спосабам апрацоўвалася зямля і ў тых памешчыцкіх маёнтках, дзе гаспадарка вялася шляхам адпрацовак.

З развіццём капіталізму беларуская вёска паступова мяняла сваё аблічча. Побач з нізенькімі старымі хатамі беднаты ў вёсцы ўзвышаліся дабротныя хаты і гаспадарчыя пабудовы кулакоў, валаснное праўленне, дамы папа, урадніка, старасты і іншых прадстаўнікоў эксплуататарскай часткі вёскі.

Паступова адбываліся змены ў тэхніцы будаўніцтва. Калі раней першы вянок хаты лажыўся прама на зямлю, то пазней больш заможныя сем'і сталі ўзводзіць драўляныя і каменныя фундаменты. Зніклі і такія элементы сялянскага жылля феадальнай эпохі, як валакавыя вокны, канструкцыя страхі «закотам», скляпеністыя столі, глі-

---

[1] История БССР, т. I. Минск, 1961, стар. 381—383.

набітныя печы без дымавога коміна, а ў радзе выпадкаў і земляная падлога. Курныя хаты (курніцы) заставаліся толькі ў глухіх кутках Беларусі.

З узмацненнем класавай дыферэнцыяцыі вёскі адбываюцца змены і ва ўнутранай планіроўцы і ўбранні хаты. У заможных сялян паяўляюцца ложкі, крэслы і шафы, аддзяляюцца спальня і кухня ад чыстага пакою (святліцы). У вёску ўсё шырэй пранікае культура капіталістычнага горада. Але асноўная маса беднаты знаходзілася ў цяжкіх жыллёвых умовах.

Яшчэ горш жыў гарадскі пралетарыят. Многія сем'і рабочых туліліся ў цесных, брудных і сырых бараках і падвалах, а нярэдка і ў хлявах. У адным пакоі часта змяшчалася па 2—3 сям'і. У той жа час эксплуататарскія слаі горада мелі ў сваім распараджэнні палацы і багатыя, раскошна абсталяваныя асабнякі.

Амаль да самай рэвалюцыі пераважная частка беларускага сялянства насіла даматканую вопратку. Асноўныя рысы традыцыйнага беларускага адзення былі агульнымі для ўсёй Беларусі. Абласныя адрозненні праяўляліся пераважна ў характары ўпрыгожвання вопраткі, яе расфарбоўкі і крою. Характэрныя рысы беларускага нацыянальнага касцюма найбольш ярка былі выражаны ў жаночай сялянскай вопратцы. У канцы XIX — пачатку XX ст. у сувязі з інтэнсіўным развіццём капіталістычных адносін і ў выніку ўзросшых сувязей горада і вёскі пачаўся працэс выцяснення даматканай традыцыйнай вопраткі фабрычнаю з гарадскім пакроем. Уласнікам такой вопраткі была пераважна капіталістычная праслойка беларускай вёскі (кулацтва, гандляры і інш.), а таксама моладзь сярэдніх слаёў сялянства. Адносная таннасць фабрычных тканін і гатовага адзення, перавага перад даматканай з'яўляліся галоўным стымулам паступовага выцяснення традыцыйнага адзення. Працэс ломкі старых форм сялянскай вопраткі асабліва актыўна адбываўся ў паўночна-ўсходняй частцы Беларусі, куды капіталістычныя адносіны пранікл і раней і развіццё іх праходзіла больш інтэнсіўна. У выніку гэтых змен адзенне беларусаў пачатку XX ст. значна адрознівалася ад адзення сярэдзіны XIX ст.

Аднак гэтыя змены не прывялі да значнай нівеліроўкі адзення горада і вёскі. Адзенне гараджан у большай ступені насіла на сабе адбітак сацыяльнай няроў-

насці. Разам з тым у ім наглядаліся спецыфічныя адрозненні па прафесіянальнаму складу жыхароў горада. Па адзенню лёгка было адрозніць чыноўніка ад купца, рабочага ад мешчаніна ці студэнта. У беларускі горад канца XIX ст. шырока ўваходзіў агульнаеўрапейскі касцюм.

Асноўнай крыніцай харчавання беларускага сялянства да рэвалюцыі былі прадукты сельскай гаспадаркі. Прамысловымі прадуктамі харчавання жыхары вёскі амаль не карысталіся. Выключэнне складалі соль, цукар і некаторыя прысмакі (цукеркі і іншыя вырабы). Колькасць, якасць і разнастайнасць прадуктаў залежалі ад узроўню матэрыяльнага дабрабыту розных слаёў вясковага насельніцтва. Бедныя слаі сялянства пастаянна адчувалі недахоп у прадуктах харчавання.

Побач з сацыяльнымі адрозненнямі ў ежы беларускіх сялян існавалі і адрозненні традыцыйнага характару. Паўсядзённая ежа адрознівалася ад святочнай. У значнай меры меню сялянскай кухні было падпарадкавана царкоўнай рэгламентацыі (пасты, мясаеды). Асобна выдзяляліся абрадавыя стравы, якія рыхтаваліся як у дні хрысціянскіх рэлігійных свят, так і ў традыцыйна-народныя святы, звязаныя з перажыткамі дахрысціянскіх культаў (куцця на радзінах і ў дні памінак па нябожчыках — на дзяды, радаўніцу, каравай на вяселлі і г. д.).

Хлеб быў асноўным прадуктам харчавання беларусаў. Беларуская вёска ведала некалькі разнавіднасцей хлеба. Чысты хлеб выпякаўся з прасеянай жытняй мукі без ніякіх дабаўленняў. У хаце бедняка ён быў рэдкім госцем. Бедната і значная частка сераднякоў ужывалі хлеб, які выпякаўся з непрасеянай мукі (градоўка) і з мукі, якая малолася з зерня ўпярэмешку з мякінай (пушны хлеб). У галодныя ж гады да хлеба, акрамя бульбы (калі яна была), дабаўлялі кару і лісце дрэў і раслін, тоўчаныя жалуды, высушаныя і расцёртыя гнілушкі і г. д.

У працэсе капіталістычнага развіцця адбывалася ломка старых патрыярхальных устояў сямейнага быту беларусаў. Разбуралася вялікая патрыярхальная сям'я. Ужо к канцу XIX ст. асноўнай формай сялянскай сям'і ў Беларусі была так званая малая сям'я, якая складалася звычайна з 2—3 пакаленняў, г. зн. з адной або

дзвюх шлюбных пар з дзецьмі. Вялікія непадзельныя сем'і, у якіх захоўваліся некаторыя рысы ўзаемаадносін, характэрных для патрыярхальных сем'яў феадальнага ці нават радавога грамадства, можна было сустрэць часцей у Магілёўскай і паўднёвай частцы Мінскай губерняў, куды капіталістычныя адносіны пранікалі менш інтэнсіўна. Адной з прычын захавання вялікай сям'і была тая акалічнасць, што ва ўмовах крайняга малазямелля, у якім знаходзілася сялянства, многія сем'і не дзяліліся, каб не драбіць і так мізэрныя палоскі зямлі.

Сялянская сям'я была асноўнай вытворчай ячэйкай у дарэвалюцыйнай сельскай гаспадарцы Беларусі. У вытворчай дзейнасці кожнай сям'і звычайна існаваў падзел працы. Галава карыстаўся вялікай павагай з боку ўсіх членаў сям'і. Усімі жаночымі работамі кіравала жонка — гаспадыня. Аднак ва ўмовах буржуазна-памешчыцкага ладу працоўныя жанчыны, асабліва сялянкі, былі забітымі і бяспраўнымі. Яны знаходзіліся пад двайным прыгнётам — у грамадстве і ў сям'і. Царскі ўрад не толькі не вёў барацьбы са шкоднымі звычаямі і забабонамі, якія прыгняталі жанчыну, але ўмацоўваў іх сваім заканадаўствам. Такое бяспраўе жанчыны ў сям'і і грамадстве падтрымлівала і царква.

Бязрадасным было становішча сялянскіх дзяцей у бедных сем'ях. Ужо з пяцігадовага ўзросту яны павінны былі дапамагаць па гаспадарцы.

З развіццём капіталізму ў вёсцы мянялася юрыдычнае і маёмаснае становішча членаў сям'і. Уход паасобных членаў сям'і на заработкі ў горад узмацняў у іх імкненне да асабістай незалежнасці. У вёску ўсё больш стала пранікаць культура горада. Носьбітамі гарадской культуры з'яўляліся адыходнікі, а таксама абеззямеленыя сяляне, якія сталі рабочымі, але не страцілі сувязей з вёскай. Многія беларускія сяляне ішлі на сезонныя работы на цукровыя заводы Чарнігаўскай, Кіеўскай, Валынскай і Падольскай губерняў. Разам з дарослымі ішлі і падлеткі. Сям'я мала спадзявалася на іх заробак, але затое можна было на час пазбавіцца ад лішніх едакоў.

Праз адыходнікаў у вёску сталі пранікаць перадавыя, рэвалюцыйныя ідэі рабочага класа. Сялянства ўспрымала новую ідэалогію і станавілася больш актыў-

най сілай у класавай барацьбе працоўных Беларусі за сваё вызваленне.

Сямейны быт характарызаваўся шматлікімі традыцыямі, звычаямі і абрадамі. Побач з чыста сямейнымі святамі і абрадамі (вяселле, хрэсьбіны, хаўтуры) у сям'і адзначаліся і ўсе важнейшыя гадавыя святы — каляды, вялікдзень, сёмуха, купалле, дажынкі і г. д. Яны праводзіліся пад значным уплывам царквы, якая з'яўлялася сродкам духоўнага і сацыяльнага прыгнечання працоўных.

Афіцыйнай рэлігіяй на Беларусі (таксама, як рускіх і ўкраінцаў) было хрысціянства ў форме праваслаўя. Частка беларусаў, галоўным чынам паўднёва-ўсходніх паветаў Віленскай і паўночна-заходніх паветаў Гродзенскай губерняў, а таксама ўсходняй частні Нова-Аляксандраўскага павета Ковенскай губерні, вызнавала каталіцызм. Гэта веравызнанне стала пранікаць сюды ў XVI—XVIII стст. у выніку прымусовага насаджэння уніі, палітыкі апалячвання і ксяндзоўскай прапаганды, якую ўпарта праводзілі на Беларусі польскія магнаты і езуіты.

У значнай частцы беларускага сялянства канца XIX ст. быў яшчэ моцны забабонны страх перад шматлікімі злымі сіламі («нячысцікі»), вера ў замовы і розныя знахарскія сродкі, якія вынікалі з поглядаў на сутнасць хваробы і яе прычыны і г. д. Захаванню знахарства і чараўніцтва спрыялі сацыяльна-эканамічныя ўмовы, у якіх знаходзілася беларускае сялянства да рэвалюцыі, і амаль поўная адсутнасць арганізаванай медыцынскай дапамогі ў вёсцы, а таксама царкоўныя пропаведзі.

Нягледзячы на ўсе намаганні царквы і царскай дзяржаўнай машыны, накіраваныя на захаванне ў працоўных мас глыбокай рэлігійнасці і паслухмянасці, у народзе адбываўся працэс стыхійнага росту атэізму. Аб гэтым сведчыць этнаграфічная літаратура.

Даследчыкі быту беларускага народа Е. Р. Раманаў, П. В. Шэйн, М. Я. Нікіфароўскі, маючы на ўвазе афіцыйнае веравызнанне, адзначалі, што рэлігійныя пачуцці не маюць глыбокіх кораняў у народзе, што народ нярэдка крытычна адносіцца да рэлігіі. Нягледзячы на строгую царскую цэнзуру, у старых этнаграфічных зборніках паяўлялася нямала антыклерыкальных фальклорных твораў. Сацыяльны пратэст працоўных Беларусі на-

быў новую сілу ў канцы XIX ст., калі на арэну класавай барацьбы выступіў пралетарыят.

Грамадскае жыццё працоўных Беларусі рэгулявалася сацыяльна-эканамічнымі і палітычнымі ўмовамі, у якія яны былі пастаўлены ў дарэвалюцыйны час. Прыватнаўласніцкія інтарэсы, цяжкі эканамічны і палітычны прыгнёт асноўнай масы рабочых і сялян ставілі грамадскае жыццё іх у абмежаваныя рамкі. У грамадскім быце вёскі доўгі час захоўваліся перажыткі звычаёвага (няпісанага) права. Нормы звычаёвага права рэгулявалі правілы паводзін і маралі, адносіны да ўласнасці, сваяцкія і суседскія адносіны, адносіны да жанчыны і наогул маральна-этычныя нормы сельскага насельніцтва. Многія з іх былі рэакцыйнымі, прыніжалі чалавека (дэспатызм гаспадара, бяспраўе жанчыны і інш.), але сярод народных звычаяў было нямала станоўчых, прагрэсіўных (звычаі талакі[1] — бясплатнай дапамогі, дапамога пацярпеўшым бяду, многія нормы маральна-этычных паводзін у сям'і і інш.).

Царскі адміністрацыйна-бюракратычны апарат імкнуўся абмежаваць грамадскае жыццё вёскі яго старымі традыцыйнымі формамі. Даючы фіктыўныя правы на так званае самакіраванне, царызм і памешчыкі выкарыстоўвалі выбарных сельскіх асоб (стараст, соцкіх і інш.), сельскія сходы і рэшткі абшчынных парадкаў (дзе яны захаваліся) для замацавання і ўзмацнення эксплуатацыі сялянства, для стрымлівання рэвалюцыйнага руху ў вёсцы. Выбарныя асобы станавіліся служкамі царскіх улад на вёсцы. Праз сходы, на якіх вырашаліся пытанні размеркавання падаткаў, выбараў органаў самакіравання, перадзелу зямлі, якая знаходзілася ў сем'ях, што не мелі сілы яе апрацоўваць, розныя спрэчкі і канфлікты і іншыя пытанні, мясцовыя ўлады шляхам адурманьвання сялян праводзілі сваю эксплуататарскую палітыку. Дэмакратызм гэтых сходаў быў фіктыўным, ды ў іх прымала ўдзел меншая частка сялян. На сходы не дапускаліся жанчыны і моладзь. Правам голасу карыстаўся толькі галава сям'і — гаспадар. Звычайна на такіх сходах перамагалі кулакі. Аднак з узмацненнем класавай барацьбы на сялянскіх сходах усё часцей вы-

---

[1] Зазначым, што гэты народны звычай памешчыкі і кулакі выкарыстоўвалі для ўзмацнення эксплуатацыі сялян.

казваўся пратэст супраць эксплуататарскага ладу. Вынікам такіх бунтарскіх сходаў былі паўстанні супраць памешчыкаў і ўлад, самавольныя парубкі, пакосы, захопы памешчыцкай зямлі, адмаўленне ад выплаты падаткаў, сабатаж і забастоўкі батракоў.

Асабліва шырокі размах набылі сялянскія выступленні ў 1863 г. у сувязі з нацыянальна-вызваленчым рухам у Польшчы. У паўстанні 1863 г. сустрэліся і цесна перапляліся такія магутныя рэвалюцыйныя патокі, як барацьба польскага народа за незалежнасць, антыпрыгонніцкі рух і ўзрастаючае супраціўленне беларускага і літоўскага народаў супраць сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту [1]. Рэвалюцыйна-дэмакратычную плынь паўстання ўзначальвалі Кастусь Каліноўскі, Зыгмунт Сераkоўскі, Яраслаў Дамброўскі, Андрэй Патэбня, Антанас Мацкевіч і інш. Кіраўніком беларускай групы рэвалюцыйных дэмакратаў быў Кастусь Каліноўскі, рэвалюцыйна-дэмакратычныя ідэі якога сфарміраваліся пад непасрэдным уплывам Чарнышэўскага, Дабралюбава і Герцана.

Перакананы прыхільнік сялянскага паўстання Каліноўскі са сваёй групай разгарнуў шырокую прапаганду рэвалюцыйнага шляху пераўтварэння існуючых парадкаў у вёсцы. Побач з распаўсюджаннем нелегальнай літаратуры («Колокол», «Рух», «Великорус», «К русским войскам в Польше» і інш.) рэвалюцыйная група Каліноўскага стварыла і свае органы друку: газеты «Знамя свободы» і «Мужыцкая праўда». Першая выдавалася на польскай, другая на беларускай мовах.

«Мужыцкая праўда», якую рэдагаваў К. Каліноўскі, выкрывала памешчыцкі лад як ворага народа, грабежніцкі сэнс рэформы 1861 г. і заклікала сялян да паўстання.

Рэвалюцыйным дэмакратам не ўдалося ўзняць сялян на паўстанне, аднак дзейнасць іх у Беларусі мела вялікае значэнне. Сярод народа ўпершыню шырока распаўсюджваліся рэвалюцыйна-дэмакратычныя ідэі, умацоўваліся інтэрнацыянальныя сувязі паміж рускім, польскім, літоўскім і беларускім народамі. Нарэшце царызм вымушан быў пайсці на сур'ёзныя ўступкі ў правядзенні рэформы 1861 г. у заходніх губернях.

---

[1] История БССР, т. I. Минск, 1961, стар. 353.

Жорсткая расправа з удзельнікамі паўстання 1863 г. не спыніла сялянскі рух у Беларусі. Барацьба супраць грабежніцкіх умоў рэформы, супраць памешчыцкага землеўладання і прыгнёту зноў стала нарастаць з другой палавіны 60-х гадоў.

У 70-х гадах у Беларусі ствараюцца арганізацыі народніцкага руху. У Мінску, Магілёве, Гродна і іншых гарадах Беларусі існавалі даволі буйныя народніцкія арганізацыі, членамі якіх з'яўляліся і некаторыя беларускія этнографы. Так, актыўным членам мінскай арганізацыі быў вядомы беларускі этнограф і публіцыст А. Я. Багдановіч — бацька беларускага паэта Максіма Багдановіча.

Побач з сялянскім і народніцкім рухам у другой палавіне XIX ст. у Беларусі разгортваўся і рабочы рух, які спачатку насіў стыхійны характар. Са стварэннем у канцы 90-х гадоў арганізацый РСДРП рабочы рух набывае арганізаванасць і мэтанакіраванасць.

Гістарычныя і сацыяльна-эканамічныя ўмовы Беларусі наклалі адбітак на развіццё яе культуры і вызначылі своеасаблівы характар развіцця грамадска-палітычных адносін.

Важнай асаблівасцю культурнага развіцця Беларусі было тое, што ва ўмовах шматвяковага жорсткага панска-каталіцкага прыгнёту значная частка беларускай інтэлігенцыі і дваранства прыняла польскую культуру, мову і веру. Таму пасля ўз'яднання Беларусі з Расіяй кадры беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі фарміраваліся вельмі марудна. Пазней гэтаму перашкаджала і нацыянальная палітыка царызму ў адносінах да Беларусі.

Аднак, нягледзячы на неспрыяльныя сацыяльна-эканамічныя ўмовы, уздым культурнага жыцця беларускага народа, рост яго нацыянальнай і класавай свядомасці праяўляліся ў развіцці мастацкай літаратуры на роднай мове, ва ўзмацненні антыпрыгонніцкіх настрояў у вуснапаэтычнай народнай творчасці, у паяўленні і кансалідацыі прагрэсіўных і дэмакратычных сіл нацыянальнай інтэлігенцыі і ва ўмацаванні сувязей гэтых сіл з перадавой грамадскасцю Расіі і Польшчы.

Прагрэсіўны і дэмакратычны напрамкі ў беларускай культуры перыяду крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы ўзначальваліся прадстаўнікамі перадавой рускай,

беларускай і польскай інтэлігенцыі — П. Багрымам, Ф. Савічам, А. Міцкевічам, У. Сыракомляй (Л. Кандратовічам), Я. Чачотам і інш.

Аб ажыўленні культурнага жыцця ў Беларусі гэтага перыяду сведчыла і тое, што паявіліся мясцовыя дзеячы, якія прысвяцілі сваё жыццё вывучэнню гісторыі, быту і вуснапаэтычнай творчасці беларускага народа (І. І. Грыгаровіч, П. М. Шпілеўскі, І. І. Насовіч, А. К. Кіркор і інш.).

Да 30—40-х гадоў XIX ст. этнаграфічныя даследаванні Беларусі праводзіліся галоўным чынам рускімі і польскімі вучонымі. На арэну этнаграфічнага вывучэння свайго народа ўласна беларускія сілы самастойна выходзяць у 50—60-я гады XIX ст. (да гэтага часу мясцовыя прадстаўнікі выступалі пераважна як карэспандэнты, за выключэннем І. І. Грыгаровіча, П. М. Шпілеўскага, І. І. Насовіча і інш.). Трэба адзначыць, што асноўныя этнаграфічныя працы гэтага часу былі напісаны на аснове матэрыялаў, сабраных беларускімі аматарамі этнаграфіі. Многія ж польскія дзеячы на Беларусі па сутнасці працавалі на ніве беларускай культуры. Гэта— прадстаўнікі апалячаных беларусаў, пераважна дробнай шляхты, або карэнныя палякі, якія з дзіцячых год былі знаёмы з бытам і культурай беларускага народа і прыхільна ставіліся да яго. Такія аматары беларускай этнаграфіі, як Уладзіслаў Сыракомля, Ян Чачот, Рамуальд Зянькевіч і інш., у аднолькавай ступені могуць лічыцца як польскімі, так і беларускімі дзеячамі.

У другой палавіне XIX ст. культурнае развіццё Беларусі ўзнімаецца на новы ўзровень. Беларускі народ стварыў багатую самабытную культуру, блізкую да культуры братніх рускага і ўкраінскага народаў. Багацейшым скарбам духоўнай культуры беларусаў з'яўляецца яго вуснапаэтычная творчасць, у якой адлюстравалася мнагагранная жыццё народа, яго барацьба супраць нацыянальнага і сацыяльнага прыгнёту, думы і надзеі простага чалавека. Багатая вуснапаэтычная творчасць беларусаў у далейшым стала адной з асноў развіцця мастацкай літаратуры.

На працягу многавяковай гісторыі беларускі народ стварыў сваю багатую народную музыку, выяўленчае і прыкладное мастацтва, народнае тэатральнае мастацтва. Цяжкі сацыяльны і нацыянальны прыгнёт не змог

заглушыць імкненне народа да прыгожага, яго высокія эстэтычныя запатрабаванні. Народнае мастацтва заладжыла фундамент для фарміравання беларускага прафесіянальнага мастацтва.

У XIX ст. з асяроддзя беларускага народа выйшлі аўтары багатай ананімнай літаратуры, таленавітыя асветнікі (Паўлюк Багрым і інш.), паэты-дэмакраты (Францішак Багушэвіч, Янка Лучына, Адам Гурыновіч і інш.), дваранска-ліберальны пісьменнік і драматург В. Дунін-Марцінкевіч, рэвалюцыйны дэмакрат Кастусь Каліноўскі, мастакі-жывапісцы І. К. Дабравольскі, М. А. Астраганаў, Д. М. Полазаў, С. К. Заранка, І. Т. Хруцкі, гісторыкі, этнографы і фалькларысты І. І. Грыгаровіч, І. І. Насовіч, П. М. Шпілеўскі, П. В. Шэйн, Е. Р. Раманаў, М. Я. Нікіфароўскі, А. Я. Багдановіч, М. В. Доўнар-Запольскі і многія іншыя.

Беларуская нацыянальная культура па свайму характару не была аднароднай. У нацыянальным культурным руху Беларусі эпохі капіталізму дакладна вызначаліся дзве плыні — дваранска-буржуазная і рэвалюцыйна-дэмакратычная.

Да буржуазна-дваранскай плыні ў 50—60-я гады прымыкалі і прагрэсіўныя дзеячы. Віднейшым прадстаўніком іх быў В. Дунін-Марцінкевіч, вакол якога групаваліся аматары вывучэння беларускай мовы, быту, фальклору і мастацтва. У далейшым буржуазна-дваранская плынь набыла рэакцыйны характар. Прадстаўнікі яе А. Пшчолка і А. Ельскі ў 90-х гадах прапагандавалі аджыўшыя рэакцыйныя і містычныя рысы ў быце народа і апраўдвалі панска-буржуазны прыгнёт народа.

Рэвалюцыйна-дэмакратычная плынь у грамадска-палітычным і культурным жыцці Беларусі 60—90-х гадоў узначальвалася К. Каліноўскім, Ф. Багушэвічам, Я. Лучынай, А. Гурыновічам і інш.

Барацьбу двух напрамкаў грамадска-палітычнага руху 60-х гадоў Ленін ахарактарызаваў як барацьбу прадстаўнікоў дзвюх гістарычных тэндэнцый, дзвюх гістарычных сіл за новую Расію.

Капіталістычныя пераўтварэнні, бурныя рэвалюцыйныя падзеі, якія падрывалі ўстоі існаваўшага ў краіне ладу, нарэшце, уздым культурнага жыцця — усё гэта павялічвала цікавасць розных колаў грамадскасці да простага народа, які ўсё больш рашуча праяўляў сваю

сілу і волю і выступаў як тварэц гісторыі, пераўтваральнік грамадства. Аб народзе ў розных колах грамадства гаварылі па-рознаму. Прадстаўнікі перадавой грамадска-палітычнай думкі і грамадскага руху краіны адносіліся да яго з глыбокай павагай, станавіліся на бок простага народа і нярэдка ў імя яго ахвяравалі сваім жыццём. Іншыя глядзелі на народ са страхам і нянавісцю, бачылі ў ім толькі грубую разбураючую сілу. Аднак і яны імкнуліся «зразумець» народ, выдавалі сябе за абаронцаў яго інтарэсаў, прыкрываліся маскай клопату аб народзе і нават імя народа выстаўлялі ў пацвярджэнне сваіх грамадска-палітычных ідэй. Гэта былі прадстаўнікі рэакцыйнай плыні, ідэолагі самадзяржаўя і памешчыкаў-прыгоннікаў. Да ліку такіх «абаронцаў» інтарэсаў народа належалі, напрыклад, прадстаўнікі афіцыйнай народнасці і рэакцыйнае крыло славянафілаў, а пазней ідэолагі буржуазіі — прадстаўнікі рознага роду рэакцыйных школ у навуцы. Адсюль зразумела, чаму этнаграфія выкарыстоўвалася рознымі грамадска-палітычнымі коламі як адзін са сродкаў палітычнай і класавай барацьбы.

Зварот розных прадстаўнікоў грамадства да этнаграфіі аб'ектыўна садзейнічаў вывучэнню быту і культуры народа, накапленню фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў і такім чынам дапамагаў развіццю этнаграфіі як навукі.

АСНОЎНЫЯ ТЭНДЭНЦЫІ РАЗВІЦЦЯ ЭТНАГРАФІІ Ў ПЕРШАЙ ПАЛАВІНЕ XIX ст.

АД АГУЛЬНЫХ ВЫТОКАЎ

Барацьба грамадска-палітычных і навуковых плыняў у перыяд абвастрэння крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы ў Расіі (30—50-я гады) канцэнтравалася галоўным чынам вакол сялянскага пытання. «Нельга забываць, што ў той час, калі пісалі асветнікі XVIII века..., калі пісалі нашы асветнікі ад 40-х да 60-х гадоў, — *усе* грамадскія пытанні зводзіліся да барацьбы з прыгонным правам і яго рэшткамі» [1], — пісаў У. І. Ленін. Гэта барацьба станавілася тым вастрэй, чым актыўней разгортваўся вызваленчы рух сярод саміх сялян, інтарэсы і настроі якіх адлюстравала перадавая руская думка. У. І. Ленін, у прыватнасці, адзначаў, што настрой правадыра рэвалюцыйных дэмакратаў В. Р. Бялінскага залежаў «ад настрою прыгонных сялян» [2].

Ва ўнутрыпалітычных адносінах гэта быў перыяд разгулу дэспатызму і рэакцыі пасля падаўлення дзекабрысцкага руху. Але ў 30—40-я гады ў Расіі ў процівагу рэакцыі развіваўся рэвалюцыйны рух. На арэну выступіў выдатны рэвалюцыянер-дэмакрат В. Р. Бялінскі. Ленін так ахарактарызаваў значэнне яго дзейнасці: «Папярэднікам поўнага выцяснення дваран разначынцамі ў нашым вызваленчым руху быў яшчэ пры прыгонным праве В. Р. Бялінскі» [3].

Прагрэсіўныя, дэмакратычныя тэндэнцыі ў вывучэнні быту, вуснапаэтычнай творчасці народаў Расіі ідуць

---

[1] У. І. Ленін. Творы, т. 2, стар. 475.
[2] У. І. Ленін. Творы, т. 16, стар. 110.
[3] У. І. Ленін. Творы, т. 20, стар. 225.

яшчэ ад дзекабрыстаў і Пушкіна. У 40—50-х гадах гэтыя тэндэнцыі былі ўзняты на новы ўзровень В. Р. Бялінскім і А. І. Герцанам.

У галіне этнаграфіі і фалькларыстыкі рэвалюцыйныя дэмакраты змагаліся галоўным чынам супраць рэакцыйных канцэпцый славянафільства і афіцыйнай народнасці. У процівагу іх рэакцыйным поглядам на народ Бялінскі пад народнасцю і «духам народным» разумеў ідэалогію шырокіх слаёў сялянства, імкненне яго да свабоды, пратэст супраць сацыяльнага прыгнёту, стыхійны народны атэізм.

Погляды на народ другога рэвалюцыянера-дэмакрата, А. І. Герцана, поўнасцю супадалі з поглядамі В. Р. Бялінскага. Аналізуючы разбойніцкія песні, Герцан, напрыклад, прыходзіць да наступнага вываду: «Гэта ўжо не жалобныя элегіі, гэта смелы крык, паўната весялосці чалавека, які адчувае сябе, нарэшце, свабодным; гэта— крык пагражальны, гнеўны і задзёрлівы» [1].

Рэвалюцыйныя дэмакраты непасрэдна не займаліся этнаграфічнымі даследаваннямі. Аднак у мастацкіх і публіцыстычных творах яны паказвалі цяжкі лёс народа, каб выклікаць нянавісць да прыгнятальнікаў. «Успомніце быт рускага сялянства таго часу, — пісаў В. Р. Бялінскі, — яго дымную, неахайную хаціну, так падобную на хлеў, яго поле, то палітае крывавым потам свайго ўладальніка, то пустое, незасеянае ці патаптанае татарскімі атрадамі, а часам і псовым паляваннем пана...» [2] Звяртаючыся да этнографаў, Бялінскі падкрэсліваў, што народныя масы трэба паказваць такімі, якія «яны ёсць у сапраўднасці, а не апранутых у тэатральныя касцюмы, што выяўляюць пачуцці і паняцці, чужыя іх быту, становішчу і адукацыі» [3].

На этнаграфію і фальклор рэвалюцыянеры-дэмакраты глядзелі як на сродак зразумець народ, яго быт, каб ліквідаваць цёмныя бакі быту і ў першую чаргу вызваліць народ ад прыгнёту. А. І. Герцан пісаў: «Не ведаючы народа, можна прыцясняць народ, кабаліць яго, заваёўваць яго, але вызваліць нельга» [4].

---

[1] А. И. Герцен. Собр. соч., т. VI. М., 1955, стар. 340.

[2] В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. V. М., 1954, стар. 441.

[3] Там жа, т. X. М., 1956, стар. 296.

[4] А. И. Герцен. Собр. соч., т. XVI, 1959, стар. 77.

Зусім іншыя мэты перад этнаграфіяй ставілі ідэолагі афіцыйнай народнасці і рэакцыйнага крыла славянафілаў. Асноўную ўвагу яны звярталі на кансерватыўныя бакі быту, адшуквалі ў ім элементы рэлігійнасці, пакорлівасці і адданасці самадзяржаўю. Прадстаўнікі рэакцыйнай плыні ў этнаграфіі ўсяляк ігнаравалі прагрэсіўныя, новыя рысы ў быце і культуры народа, замоўчвалі яго свабодалюбівыя, рэвалюцыйныя імкненні, сацыяльны пратэст. У вуснапаэтычнай творчасці на першы план яны высоўвалі духоўныя вершы і поўнасцю ігнаравалі тыя творы, ў якіх гучалі сацыяльны пратэст і стыхійны народны атэізм.

На баку такой «навукі» аб народзе быў велізарны самадзяржаўны бюракратычны апарат і цэнзура, цемрашальскія і рэакцыйныя сілы. Вельмі добра аб гэтым сказаў у свой час А. М. Пыпін: «...Права навукі ніколі не было прызнана ў нас ні ўстановамі, ні грамадскімі нормамі; навука дапускалася толькі ў вузкіх, утылітарных мэтах і ніколі не ведала свабоды даследавання, і калі...аказвалася ўсё ж такі нешта новае, крытычная думка, ідэальны парыў, незнаёмыя ў абставінах звычайнай субардынацыі, хоць і прапушчаныя больш разважлівым цэнзарам, то чытачы напаўадукаваныя — бясконцае племя фамусавых і скалазубаў — лямантавалі аб шкодзе навукі, аб небяспецы для грамадства» [1].

Зразумела, што пры такіх умовах друкавання этнаграфічная літаратура насіла на сабе пэўны адбітак рэакцыйных поглядаў таго часу. Фальклорна-этнаграфічныя зборнікі нават такіх вядомых збіральнікаў, як І. Снегіроў (1793—1868), І. Сахараў (1807—1863), А. Цярэшчанка (1806—1865), не былі пазбаўлены ўплыву афіцыйнай народнасці [2].

На развіццё рускай этнаграфічнай навукі значны ўплыў зрабіла барацьба грамадскіх плыняў, якія мяня-

---

[1] А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. I. СПб., 1890, стар. 358.

[2] Гл. іх працы: И. М. Снегирев. Русские в своих пословицах, ч. I—IV. М., 1831—1834; Русские простонародные праздники и суеверные обряды, ч. I—IV. М., 1837—1839; О лубочных картинках русского народа. М., 1844 і інш. И. П. Сахаров. Сказания русского народа о семейной жизни своих предков, тт. I—II, СПб., 1836—1838; Песни русского народа, тт. I—IV, 1838—1839; Русские народные сказки, 1841. А. В. Терещенко. Быт русского народа, тт. I—VII, 1848.

ліся ў залежнасці ад канкрэтна-гістарычных умоў. Так, заўзятыя спрэчкі заходнікаў і славянафілаў у другой палавіне 30—40-х гадоў аб тым, якім шляхам павінна развівацца Расія, значна павялічылі цікавасць перадавой грамадскасці таго часу да вывучэння народа. На пытанне аб тым, ці павінна Расія вучыцца ў «Захада» і ці ісці ёй сваім, уласным шляхам, заходнікі і славянафілы імкнуліся знайсці адказ у гісторыі і жыцці народа. Аднак як першыя, так і другія дапускалі памылкі ў вызначэнні далейшага лёсу Расіі.

Славянафілы, блізкія па сваіх поглядах да прадстаўнікоў афіцыйнай народнасці, ідэалізавалі дапятроўскую Русь і ўсхвалялі патрыярхальны быт, асаблівую ўвагу звярталі на яго кансерватыўныя бакі — містыцызм, рабалепства, пакорлівасць, адсталыя нормы ўнутрысямейных адносін і г. д. Такім чынам, сваёй дзейнасцю яны дапамагалі царскаму самадзяржаўю адстайваць феадальна-прыгонніцкія ўстоі.

Сярод прадстаўнікоў славянафільства ў этнаграфіі і фалькларыстыцы дарэформеннай Расіі цэнтральнае месца належыць П. В. Кірэеўскаму (1808—1856). Разам з паэтам М. М. Языкавым ён узначаліў славянафільскую плынь у вывучэнні вуснапаэтычнай творчасці і быту народа. Кірэеўскі пры дапамозе шырокай сеткі карэспандэнтаў сабраў вялікую колькасць абрадавых, неабрадавых, гістарычных песень і духоўных вершаў. Найбольш каштоўнымі ён лічыў духоўныя вершы, памылкова выдаючы іх за народныя песні [1].

У процівагу славянафілам заходнікі даказвалі, што нібыта руская народная творчасць не мае ніякага значэння і не з'яўляецца арыгінальнай, што яна вельмі бедная і пазбаўлена нацыянальнай самастойнасці [2].

Памылковыя погляды славянафілаў і заходнікаў вельмі рэзка крытыкавалі рэвалюцыйныя дэмакраты. «Крайнасці,— пісаў В. Р. Бялінскі,— выклікаюць такія ж супрацьлеглыя ім крайнасці. Адны кінуліся ў фантастычную народнасць, другія — у фантастычны касмапалітызм у імя чалавецтва. На думку апошніх, нацыянальнасць паходзіць ад чыста знешніх уплываў, выражае

[1] У 1848 г. П. В. Кірэеўскі выдаў зборнік духоўных вершаў пад назвай «Русские народные песни».

[2] Гл.: А. П. Милюков. Очерк истории русской поэзии. СПб., 1847.

сабою ўсё, што ёсць у народзе нерухомага, грубага, абмежаванага, неразумнага і дыяметральна процістаўляецца ўсяму чалавечаму. Гэта думка тых, якія бачаць народнасць у звычаях і забабонах, не разумеючы, што ў іх сапраўды адлюстроўваецца народнасць, але што яны адны ні ў якім разе яшчэ не складаюць народнасці. Падзяліць народнае і чалавечае на два зусім чужыя, нават варожыя адзін другому пачаткі — значыць трапіць у самы абстрактны, у самы кніжны дуалізм» [1].

В. Р. Бялінскі падкрэсліваў, што трэба імкнуцца да агульначалавечых ідэалаў, але разам з тым не адмаўляцца і ад нацыянальнай своеасаблівасці свайго народа.

Вострая барацьба грамадска-палітычных плыняў у перыяд крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы і рэвалюцыйнае браджэнне народных мас прывялі да шырокага размаху этнаграфічных даследаванняў. У 1845 г. у Пецярбургу было створана Рускае геаграфічнае таварыства (РГТ) з Аддзяленнем этнаграфіі. Хоць гэта афіцыйная ўстанова знаходзілася пад апекай царскага ўрада, аднак вакол яе групаваліся значныя навуковыя сілы, сярод якіх былі і вучоныя з прагрэсіўнымі поглядамі. У дзейнасці Таварыства вялікае месца займалі этнаграфічныя даследаванні.

Важна адзначыць, што ў гэты перыяд былі ўпершыню сфармуляваны асноўныя задачы і прынцыпы этнаграфіі як навукі. Гэта заслуга належыць вядомым рускім вучоным К. М. Бэру, М. І. Надзеждзіну і К. Д. Кавеліну. Асаблівай увагі заслугоўвае дзейнасць старшыні Аддзялення этнаграфіі Рускага геаграфічнага таварыства (з 1848 г.) М. І. Надзеждзіна (1804—1856), якога высока цаніў Чарнышэўскі [2]. Галоўнай задачай этнаграфіі Надзеждзін лічыў вывучэнне народаў Расіі і ў першую чаргу ўсходніх славян (рускіх, украінцаў, беларусаў). Ён адзначаў, што адно бессістэмнае збіранне этнаграфічных матэрыялаў яшчэ не навука. Сама навука «паяўляецца толькі тады, калі, па-першае, збор матэрыялаў праводзіцца не набежна і ўрыўкамі, як дзе прыйшлося, як папала пад руку, а сістэматычна, у па-

---

[1] В. Г. Белинский. Взгляд на русскую литературу 1846 г. Полн. собр. соч., т. X, 1956, стар. 25, 26.

[2] Н. Г. Чернышевский. Очерки гоголевского периода русской литературы. М., 1953, стар. 171—173.

радку, сувязі і паўнаце, якія патрабуюцца навукай»[1]. Надзеждзін з'яўляецца аўтарам першай этнаграфічнай праграмы, якая была распаўсюджана ў 1847 г. Вызначаючы заслугі Надзеждзіна ў галіне распрацоўкі задач этнаграфічнай навукі, А. М. Пыпін пісаў: «Надзеждзін указаў тэарэтычны аб'ём этнаграфіі з такой шырынёй, якой і нам яшчэ не было ўдацца»[2].

Цікавыя тэарэтычныя меркаванні аб этнаграфічным вывучэнні рускага народа выказаў і вядомы рускі вучоны К. Д. Кавелін, актыўны супрацоўнік Аддзялення этнаграфіі Рускага геаграфічнага таварыства. Асаблівую каштоўнасць прадстаўляюць яго погляды на пытанне аб «тэорыі перажыткаў», якія ён выказаў у сваёй працы «Быт рускага народа» (1848). Аўтар правільна сцвярджаў, што тлумачыць народныя абрады, звычаі і прыкметы рускага народа трэба зыходзячы з гісторыі самога рускага народа, а не спасылаючыся на паралельныя з'явы ў старажытных яўрэяў, грэкаў, індусаў і інш.

Погляды Надзеждзіна і Кавеліна і асабліва іх этнаграфічныя праграмы адыгралі значную ролю ў развіцці этнаграфічнай навукі. Аднак пазней у этнаграфіі паявілася іншая плынь — так званая міфалагічная школа, прадстаўнікі якой адсунулі патрабаванні Надзеждзіна — Кавеліна на апошні план, прапагандуючы свае рэакцыйныя і кансерватыўныя ідэі ў вывучэнні быту і культуры народа.

Заснавальнікамі міфалагічнай школы ў Расіі былі Ф. І. Буслаеў (1818—1897) і А. М. Афанасьеў (1826—1871). З'яўляючыся ў палітычных адносінах кансерватарамі, міфолагі сваімі даследаваннямі перашкаджалі развіццю перадавой грамадска-палітычнай думкі. Яны прапаведавалі містыцызм, ідэалізавалі старасветчыну, затушоўвалі сацыяльную барацьбу, ігнаравалі прагрэсіўныя і дэмакратычныя рысы ў быце і вуснапаэтычнай творчасці народа, адрывалі навуку ад патрэб жыцця.

Ужо ў 50-я гады рэвалюцыйныя дэмакраты М. А. Дабралюбаў і М. Г. Чарнышэўскі выступілі з рашучай крытыкай асноў міфалагічнай школы. Так, у артыкуле «Заметкі і дапаўненні да зборніка рускіх прыказак

---

[1] Н. И. Надеждин. Об этнографическом изучении народности русской. Записки Русского географического общества, кн. 2. СПб., 1847, стар. 63—67.

[2] А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. I, стар. 267.

п. Буслаева», крытыкуючы памылковыя тлумачэнні Буслаевым рускіх прыказак, сэнс якіх апошні бачыў у старажытнай міфалогіі, Дабралюбаў пісаў: «Ці можна даказаць, што прыказка «Обреченная скотина — не животина» адносіцца да старажытных, язычаскіх ахвярапрынашэнняў? Хіба без гэтага не магла ўтварыцца такая прыказка? Прытым у іншых мясцовасцях гавораць: лечаная ці нават легчаная скацінка... Тут ужо ніякага намёку нельга адшукаць на язычаскі перыяд. Пры невялікай нацяжцы, зразумела, можна з прыказак вывесці вельмі многае...» [1]

У рэцэнзіі на зборнік казак Афанасьева Дабралюбаў дае аўтару надзвычай каштоўную параду — фальклорна-этнаграфічныя зборнікі павінны складацца з улікам існуючых абставін народнага жыцця. Ён, у прыватнасці, пісаў: «Нам ніхто са збіральнікаў народнага быту не растлумачыў, у якіх адносінах знаходзіцца народ да расказваемых ім казак і паданняў. Ці верць, напрыклад, у народзе ў тую разумнасць адносін паміж звярамі, якая выказваецца ў многіх казках»[2].

М. А. Дабралюбаў і М. Г. Чарнышэўскі адзначалі і карыснае ў дзейнасці міфолагаў, напрыклад збіранне і выданне фальклорна-бытавых матэрыялаў, але адначасова высоўвалі новыя патрабаванні да этнаграфіі. Для рэвалюцыйных дэмакратаў яна была сродкам пазнання народа, яго быту, матэрыялам для характарыстыкі сапраўднага становішча працоўных мас.

Рэвалюцыйныя дэмакраты зрабілі пэўны ўплыў і на развіццё беларускай этнаграфіі. На старонках «Современника» і «Отечественных записок» друкаваліся артыкулы беларускага этнографа П. М. Шпілеўскага, рэцэнзіі і водгукі на паасобныя фальклорна-этнаграфічныя працы па Беларусі. Жывую цікавасць да этнаграфіі Беларусі праяўляў М. Г. Чарнышэўскі. У сваіх водгуках на працы Шпілеўскага ён з вялікім веданнем народнага быту параўноўвае звычаі, абрады і вераванні рускага і беларускага народаў і вызначае паасобныя асаблівасці ў быце беларусаў.

---

[1] Н. А. Добролюбов. Полн. собр. соч., т. I. ГИХЛ, 1934, стар. 512.

[2] Там жа, стар. 432, 433.

СТАН ЭТНАГРАФІЧНАГА ВЫВУЧЭННЯ БЕЛАРУСІ НАПЯРЭДАДНІ АДМЕНЫ ПРЫГОННАГА ПРАВА

Этнаграфічныя працы рускіх і беларускіх даследчыкаў

Першыя звесткі па быту пляменаў, што насялялі сучасную тэрыторыю Беларусі, мы знаходзім у старажытных летапісах і ў іншых гістарычных помніках перыяду Кіеўскай Русі — калыбелі рускіх, украінцаў і беларусаў. Пры літоўскім і польскім панаванні — у перыяд, да якога адносіцца фарміраванне беларускай народнасці,— этнаграфічныя даныя знайшлі некаторае адлюстраванне ў мясцовых летапісах, шматлікіх інвентарах, запісках замежных і рускіх паслоў, вандроўнікаў і г. д.

Пасля ўз'яднання Беларусі з Расіяй прыкметна ўзрастае цікавасць да этнаграфіі Беларусі як з боку польскіх, так і з боку рускіх грамадскіх колаў. У Беларусь накіроўваецца экспедыцыя І. Ляпёхіна [1]. Бытавыя звесткі па Беларусі даюць матэрыялы генеральнага межавання (1786—1800). Найбольш значнымі працамі гэтага часу, у якіх ёсць звесткі па этнаграфіі Беларусі, трэба лічыць «Апісанне Крычаўскага графства», складзенае ў 1786 г. А. Меерам [2], і апісанні намесніцтваў, зробленыя ў канцы XIX ст. [3] Аднак па быту народа ў гэтых крыніцах сустракаюцца толькі асобныя звесткі.

---

[1] Вынікі экспедыцыі Ляпёхіна былі апублікаваны пазней: В. П. Таранович. Экспедиция академика И. И. Лепехина в Белоруссию и Лифляндию в 1773 г. Архив истории науки и техники, серия I, вып. V. М.—Л., 1935, стар. 545—568.

[2] Надрукавана са скарачэннямі Е. Р. Раманавым у «Могилевской старине», вып. III. Могилев, 1903.

[3] Рукапіс адной з такіх прац знойдзен намі ў архіве Вольнага эканамічнага таварыства ў 1963 г.: «Историческое и хозяйственное описание Полоцкого наместничества вообще и частно городов и уездов оного с приложением генеральных геометрических карт всего наместничества и прочих уездных карт особо с городскими планами и гербами, собранное и в порядок приведенное трудами его превосходительства г. генерала-поручика бывшего правителя сего наместничества члена Экономического общества и кавалера Александра Михайловича Лунина, сообщенное от него в дар Вольному экономическому обществу 18 декабря 1792 года» (Дзярж. публ. бібліятэка імя Салтыкова-Шчадрына, ф. Вольнага эканамічнага таварыства, $42\frac{10}{28}$, па архіўнаму вопісу № 405).

З пачатку XIX ст. паяўляюцца гісторыка-этнаграфічныя і спецыяльна этнаграфічныя працы, у якіх пытанні быту беларусаў асвятляюцца больш кваліфікавана (напрыклад, у працах В. Севергіна) [1].

Сістэматычнае і мэтанакіраванае збіранне этнаграфічных матэрыялаў пачынаецца ў Беларусі з заснаваннем Рускага геаграфічнага таварыства. Праграма этнаграфічнага аддзела РГТ, разасланая ў 1847 г. па ўсёй краіне, у тым ліку і ў беларускія губерні, па сутнасці акрэслівала сабою змест важнейшых этнаграфічных прац таго часу і характарызавала стан этнаграфічнай навукі. Яна аб'ядноўвала ўласна этнаграфію, антрапалогію, фалькларыстыку і мовазнаўства. Непасрэдна да быту народа ў гэтай праграме адносіліся трэці, чацвёрты і часткова пяты раздзелы, якія ў асноўным ахоплівалі важнейшыя бакі быту народа.

У хуткім часе пасля рассылкі праграмы ў Таварыства сталі пастпаць адказы-паведамленні з месц. У залежнасці ад сацыяльна-палітычных поглядаў, адукацыі і разумення задач этнаграфіі паасобнымі карэспандэнтамі матэрыялы, дасланыя Таварыству, насілі разнастайны характар. Частка гэтых звестак была апублікавана ў першых трох выпусках «Этнаграфічнага зборніка» (1853—1858). У першым выпуску змешчан артыкул прафесара Літоўскай семінарыі І. Юркевіча па этнаграфіі Лідскага павета Віленскай губерні. Разважанні аўтара аб беларускім селяніне носяць суб'ектыўны характар, таму сялянам часта даецца памылковая характарыстыка. Беднасць сялян Юркевіч, напрыклад, тлумачыць не сацыяльным прыгнётам, а дрэннымі прыроднымі ўмовамі мясцовасці, неўрадлівасцю глебы, адсутнасцю прамысловасці і гандлю. У тым, што тут, асабліва вясною, «лютуюць хваробы», ён абвінавачвае саміх сялян. Прычыну хвароб ён бачыць толькі ў дрэнным санітарным стане жылля селяніна [2].

Беларускую мову аўтар характарызуе як мешаніну рускай і польскай, але больш блізкай да рускай.

У цэлым артыкул І. Юркевіча даволі павярхоўны

---

[1] В. Севергин. Записки путешествия по западным провинциям Российского государства. СПб., 1803.

[2] Гл.: И. Юркевич. Остринский приход Виленской губернии Лидского уезда. Этнографический сборник, вып. I. СПб., 1853, стар. 286.

і сведчыць аб неглыбокім веданні аўтарам жыцця народа, да якога ён адносіцца да таго ж непрыхільна. Але ў яго паведамленнях ёсць і цікавыя для этнографа звесткі аб хатнім быце, адзенні, грамадскім быце і асабліва абрадах сялян Острынскага прыходу Лідскага павета. Больш за ўсё аддаецца ўвагі апісанню вясельных, хрэсьбінных і пахавальных абрадаў. Некалькі заўваг робіцца аб зажынках, дажынках, гульнях, вераваннях і забабонах сялян. Прыводзяцца тры вясельныя і тры жніўныя песні, 12 загадак і 4 прымаўкі.

У другім выпуску «Этнаграфічнага зборніка» была змешчана вялікая праца па этнаграфіі Віцебскай губерні — «Быт беларускіх сялян». Гэта — звод матэрыялаў, дасланых з Віцебскай губерні ў 1848—1850 гг. рознымі карэспандэнтамі ў адказ на праграму Геаграфічнага таварыства. Апрацоўка і сістэматызацыя матэрыялаў зроблена К. Д. Кавеліным. У аснову працы ўзяты апісанні, прысланыя вольнаадпушчаным селянінам М. Анімеле, мясцовым аматарам этнаграфіі і археалогіі. Гэта праца рэзка адрозніваецца ад папярэдняй як па багаццю, так і па зместу сабранага матэрыялу. Аднак з прычыны таго што па сацыяльнаму становішчу аўтары апісанняў належалі да розных класаў і саслоўяў (памешчыкі, чыноўнікі, свяшчэннікі, настаўнікі, медыкі і сяляне), мелі розныя погляды, яны па-рознаму падыходзілі да справы.

«Быт беларускіх сялян» мае рад супрацьлеглых сцвярджэнняў і супярэчнасцей. Так, памешчык Радзевіч піша аб беларускіх сялянах, што яны «непаваротлівыя, лянівыя, неахайныя ў адзенні і ў жыллі» [1]. Іншыя аўтары прыводзяць адваротнае сцвярджэнне. Яны адзначаюць, што «ахвота да фізічнай працы надзвычай моцная ў сялян сярэдняга дастатку і нават у бедных. У летні час яны спяць не больш чатырох гадзін у суткі і працуюць увесь астатні час» [2]. Беларускія сяляне спрытныя і кемлівыя. З іх «выходзяць выдатныя слесары, кавалі, калёснікі, краўцы, шаўцы і іншыя масцеравыя. Адданыя ў рэкруты выходзяць у фельдфебелі, музыканты, кларнетысты, а жонкі іх, пажыўшы гады два-тры па пашпарту ў Пецярбургу, так пераменьваюцца, што калі яны вяр-

---

[1] Этнографический сборник, вып. II. СПб., 1854, стар. 112.
[2] Там жа, стар. 114.

таюцца дамоў, то не хочацца верыць сваім вачам, што гэта тыя ж самыя жанчыны: яны робяцца жвавымі і ў абыходжанні, і ў размовах...» [1]

Што датычыць фактычнага этнаграфічнага матэрыялу, то гэта ў пераважнай большасці каштоўныя звесткі аб жыцці народа ў дарэформенны перыяд. Тут даецца апісанне знешнасці, мовы, жылля, хатняга начыння, гаспадарчых пабудоў, прылад працы, адзення, ежы, звычаяў прывітання, хрэсьбін, вяселля, хаўтур, дзядоў, звычаяў пры розных выпадках жыцця, пастоў, свят, жніва і талакі, прыкладнага бюджэту сярэдняга селяніна, характарызуюцца разумовыя і маральныя якасці і адукацыя, асаблівасці грамадскага быту, публікуюцца прымаўкі, песні, народныя паданні. У гэтай працы пераважнае месца займаюць апісанні духоўнага быту, асабліва апісанні вясельных абрадаў. Парадак заключэння шлюбу і вясельныя абрады разглядаюцца даволі падрабязна, з добрым веданнем жыцця народа і сімпатыямі да яго. Вялікую каштоўнасць маюць і апісанні абрадаў хрэсьбін, хаўтур, дзядоў, жніўных і талочных, народных звычаяў і інш. Матэрыяльнай культуры адводзіцца параўнальна невялікае месца.

Аўтары «Быту беларускіх сялян» часта падкрэсліваюць класавую і маёмасную дыферэнцыяцыю беларускай вёскі напярэдадні адмены прыгоннага права. Гэта наглядаецца пры апісанні вытворчага быту, адзення, ежы селяніна, сямейных абрадаў і г. д. Так, пры апісанні вяселля аўтар адзначае, што «поўнае вяселле з усімі абрадамі бывае толькі ў заможных сялян; вяселлі сялян сярэдняга дастатку і бедных адрозніваюцца ад апісанага тым, што ў нявесты і жаніха не бывае вечарынак і нявеста пасля шлюбу прама з царквы, не заязджаючы да сваіх бацькоў, едзе разам з мужам да яго ў дом. Прытым у бедных к вяселлю не вараць піва: яго замяняе звычайны квас» [2].

У трэцім выпуску «Этнаграфічнага зборніка» матэрыялы з Беларусі займаюць асноўнае месца. Тут змешчаны дзве вялікія працы — «Этнаграфічны погляд на Віленскую губерню» А. Кіркора [3] і «Заметкі аб заход-

---

[1] Этнографический сборник, вып. II, стар. 250, 251.
[2] Там жа, стар. 190.
[3] Там жа, вып. III. СПб., 1858, стар. 115—276.

няй частцы Гродзенскай губерні»[1]. Апошняя праца, па сведчанню Я. Ф. Карскага, належыць пяру Куклінскага[2].

У артыкуле Куклінскага этнаграфічнага матэрыялу па сутнасці няма. Артыкул складаецца з дзвюх частак: 1) Гістарычныя заметкі па Гродзенскай губерні да пачатку XIV ст.; 2) Быт сучасны (з боку мовы). Аўтар прыводзіць некалькі фальклорных твораў (тры паданні і 27 песень) і робіць заўвагі аб асаблівасцях мовы Гродзеншчыны.

Большую цікавасць мае праца А. Кіркора, хоць па багаццю матэрыялаў яна некалькі ўступае аналагічнай працы, змешчанай у другім выпуску «Этнаграфічнага зборніка». Праца Кіркора, як і праца «Быт беларускіх сялян», паявілася ў адказ на праграму Рускага геаграфічнага таварыства. Яна была напісана на даволі высокім прафесіянальным узроўні.

Адам-Ганоры Карлавіч Кіркор (1819—1886) нарадзіўся ў м. Слівін (паблізу ад г. Мсціслава) Магілёўскай губерні ў сям'і дробнага землеўласніка, ці аднадворца. Пасля заканчэння Магілёўскай гімназіі і Віленскага дваранскага інстытута ён працаваў у Вільні сакратаром губернскага статыстычнага камітэта, удзельнічаў у гуртку, у які побач з ліберaламі (браты Тышкевічы, Нарбут і інш.) уваходзілі і прадстаўнікі перадавой грамадска-палітычнай думкі таго часу (Сыракомля).

Кіркор рана пачаў займацца археалагічнымі, гістарычнымі і этнаграфічнымі даследаваннямі. Яго матэрыялы публікаваліся ў выданнях статыстычнага камітэта. З 1843 г. Кіркор быў рэдактарам часопіса «Radegest», а потым «Pamętnik umysłowe»; з 1850 па 1854 г. ён рэдагаваў «Памятную книжку Виленской губернии», пасля чаго выдаваў часопіс «Teka Wileńska» (1857—1858), выпусціў два тамы «Виленского сборника». З 1860 па 1866 г. рэдагаваў газету «Виленский вестник», пасля закрыцця апошняй Кіркор пераехаў у Пецярбург, дзе стаў рэдактарам газеты «Новое время» (1867—1871).

У пачатку 70-х гадоў Кіркор вымушан быў пакінуць

---

[1] Этнографический сборник, вып. III, стар. 47—114.
[2] Гл.: Е. Ф. Карский. Белорусы, т. I. Вильна, 1904, стар. 228.

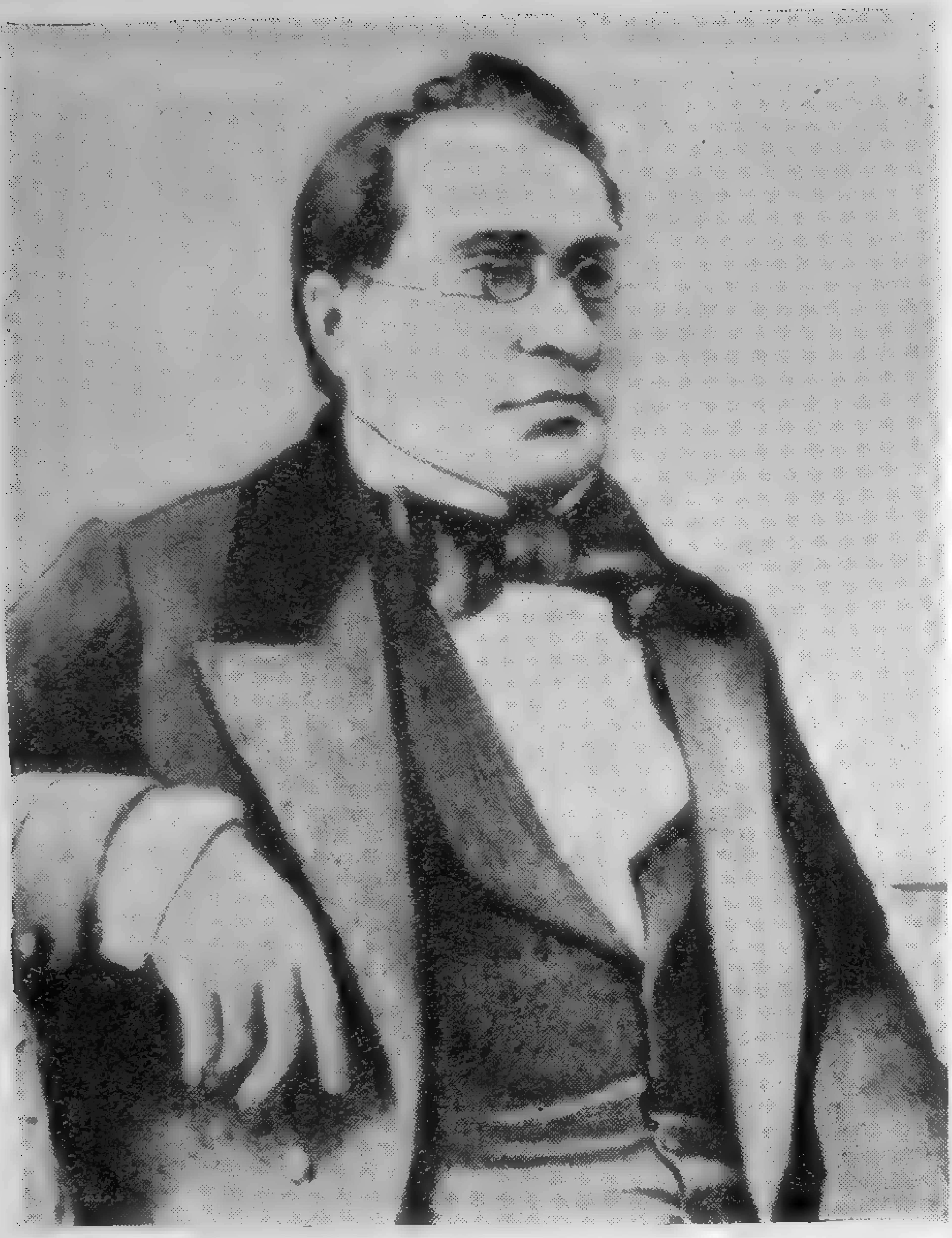

А. К. Кіркор

Пецярбург у сувязі з праследаваннямі царскіх улад. Ён пераязджае ў Кракаў [1].

[1] У Кракаве ў Аддзеле рукапісаў Ягелонскай бібліятэкі захоўваецца архіў навуковых прац А. Кіркора. Побач з чарнавымі рукапісамі яго апублікаваных прац тут знаходзяцца наступныя яго неапублікаваныя рукапісы па беларускай этнаграфіі: Скокі простага мужычка (прыпеўкі да танцаў); Падарожныя запіскі; Беларускі слоўнік і песні з дадаткам апісанняў абрадаў куцці, каляд, гульняў і танцаў беларусаў. Акрамя рукапісаў Кіркора, у яго архіве знаходзяцца рукапіс Адама Каcтравіцкага «Апісанне Вілейскага павета Віленскай губерні», ч. 2, рукапіс невядомага аўтара «Вясельны абрад у Лідскім павеце», а таксама перапіска Кіркора з рознымі асобамі і навуковымі ўстановамі (сігнатура № 4496—4498, 5007, 5099).

Кіркор з'яўляецца аўтарам вялікай колькасці гістарычных, археалагічных і некалькіх этнаграфічных прац.

Акрамя працы «Этнаграфічны погляд на Віленскую губерню», пазней, у 70—80-х гадах, па матэрыялах, якія былі сабраны яшчэ ў 40—50-х гадах, Кіркор надрукаваў рад прац па этнаграфіі Беларусі. Найбольш каштоўныя з іх увайшлі ў III том «Живописной России» [1].

Праца Кіркора «Этнаграфічны погляд на Віленскую губерню» складаецца з уводзін, шасці раздзелаў, адпаведных раздзелам праграмы РГТ (I. Знешнасць. II. Мова. III. Хатні быт. IV. Асаблівасці грамадскага быту. V. Разумовыя і маральныя якасці. VI. Народныя паданні і помнікі). Да працы прыкладзены слоўнік «беларуска-крывіцкай гаворкі» і тэксты фальклорных твораў. Напісана яна з ліберальных пазіцый, але з вялікай любоўю да простага народа. Яна па сутнасці носіць характар агляду. Тут амаль няма этнаграфічных апісанняў канкрэтных населеных пунктаў. У агульных рысах дадзена і апісанне матэрыяльнай культуры насельніцтва Віленскай губерні (жылля, адзення, ежы). Пры гэтым вельмі мала або зусім нічога не гаворыцца аб спецыфічных асаблівасцях у быце і культуры розных частак губерні, розных этнаграфічных груп. Сваё апісанне Кіркор у аднолькавай меры прысвячае беларусам і літоўцам, хоць ва ўводзінах і адзначае, што, нягледзячы на векавую блізкасць, «літоўцы і беларусы ў многім адрозніваюцца паміж сабою» [2]. Больш удалым з'яўляецца апісанне паасобных элементаў духоўнага жыцця беларусаў, асабліва сямейных абрадаў (вяселля, пахавання, хрэсьбін), некаторых каляндарных абрадаў і вераванняў (купальскіх, калядных і інш.), а таксама гульняў і танцаў з прывядзеннем адпаведных песень.

У агульнай характарыстыцы народа, яго сацыяльнага становішча, маральных і разумовых якасцей Кіркор робіць значны крок наперад у параўнанні са сваімі папярэднікамі. Ён рашуча выступае супраць рэакцыйных тэндэнцый таго часу — паказваць беларусаў і літоўцаў людзьмі, якія пазбаўлены ўсялякіх дадатных разумовых і маральных якасцей. Кіркор падкрэслівае, што беларусы і літоўцы ніколькі не горш за іншых суседніх

---

[1] Живописная Россия, т. III. СПб., М., 1882.
[2] Этнографический сборник, вып. III, стар. 119.

народаў, хоць ім прыйшлося выцерпець больш цяжкі нацыянальны і сацыяльны прыгнёт: «Іншы раз незнарок выказаная селянінам думка даказвае глыбокую вопытнасць і веданне жыцця; другі раз трапна выкарыстаная прыказка ці прымаўка міжвольна прыводзіць у здзіўленне. Адкуль, здаецца, у гэтым грубым, бедным самаахвярніку столькі простага розуму і спрыту» [1].

Аўтар паказвае вельмі цяжкае становішча селяніна. «Бедныя працаўнікі, якія крывавым потам здабываюць сабе дзённы пражытак, са здзіўляючай энергіяй і мужнасцю пераносяць свой цяжкі лёс, ахвяруючы ўсімі сваімі сіламі з самага малога ўзросту...»[2] Яшчэ з большым смуткам апісвае ён смерць селяніна: «Жаласна і ўрачыста канчына беднага працаўніка, які ўвесь век правёў у цяжкай працы, а на схіле дзён, калі адрахлелыя сілы не далі яму магчымасці працаваць, нярэдка пазбаўлены першых жыццёвых патрэб. Бедны! Ён памірае з засмучаным усведамленнем, што апошнія дні яго былі ў цяжар для сям'і...» [3]

Нават за тое, што селянін калі-нікалі вымушан глушыць сваё гора ў гарэлцы, Кіркор абвінавачвае сацыяльны строй. Але выхад з цяжкага становішча ён бачыць у клопатах «добрых» паноў аб дабрабыце сваіх сялян і нават імкнецца даказаць, што такія паны ўжо нібыта «звярнулі асаблівую ўвагу на выгады жыцця сваіх сялян, пабудавалі цэлыя вёскі, і ў іх печы ўсюды з комінамі» [4]. Тут адчуваецца класавая абмежаванасць аўтара.

У цэлым праца Кіркора дае правільнае ўяўленне аб жыцці беларусаў Віленскай губерні, хоць фактычны матэрыял тут вельмі абмежаваны. Этнаграфічныя апісанні амаль не могуць быць выкарыстаны сучаснымі даследчыкамі быту беларусаў, паколькі адсутнічае дакладная пашпартызацыя матэрыялаў. Што ж датычыць слоўніка, песень, прыказак і прымавак, то яны ў большасці сваёй, як слушна заўважае Я. Ф. Карскі [5], перадрукаваны са зборнікаў песень Я. Чачота і з працы Я. Тышкевіча «Апісанне Барысаўскага павета». Пры гэтым Кіркор не

---

[1] Этнографический сборник, вып. III, стар. 177, 178.
[2] Там жа, стар. 134.
[3] Там жа, стар. 150.
[4] Там жа, стар. 135.
[5] Е. Ф. Карский. Белорусы, т. I. Варшава, 1903, стар. 228—230.

толькі не спасылаўся на крыніцы, але і механічна перанёс фальклорны матэрыял з Мінскай губерні ў Віленскую.

Некалькі дзесяткаў рукапісаў, атрыманых РГТ у адказ на праграму, засталіся неапублікаванымі [1]. Многія з іх прадстаўляюць вялікую цікавасць як матэрыял для характарыстыкі быту беларусаў розных мясцовасцей. Так, па Віцебскай губерні, акрамя рукапісаў, выкарыстаных для працы «Быт беларускіх сялян», былі атрыманы апісанні Г. Каладніцкага «Этнаграфічныя звесткі аб жыхарах Лепельскага павета с. Вяжышча» [2], П. П. Пароменскага «Этнаграфічныя звесткі аб жыхарах г. Суража і яго павета» [3], апісанне І. Іваноўскага «Этнаграфічныя звесткі аб жыхарах маёнтка Сволна Дрысенскага павета Віцебскай губерні» [4] і інш.

З рукапісаў, дасланых з Гродзенскай губерні, заслугоўваюць увагі адказы К. Брэна «Мясцовае этнаграфічнае апісанне Бельскага павета» [5], І. Кадлубоўскага «Бездзежскі прыход Кобрынскага павета» [6] і С. Пашкевіча «Холмскі прыход Кобрынскага павета» [7]. Па Віленскай губерні цікавыя звесткі ёсць у рукапісах з Ашмянскага павета [8].

Ва ўсіх рукапісах даюцца апісанні жылля, гаспадарчых пабудоў, адзення, ежы, прылад працы і інш.

Акрамя этнаграфічных прац, якія паявіліся ў адказ на праграму Рускага геаграфічнага таварыства напярэдадні адмены прыгоннага права, было апублікавана некалькі бытавых апісанняў беларускіх этнографаў-аматараў. Асаблівай увагі заслугоўваюць артыкулы П. М. Шпілеўскага, якія былі надрукаваны ў часопісах «Журнал Министерства народного просвещения», «Москвитянин», «Пантеон», «Современник» і інш.

Павел Міхайлавіч Шпілеўскі (Драў-

---

[1] Кароткае апісанне гэтых рукапісаў зроблена Д. К. Зяленіным у працы «Апісанне рукапісаў вучонага архіва Рускага геаграфічнага таварыства» (вып. I—II, Птр., 1914—1915).

[2] Архіў Геаграфічнага таварыства Саюза ССР, разр. 5, воп. 1, № 4, 5.

[3] Там жа, № 6.

[4] Там жа, № 3.

[5] Там жа, разр. 2., воп. 1, № 4.

[6] Там жа, № 6.

[7] Там жа, № 7.

[8] Там жа, разр. 4, воп. 1, № 6, 7.

лянскі, 1827—1861) нарадзіўся ў Слуцкім павеце Мінскай губерні. Біяграфічныя звесткі аб ім амаль адсутнічаюць. Відаць, Шпілеўскі працаваў у нейкай навуковай установе, па заданню якой падарожнічаў па Беларусі і збіраў фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы.

Любоў да вывучэння родных мясцін праявілася ў яго вельмі рана, яшчэ калі ён быў студэнтам. «Мне, — пісаў Шпілеўскі, — успамінаюцца тыя цудоўныя дні, поўныя радасці, якую нельга апісаць і якая зразумела толькі таму, хто сам гэта адчуў, дні, у якія я спяшаўся на канікулы з губернскага горада ў аддалены павет і мог з поўнай свабодай раз'язджаць па вёсках і сёлах, дзе па якойсьці страснай неўсвядомленай ахвоце да вывучэння народных павер'яў і казак, прыслухоўваўся да гукаў гарманічнай пявучай беларускай мовы, запісваў словы і расказы з вуснаў пасялян, дамарослых баянаў і знахароў, прабіраўся ў беларускія хаты і клеці, знаходзіў задавальненне ў гутарцы за сціплай вясковай трапезай з сівымі старымі і маршчыністымі бабулямі» [1].

У 1845 г. васемнаццацігадовы юнак ужо выслаў у Аддзяленне рускай мовы Расійскай Акадэміі навук складзены ім слоўнік беларускай мовы [2], а ў наступным годзе пачаў друкаваць даследаванне «Беларускія народныя павер'і» [3], якое было часткай яго рукапіснай працы «Слоўнік і каранясլоў беларускай гаворкі».

У 1853 г. Шпілеўскі адправіўся ў працяглую экспедыцыю па Беларусі. За тры гады ён аб'ехаў Гродзенскую, Мінскую, Магілёўскую і Віцебскую губерні. Адначасова свае назіранні ён друкаваў пад назвай «Падарожжа па Палессю і Беларускаму краю» [4]. Гэта праца складаецца з 13 гісторыка-этнаграфічных і публіцыстычных нарысаў. Аўтар дзеліцца сваімі дарожнымі ўражаннямі, дае гістарычныя звесткі аб населеных пунк-

---

[1] П. Шпилевский. Белоруссия в характеристических описаниях и фантастических ее сказках. «Пантеон», 1853, т. X, кн. 7, стар. 45, 46.

[2] Рукапісны аддзел Фундаментальнай бібліятэкі АН СССР у Ленінградзе, рукапіс F 1, 2, 49, 50.

[3] Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1846. Прибавления, кн. I, стар. 4—25; кн. IV, стар. 85—125. Заканчэнне работы гл. там жа, 1852, кн. 3, стар. 1—32.

[4] «Современник», 1853, т. XXXIX, № 6, стар. 75—98; т. XL, № 7, стар. 1—26; № 8, стар. 39—110; 1854, т. XLVIII, № 11, стар. 1—58; 1855, т. LII, № 7, стар. 1—62.

тах, праз якія яму прыйшлося праязджаць, вялікую ўвагу аддае іх этнаграфічнаму апісанню, прыводзіць арыгінальныя замалёўкі з быту беларускіх сялян — апісанні адзення, жылля, ежы, абрадаў, кірмашоў і свят, змяшчае рад фальклорных твораў (песень, казак і паданняў). Шпілеўскі ідэалізуе жыццё беларускага селяніна, характарызуе яго з пункту погляду ліберальна настроенага памешчыка, якому не хацелася бачыць класавай нянавісці прыгнечаных да прыгнятальнікаў. Па яго апісаннях, памешчык клапоціцца аб дабрабыце селяніна, і селянін вельмі ўдзячны свайму пану і царскаму ўраду.

Любаванне бытам беларуса, залішняя рамантызацыя яго жылля, ежы, адзення, сямейнага, вытворчага і грамадскага быту — усё гэта скажае сапраўдную карціну жыцця беларускага народа. Нават у тым, што хаткі беларусаў нізенькія, «з маленькімі акенцамі і яшчэ меншымі шыбамі», што нярэдка селянін вымушан трымаць у сенцах жывёлу, — ва ўсім гэтым Шпілеўскі бачыць толькі рамантыку. Каштоўным у гэтай працы з'яўляецца толькі фактычны этнаграфічны і фальклорны матэрыял — канкрэтныя апісанні быту селяніна, яго жылля, ежы, адзення, сямейных і каляндарных абрадаў. Але ён патрабуе крытычнага падыходу.

У 1853—1856 гг. П. М. Шпілеўскі друкуе працу пад назвай «Беларусь у характарыстычных апісаннях і фантастычных яе казках» [1]. Яна ўключае 16 нарысаў, якія даюць багаты матэрыял для вывучэння быту і вуснапаэтычнай творчасці беларусаў сярэдзіны XIX ст. Напісаны яны на матэрыялах яго экспедыцыі. «Што цягнула мяне туды, у гэтыя хаціны бедных людзей? — пісаў ён. — Не ведаю... я любіў гэтых добрых людзей, я знаходзіў радасць у іх павольнай, лянівай размове, у іх песнях, прымаўках і прыказках... Колькі новага, невядомага мне за школьнай партай я даведаўся ў гэтым народным вучылішчы, багатым разнароднымі прадметамі і навукамі аб роднай зямлі і мове, аб старажытным жыцці-быцці продкаў, дзядоў...» [2]

---

[1] «Пантеон», 1853, т. VIII, кн. 4, стар. 71—96; т. IX, кн. 5, стар. 1—20; кн. 6, стар. 1—34; т. X, кн. 7, стар. 15—56; 1854, т. XV, кн. 5, стар. 21—44; кн. 6, стар. 47—68; 1856, т. XXV, кн. 1, стар. 1—30; т. XXVI, кн. 3, стар. 1—28.

[2] Там жа, 1853, т. X, кн. 7, стар. 46.

Шпілеўскі абураецца тым, што вучоныя Расіі праяўляюць большую цікавасць да жыцця людзей за мяжой і вельмі мала звяртаюцца да вывучэння быту свайго народа. Ён пісаў: «Нас цікавяць паданні і вераванні старажытных грэкаў і рымлян, мы пішам аб іх норавах, міфалогіі, мове, нават баляваннях і абедах; чаму ж не напісаць аб роднай Беларусі, якая так багата сваімі самабытнымі норавамі, міфалогіяй, мовай і, нарэшце, ігрышчамі і святамі» [1].

У этнаграфічнай літаратуры аб Беларусі сярэдзіны XIX ст. праца П. М. Шпілеўскага «Беларусь у характарыстычных апісаннях і фантастычных яе казках» займае адно з пачэсных месц. Яна ў папулярнай форме ўпершыню пазнаёміла шырокія колы грамадскасці Расіі з бытам беларускага народа, яго багатай вуснапаэтычнай творчасцю. У адрозненне ад вялікадзяржаўных рускіх і польскіх шавіністаў, якія адмаўлялі існаванне самастойнага беларускага народа, Шпілеўскі гаворыць аб беларусах як аб асобным народзе, адначасова падкрэсліваючы адзінства яго паходжання з рускім народам: «Ёсць у нас на Русі вялікі край... яго завуць Беларуссю. Жывуць там людзі беларускія, нашчадкі старажытных крывічоў і дрыгавічоў, родныя браты людзей велікарускіх» [2]. Але пад назвай «Беларусь» Шпілеўскі разумее толькі тэрыторыю паміж Дняпром і Заходняй Дзвіной (Віцебскую, Мінскую і часткова Смаленскую губерні). Астатнюю тэрыторыю Беларусі (Гродзенскую губерню) ён выдзяляе ў асобны край, называючы яго Палессем.

Усе нарысы гэтай працы можна падзяліць на дзве групы — фальклорныя і этнаграфічныя. У фальклорных нарысах змешчаны перапрацаваныя і перакладзеныя ім на рускую мову беларускія казкі «Сястра-чараўніца», «Мядзведжае вушка», «Чароўная кветка», «Залаты шчупак», «Глебушкіны слёзы». Усе гэтыя казкі маюць міфалагічны змест. Этнаграфічныя нарысы прысвечаны пытанням быту беларускага народа. У іх даецца красамоўнае апісанне сямейнага і грамадскага жыцця сялян Мінскай і Віцебскай губерняў, рознага роду абрадаў, вераванняў і забабонаў.

---

[1] «Пантеон», 1853, т. VIII, кн. 4, стар. 72.
[2] Там жа, стар. 71.

У працы «Беларусь у характарыстычных апісаннях і фантастычных яе казках», як і ў папярэдняй, Шпілеўскі ідэалізуе быт і культуру народа. Ён любуецца стара-светчынай, элементы якой захаваліся ў паасобных баках жыцця народа, гаворыць аб задаволенасці селяніна сваім лёсам [1]. Але ў паасобных выпадках, калі гэтага ніяк нельга абысці, Шпілеўскі ўсё ж паказвае і цяжкае жыццё народа, яго нястачы і беднасць, не даючы тлумачэння прычын такога становішча. Ён, напрыклад, гаворыць, што ў Беларусі «часта здараецца, калі парадзіха ў дзень родаў працуе і гатуе дома; мала таго, часта нарадзіўшы на полі, у час жніва, праз некалькі гадзін працягвае жаць» [2]. Аб тым, што́ прымушае жанчыну рызыкаваць сваім здароўем, аўтар не піша.

У адной з сваіх апошніх прац — «Мазыршчыне», у якой таксама ёсць багата фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў, Шпілеўскі адзначае, што народ Мазыршчыны «пакінуты на волю лёсу і не карыстаецца сімпатыямі сваіх уладальнікаў», што «сялянам няма калі падумаць пра сябе, бо яны жывуць для ўладальнікаў...», сяляне не маюць «сваёй уласнасці, якая магла б забяспечыць будучае сям'і» [3]. Селянін «недружалюбна глядзіць на сваіх паноў-гаспадароў» [4].

Працы Шпілеўскага характарызуюць стан этнаграфічнай навукі таго часу. Тады яшчэ не была распрацавана методыка збірання фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў. Замест дакладнай перадачы фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў у такім выглядзе, як яны бытавалі ў народзе, даецца іх літаратурная апрацоўка. Толькі песні прыводзяцца на мясцовай мове. Значная колькасць матэрыялаў не мае дакладнай пашпартызацыі. Часам указваецца толькі губерня, у якой сабраны матэрыялы. Асноўнае месца ў працах Шпілеўскага займаюць міфалагічныя казкі і паданні, абрады, вераванні і забабоны беларускага сялянства.

Навуковая і публіцыстычная дзейнасць П. М. Шпілеўскага звярнула на сябе ўвагу М. Г. Чарнышэўскага,

---

[1] «Пантеон», 1853, т. VIII, кн. 4, стар. 92.

[2] Там жа, 1856, т. XXV, кн. 1, стар. 3.

[3] Архив исторических и практических сведений, относящихся к России, кн. III. СПб., 1859, стар. 7.

[4] Там жа, стар. 12.

які адгукнуўся на яго важнейшыя працы. Крытыкуючы Шпілеўскага за перагрузку нарысаў гістарычнымі звесткамі (чацвёртая частка працы «Падарожжа па Палессю і Беларускаму краю») і высокі стыль, якім перадаюцца вуснапаэтычныя творы народа (першая частка працы «Беларусь у характарыстычных апісаннях і фантастычных казках»), Чарнышэўскі разам з тым адзначае іх навуковую каштоўнасць. Аб паасобных частках нарысаў «Беларусь у характарыстычных апісаннях...» Чарнышэўскі, напрыклад, пісаў, што ў іх запісана «даволі многа народных павер'яў, цікавых і для вучонага—даследчыка народнасці» [1].

Сярод гісторыка-геаграфічных апісанняў Беларусі першай палавіны XIX ст. вызначаецца праца М. Без-Карніловіча «Гістарычныя звесткі аб прыкметных месцах у Беларусі з дадаткам і іншых звестак, якія да яе ж адносяцца» [2]. Аўтар робіць некалькі заўваг аб быце беларусаў Віцебскай і Магілёўскай губерняў (дарэчы, гэтымі дзвюма губернямі ён і абмяжоўваў усю тэрыторыю Беларусі). Погляд Без-Карніловіча як на этнагенез беларусаў, так і на тэрыторыю Беларусі памылковы. Беларусамі ён лічыў толькі «патомкаў крывічоў», але ён гаворыць аб беларусах як аб асобным племені, ставіць яго ў адзін рад з іншымі суседнімі народамі. Без-Карніловіч дае ў асноўным аб'ектыўную характарыстыку беларускага народа, апісвае цяжкае яго жыццё, але ў паказе шляхоў паляпшэння сялянскай гаспадаркі ён выступае як памешчык-прыгоннік. Без-Карніловіч прапаноўвае ссяляць сялян у вялікія вёскі, захоўваць патрыярхальныя сем'і і нават злучаць у адну сям'ю (адзін двор) невялікія сем'і суседзяў. «Аб'яднаннем некалькіх паўцяглаў у адну сям'ю або двор памешчык у сваім маёнтку зменшыў бы колькасць бедных людзей, якіх на працягу некалькіх месяцаў да новага ўраджаю ён звычайна корміць сваім хлебам, баючыся, каб яны ад голаду не разбегліся» [3]. Асобныя раздзелы сваёй

---

[1] Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч. в 15 томах, т. 16, дополнительный. М., 1953, стар. 56.

[2] Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений к ней же относящихся. Составлены генерал-майором М. О. Без-Карниловичем. СПб., 1855.

[3] Там жа, стар. 244.

кніжкі Без-Карніловіч прысвячае апісанню звычаяў беларусаў, народнай метэаралогіі і вытворчай дзейнасці.

Кніга Без-Карніловіча, па якой чытач мог у агульных рысах пазнаёміцца з асноўнымі асаблівасцямі гісторыі і быту беларускага народа, у свой час была прыкметнай з'явай у літаратурным жыцці Беларусі. М. Г. Чарнышэўскі лічыў яе «не бескарыснай для тых, у каго пад рукамі няма добрага збору кніг па рускай гісторыі» [1].

Буйнай працай 50-х гадоў па беларускаму фальклору з'яўляецца зборнік «Народныя беларускія песні» Е. П. (СПб., 1853), які атрымаў высокую ацэнку ў «Современнике» і «Отечественных записках» [2]. У ім змешчана звыш 100 беларускіх песень з Быхаўскага павета Магілёўскай губерні.

У першай палавіне XIX ст. у перыядычным друку Пецярбурга, Масквы, Кіева, а таксама ў мясцовай прэсе паяўляецца некалькі артыкулаў па этнаграфіі беларусаў [3]. Найбольш значным з іх з'яўляецца артыкул А. Васкоўскага «Беларусь», які быў змешчан у газеце «Московские губернские ведомости» [4]. Большая частка яго прысвечана апісанню вясельных абрадаў. Тут коратка характарызуецца сялянскае жыллё, робяцца заўвагі аб адзенні і асаблівасцях беларускай мовы. Пад Беларуссю Васкоўскі, як і Без-Карніловіч, разумее толькі дзве губерні — Віцебскую і Магілёўскую. Апісанні, як відаць з артыкула, зроблены на аснове канкрэтных назіранняў на Віцебшчыне і Магілёўшчыне.

---

[1] «Современник», 1856, № 1.

[2] «Современник», 1853, т. 42, № 11, стар. 22—27; «Отечественные записки», 1853, кн. X, стар. 77—81.

[3] Мухлинский. Праздники, забавы, предрассудки и суеверные обряды простого народа в Новогрудском уезде Литовско-Гродненской губернии. «Вестник Европы», 1830, № 14, стар. 147—153; № 15, 16, стар. 271—276; В. Верещагин. Белорусы. «Лучи», 1850, № 2, стар. 95—102; И. И. Михайлов. Народные предрассудки. Вера в порчу и врачевания. Библиотека для чтения, кн. 8. СПб., 1859, стар. 1—44; С. Лашкарев. Путевые заметки от Москвы до Бобруйска. «Экономист», 1859, т. II, кн. 4, аддзел III, стар. 1—14; Свадьба в Полесье. «Киевский телеграф», 1859, № 19, стар. 79, 80; № 20, стар. 82—84; № 25, стар. 105, 106; Кнюпфер. Отчет об агрономическом путешествии летом 1854 года по Витебской и Лифляндской губерниям. Журнал Министерства государственных имуществ, 1857, ч. LXIII, стар. 281—301; ч. LXIV, стар. 33—52 і інш.

[4] А. Васковский. Белоруссия (Этнографический очерк). «Московские губернские ведомости», 1854, № 148, 149, 152, 153.

Этнаграфічныя працы польскіх даследчыкаў

Як і ў рускай і мясцовай беларускай этнаграфіі, сярод польскіх даследчыкаў Беларусі існавалі таксама прагрэсіўны і рэакцыйны напрамкі.

Прагрэсіўныя ідэі ў польскай этнаграфіі ідуць ад Калантая і Хадакоўскага (Адама Чарноцкага). Пад уплывам апошняга ў пачатку XIX ст. паяўляецца першая буйная праца па этнаграфіі Беларусі — даследаванне І. Шыдлоўскага аб вясельных абрадах у Барысаўскім павеце[1], якая была напісана на аснове даследаванняў аўтара, праведзеных у 1800—1802 гг. Пазней выйшла праца аб вераваннях беларусаў М. Чарноўскай[2]. Прагрэсіўныя ідэі ў паказе быту беларусаў у першай палавіне XIX ст. выражалі Адам Міцкевіч, Ян Чачот, Рамуальд Зянькевіч, Уладзіслаў Сыракомля (Кандратовіч) і іншыя пісьменнікі і этнографы.

Вялікі польскі паэт Адам Міцкевіч, які нарадзіўся ў Беларусі, добра ведаў быт беларусаў, яскрава адлюстраваў яго ў сваёй творчасці. Дзейнасць А. Міцкевіча высока ацанілі рэвалюцыйныя дэмакраты. Адносна выдадзенай ім літаграфіі «Славянскі нявольнік» А. І. Герцан пісаў, што на ёй «са здзіўляючай вернасцю» перададзен заклік «Да сякер, братцы!». Герцан дае наступнае апісанне літаграфіі: «Беларускі мужык без шапкі, які ачумеў ад жаху, нястачы і цяжкай працы, рукі за поясам, стаіць пасярод поля і неяк коса і безнадзейна глядзіць уніз. Дзесяць пакаленняў, замучаных на паншчыне, стварылі такога парыя»[3].

У 30—40-х гадах надзвычай плённай была дзейнасць збіральніка беларускіх народных песень Яна Чачота, аднаго з удзельнікаў польскага прагрэсіўнага руху на Беларусі, члена нелегальных студэнцкіх таварыстваў «філарэтаў» і «філаматаў».

---

[1] I. Szydłowski. Obrzędy weselne ludu wiejskiego w gubernii Mińskiej, w powiecie Borysowskim, w parafii Hajeńskiej, obserwowane w latach 1800, 1-szym i 2-gim z niektóremi piosenkami i ich zwyczajną nótą. «Tygodnik Wileński», 1819, t. VII, стар. 1—18, 81—104.

[2] Zabytki mitologii sławiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowane (gub. Mohilewska). «Dziennik Wileński», 1817, t. VI, стар. 396—408.

[3] А. И. Герцен. Избранные философские произведения. Госполитиздат, 1946, стар. 238.

Ян Чачот (1797—1847) нарадзіўся ў в. Рэпіхара Навагрудскага павета. Зямляк і блізкі сябра Адама Міцкевіча, Чачот разам з ім вучыўся ў дамініканскіх школах Навагрудка, а потым у Віленскім універсітэце. У Вільні ён быў адным з заснавальнікаў рэвалюцыйна-асветніцкага таварыства філарэтаў. За актыўны ўдзел у гэтым таварыстве Чачот быў арыштаваны і ў канцы 1823 г. высланы ў г. Уфу Арэнбургскай губерні, дзе прабыў да 1831 г. Пасля гэтага ён доўгі час працаваў ва ўпраўленні інжынераў Бярэзінскага канала ў г. Лепелі. У Навагрудак паэт вярнуўся ў 1841 г. Пазней атрымаў у Шчорсах пасаду бібліятэкара ў Адама Храптовіча.

Як і Адам Міцкевіч, Ян Чачот добра ведаў жыццё, мову і культуру беларускага селяніна, уважліва адносіўся да яго вуснапаэтычнай творчасці. Ён прысвяціў сябе збіранню і захаванню беларускіх народных песень. Усяго ім запісана каля 1000 беларускіх народных песень, якія ў 1837—1846 гг. былі надрукаваны ў шасці фальклорных зборніках. Чатыры зборнікі змяшчаюць пераклады беларускіх песень на польскую мову [1], а таксама перайманні беларускіх песень на польскай мове, складзеныя самім Чачотам. На беларускай мове песні друкуюцца ў двух яго зборніках [2].

Найбольшую каштоўнасць для этнографа прадстаўляе зборнік, які быў апублікаваны ў 1846 г. Да яго Ян Чачот дае вялікую прадмову, у якой ёсць арыгінальныя разважанні аб беларускай мове і цікавыя назіранні за жыццём народа. Аўтар выказвае свае сімпатыі і любоў да простага народа, спачувае яго цяжкай нядолі. У зборніку надрукавана 100 беларускіх песень, 40 беларускіх прыказак, 130 прымавак і іншых выразаў на беларускай мове. Да песень прыкладаецца беларускі слоўнік (200 слоў) з тлумачэннем іх на польскай мове.

У адрозненне ад іншых польскіх даследчыкаў Беларусі Ян Чачот выдзяляе мову беларускага народа ў са-

---

[1] Piosenki wieśniacze z-nad Niemna. Wilno, 1837; Piosenki wieśniacze z-nad Niemna i Dzwiny. Wilno, 1839. Piosenki wieśniacze z-nad Niemna, Dniepra i Dniestra. Wilno, 1845.

[2] Piosenki wieśniacze z-nad Niemna i Dzwiny, z dołączeniem pierwotwórnych w mowie sławiano-krewickiej [białoruskiej], Wilno, 1844; Piosenki wieśniacze z-nad Niemna i Dzwiny, niektóre przysłowia i idiatyzmy w mowie sławiano-krewickiej z postrzeżeniami nad nią uczynionemi. Wilno, 1846.

мастойную, называючы яе «то славяна-крывіцкай мовай», то «крывіцкім дыялектам». Ён адзначае, што на гэтай мове «некалі пісаліся ў нас урадавыя дакументы» і «размаўлялі паны і эканомы з сялянамі» [1]. Чачот заклікае «ўзяцца за складанне граматыкі і слоўніка крывіцкага дыялекту» [2]. Ён спадзяецца, што грунтоўнае даследаванне беларускай мовы зробяць не вучоныя аўтарытэты, а просты «здольны селянін, які з дапамогай навукі ўздымецца да больш глыбокага вывучэння дасканала вядомай яму мовы» [3].

Далей Чачот разгортвае перад даследчыкам быту беларусаў цэлую праграму. Ён заклікае апісваць хатні быт, запісваць абрады, паданні, вуснапаэтычныя творы, асабліва казкі [4].

Зборнікі Чачота маюць не толькі чыста фалькларыстычнае значэнне, яны адыгралі значную ролю ў абуджэнні цікавасці да вывучэння быту беларускага народа і таму заваявалі шырокую папулярнасць, асабліва сярод беларускіх этнографаў. Перадрукі з іх рабілі Кіркор, Карэва, Шпілеўскі, Дзмітрыеў, Крачкоўскі, Шэйн і інш.

На такіх жа грамадска-палітычных і навуковых пазіцыях, як і Ян Чачот, стаяў другі даследчык быту і культуры беларусаў — Рамуальд Зянькевіч.

Р а м у а л ь д З я н ь к е в і ч па прафесіі быў настаўнікам і ўсё жыццё правёў у Беларусі. Пад старасць ён аслеп і знайшоў сабе прытулак у доме князёў Друцкіх—Любецкіх на Піншчыне.

Першы яго збор беларускіх песень у перакладзе на польскую мову быў надрукаваны ў Віленскім часопісе «Athenaeum» [5]. У 1851 г. у Коўне Зянькевіч выдае вялікі зборнік, у якім змешчана 219 беларускіх песень, надрукаваных адначасова на беларускай мове і ў перакладзе на польскую. У паасобных раздзелах песень збіральнік дае апісанне абрадаў (вясельных, калядных, купальскіх, жніўных і інш.), вераванняў, гульняў і працоўных працэсаў. Найбольш падрабязна разглядаецца абрад вяселля.

---

[1] Piosenki wieśniacze..., Wilno, 1846, стар. V.
[2] Там жа, стар. XXXI—XXXII.
[3] Там жа, стар. V.
[4] Там жа, стар. XXXI—XXXII.
[5] Pieśni ludu zebrane w Pińszczyźnie i przełożone przez Romualda Zieńkiewicza. «Athenaeum», t. IV. zeszyt IV, Wilno, 1847, стар. 146—186.

У прадмове да зборніка Зянькевіч з душэўнай цеплынёй піша аб вясковай песні, «чысты голас якой ідзе з глыбіні сэрца» [1] і ў якой ярка адбіваецца «ўвесь разумовы і маральны быт народа, яго патрэбы» [2].

Каментарыі, якія былі прыкладзены да песень, Зянькевіч у далейшым расшырыў і надрукаваў у 1852—1853 гг. у выглядзе вялікага артыкула аб урочышчах і звычаях пінчукоў [3]. Гэта праца вельмі цікавая для вывучэння быту і культуры беларускага сялянства таго часу. Аўтар выступае супраць сцвярджэння некаторых гісторыкаў аб тым, што быццам бы на тэрыторыі Піншчыны ў VI ст. да н. э. жылі будзіны і што нібыта цяперашнія жыхары паявіліся тут параўнальна нядаўна. Апісаныя ім звычаі, вераванні, прыведзеныя назвы ўрочышчаў сведчаць, на яго думку, аб тым, што тэрыторыя Піншчыны заселена славянамі ў больш старажытныя часы.

Найбольш багаты этнаграфічнымі звесткамі раздзел артыкула, у якім даюцца апісанні звычаяў, абрадаў і вераванняў беларускіх сялян Піншчыны. Тут Зянькевіч у асноўным правільна апісвае быт беларускага селяніна, яго цяжкую долю. Так, пры апісанні дажынак даецца наступная замалёўка выхаду на жніво: «Сялянкі бяруцца за сярпы і пакідаюць хаты. Тая з сярпом узяла ў кош маленькае дзіця, якое плача, тая зачыніла дзверы сваёй хаты знутры драўлянай засаўкай, пакінула ў ёй дробных дзяцей і сама вылазіць праз акно святліцы, а другая, менш прадбачлівая, кідае сваю хату з немаўлятамі адчыненай» [4].

Цікавыя нарысы пра быт беларусаў пакінуў пісьменнік і этнограф Уладзіслаў Сыракомля (Л. Кандратовіч; 1823—1862), актыўны ўдзельнік дэмакратычнага грамадска-палітычнага руху на Беларусі. Ён зрабіў некалькі падарожжаў па Беларусі і Літве [5]. У нарысе «Вандраванне па маіх колішніх ваколіцах...» побач з геа-

---

[1] Piosenki gminne ludu pieńskiego. Zbierał i przekładał Romuald Zieńkiewicz. Kowno, 1851.

[2] Там жа, стар. IV.

[3] R. Zieńkiewicz. O uroczyskach i zwyczajach ludu pińskiego oraz o charakterze jego pieśni. «Biblioteka Warszawska», 1852, t. IV, стар. 505—527; 1853, t. I, стар. 104—133.

[4] «Biblioteka Warszawska», 1853, t. I, стар. 109.

[5] Вынікі падарожжа па Беларусі былі надрукаваны ў працы «Wędrowki po moich niegdyś okolicach. Wspomnienia, studja historyczne i obyczajowe przez Władysława Syrokomlę». Wilno, 1853.

У. Сыракомля

графічнымі і гістарычнымі апісаннямі Сыракомля з прагрэсіўных пазіцый характарызуе беларускую вёску, жыллё і адзенне вясковага насельніцтва, яго звычаі і абрады (у наваколлях Міра, Нясвіжа, Стоўбцаў, Койданава, Слуцка). Даючы бытавыя апісанні, ён паказвае адрозненні ў жыллі, адзенні, звычаях і наогул жыцці сялян розных мясцовасцей. Вось, напрыклад, параўнанне быту сялян Случчыны і наваколля Нёмана (каля Стоўбцаў). На Случчыне, дзе больш урадлівая глеба, селянін жыве лепш, прытрымліваецца традыцыйнага адзення (мужчыны носяць світкі старога пакрою, шапку з аўчы-

ны, шырокі пояс; жанчыны — карсет і каптур). На Нёмане ж селянін вымушан зімою зарабляць сякерай у мястэчках, а летам сплаўляць лес. «Замест старамоднай світкі, аўчыннай высокай шапкі і ліпавых лапцей з шырокімі паясамі, якія з такім хараством апаясваюць нагу селяніна на Случчыне,— тут сустрэнеш ва ўбранні абоіх полаў нейкі навамодны капот, у жанчыны нешта накшталт чэпчыка пань-мяшчанак...» [1] Гэтыя змены ў традыцыйным адзенні на Нёмане адбываліся пад уплывам адыходных промыслаў.

Асабліва падрабязна апісваецца сялянскі двор, яго будова, хатняе ўбранне, гаспадарчыя пабудовы і інш. Усе сімпатыі аўтара на баку бедняка, у хаце якога «цёмна, часта дымна і сыра», а яго гумно, якое стаіць на другім баку вуліцы, «такое ж беднае, як той кусок хлеба, якім харчуецца наш селянін» [2]. А што чакае селяніна ў старасці? «Калі дзед і баба адчуюць сябе ў хаце ўжо лішнімі, яны вешаюць сабе накрыж праз плячо дзве торбы, бяруць дзве палкі і, спяваючы дзедаўскія малітвы, ідуць ад вёскі да вёскі, ад царквы да царквы, просяць у добрых людзей капейку ці кусок хлеба» [3].

На пытанне, чаму селянін жыве без дастатку, «калі з нашай зямлі і з поту працы нашай маглі б па-сапраўднаму паплысці патокі багацця», Сыракомля адказвае: таму што селянін не мае волі, а адсталая тэхніка яго гаспадаркі «мала на што прыгодна» [4].

У 40—60-х гадах XIX ст. на польскай мове паяўляецца некалькі этнаграфічных прац аб Беларусі, якія былі напісаны з ліберальных пазіцый. Самай буйнай з іх з'яўляецца кніга «Апісанне Барысаўскага павета», складзеная графам Тышкевічам [5].

Я ў с т а ф і й Т ы ш к е в і ч (1814—1873) нарадзіўся ў Лагойску Барысаўскага павета ў спадчынным маёнтку. У 1831 г. ён скончыў Мінскую гімназію, пасля чаго

---

[1] Wędrówki po moich niegdyś okolicach. Wspomnienia, studja historyczne i obyczajowe, przez Władysława Syrokomlę, стар. 191.

[2] Там жа, стар. 226.

[3] Там жа, стар. 238.

[4] Там жа, стар. 219.

[5] E. T y s z k i e w i c z. Opisanie powiatu Borysowskiego pod względem statystycznym, geognostycznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim z dodaniem wiadomości o obyczajach, śpiewach, przysłowiach, ubiorach ludu, gustach, zabobonach i t. d. Wilno, 1847.

тры гады жыў у Пецярбургу. З 1835 г. Тышкевіч пасяліўся ў Вільні і стаў займацца археалагічнымі даследаваннямі. Ён сабраў багатую калекцыю і стварыў у Вільні музей старажытнасцей. У 1840 г. атрымаў пасаду папячыцеля школ Барысаўскага павета, там жа быў выбраны прадвадзіцелем дваранства (маршалкам). У Барысаве побач з археалагічнымі даследаваннямі ён займаўся этнаграфічным вывучэннем павета. Тут ім задумана і складзена з дапамогай статыстычнага камітэта «Апісанне Барысаўскага павета». Пасля паражэння паўстання 1863 г. Тышкевіч праследаваўся царскімі ўладамі. Ён быў вызвален ад усіх займаемых пасад, у тым ліку і ад пасады папячыцеля Віленскага музея старажытнасцей.

У «Апісанні Барысаўскага павета», акрамя матэрыялаў 40-х гадоў, сабраны і раней апублікаваныя працы аб Барысаўскім павеце. Побач са статыстычнымі, геаграфічнымі, гістарычнымі, археалагічнымі і іншымі звесткамі ў кнізе змешчаны каштоўныя звесткі аб гаспадарцы павета і асабліва багатыя факты аб быце і культуры беларускага селяніна. Этнаграфічныя і фальклорныя матэрыялы займаюць каля палавіны кніжкі. Падрыхтаваны яны да друку супрацоўнікамі і карэспандэнтамі Я. Тышкевіча або ўзяты з іншых польскіх выданняў. Многа месца адводзіцца тут апісанням абрадаў (сямейных і каляндарных), звычаяў і вераванняў, а таксама запісам фальклорных твораў. Ёсць апісанні і матэрыяльнай культуры беларускага селяніна. Асабліва вылучаюцца артыкулы аб абрадах сялян з берагоў Беразіны (матэрыялы сабраны ў 1846 г. Е. М.) і артыкул І. Шыдлоўскага (друкаваўся ў 1819 г. у часопісе «Tygodnik Wileński», т. VII) аб вясельных абрадах з некаторымі песнямі з Гаенскага прыходу.

«Апісанне Барысаўскага павета», як адзначаў Я. Ф. Карскі, з'явілася выдатнай падзеяй у этнаграфічнай літаратуры таго часу [1].

Па багаццю этнаграфічных матэрыялаў да працы Я. Тышкевіча прымыкае кніга Ю. Крашэўскага «Успаміны з Палесся, Валыні і Літвы» [2].

---

[1] Е. Ф. Карский. Белорусы, т. I. Вильна, 1904, стар. 217.
[2] J. Kraszewski. Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy. Wilno, 1840.

Ю. Крашэўскі

Юзэф Ігнатавіч Крашэўскі (1812—1887), вядомы польскі празаік, публіцыст, гісторык і этнограф, нарадзіўся ў Варшаве (радзіма бацькоў Гродзеншчына). Скончыў Віленскі універсітэт, аднак пасля ўдзелу ў паўстанні 1831 г. не змог атрымаць пасады выкладчыка. Паліцыя забараніла яму выезд з Вільні. Тут ён распачаў літаратурную і навуковую дзейнасць. З 1833 па 1859 г. Крашэўскі жыў на Палессі, а затым пераехаў у Варшаву. З 1863 г. Крашэўскі атрымаў загад аб выездзе з Вар-

шавы, пасля чаго да самай смерці знаходзіўся ў эміграцыі, у Жэневе.

Праца Крашэўскага «Успаміны з Палесся, Валыні і Літвы» носіць белетрыстычны характар. Побач з красамоўнымі апісаннямі прыроды тут прыводзяцца каштоўныя звесткі аб жыцці народа, яго занятках, прыладах працы, жыллі, адзенні і ежы. Напісана яна з ліберальных пазіцый. Польскі пан і беларускі селянін — члены адзінай сям'і, звязанай тысячамі ніцей, і не добры пан, а дрэнны аканом з'яўляецца віноўнікам цяжкага становішча селяніна — вось галоўная ідэя гэтай працы. Пры апісанні селяніна аўтар ставіцца да яго з любоўю, дае яскравыя малюнкі з тагачаснага жыцця беларуса і спачувае яго цяжкай нядолі: «А вёскі? — Хаты да паловы ў зямлі, людзі худыя і напаўголыя, жоўтыя, быццам закопчаныя ў дыме, дзеці з пакалмачанымі валасамі, нават сабакі худыя і заезджаныя» [1].

Акрамя названай працы, Крашэўскі прысвяціў Беларусі некалькі артыкулаў, змешчаных у перыядычным друку [2].

З ліберальных пазіцый падыходзіў у сваіх літаратурных працах да апісання быту беларусаў пісьменнік і этнограф Ян Баршчэўскі (1797—1851). У сваіх працах, якія носяць публіцыстычны характар, ён з вялікай любоўю да народа апісвае абрады і вераванні беларусаў, прыводзіць пераказ іх паданняў і легенд. «Расказы старцаў,— пісаў Баршчэўскі,— аб розных здарэннях, аб якіх паведамляюць народныя аповесці і якія пераходзілі з вуснаў у вусны са спрадвечных часоў, былі для мяне гісторыяй гэтай зямлі, характару і пачуццяў беларусаў» [3]. Асабліва поўна апісаны Баршчэўскім купальскія абрады, абрады радаўніцы і некаторыя сямейныя звычаі і вераванні. На матэрыяле вуснапаэтычнай творчасці беларусаў Баршчэўскі пабудаваў свае літаратурныя творы «Шляхціц Завальня», «Успаміны з родных месц», «Курганы і русалка» і інш.

Этнаграфічныя матэрыялы аб Беларусі ў 40—50-х га-

---

[1] J. Kraszewski. Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy, стар. 90.

[2] Гл., напрыклад, яго артыкулы ў «Tygodnik Literacki Poznański», 1840, № 18—20 і ў «Muzeum domowy», 1839, t. 2 і інш.

[3] J. Barszczewski. Szkic północnej Biało-Rusi. «Rocznik Literacki», Petersburg, 1843, стар. 194.

Я. Баршчэўскі

дах змяшчаліся на старонках польскіх перыядычных выданняў «Athenaeum», «Biblioteka Warszawska», «Lud i czas», «Rubon»[1] і інш.

Побач з працамі па беларускай этнаграфіі прагрэсіўнага і ліберальнага напрамкаў у польскім друку паяўляліся і даследаванні нацыяналістычнага зместу. На этнаграфічную літаратуру таго часу значны адбітак на-

[1] Гл.: Kilka słów o podaniach gminnych. «Lud i czas», Wilno, 1845; Chr. Ign. Wesele w okolicach Naddzwińskich, там жа; Chr. Ign. Rzut oka na poezję ludu Białoruskiego. «Rubon», Wilno, 1845, t. V, стар. 35—77; W. R. Piosenki gminne białoruskie. «Rubon», Wilno, 1843, t. III, стар. 144—163.

клала палітычная барацьба Расіі і Польшчы з-за Беларусі. Справядлівы гістарычны акт уз'яднання братніх беларускага і рускага народаў у канцы XVIII ст. выклікаў вострую рэакцыю з боку польскіх шавіністаў. Не жадаючы мірыцца са стратай даходаў, якія давала Беларусь магнатам, польскія шавіністы высунулі і заўзята абаранялі тэорыю аб тым, што быццам бы Беларусь з'яўляецца неад'емнай часткай Польшчы, а беларускі народ — гэта адно з адгалінаванняў польскага.

Асабліва паслядоўна гэтыя ідэі праводзіў у сваіх працах польскі этнограф А. Рыпінскі (1811—1886). Самай буйнай яго этнаграфічнай працай з'яўляецца «Беларусь! Некалькі слоў аб паэзіі простых людзей гэтай нашай польскай правінцыі, аб яго музыцы, песнях, танцах і г. д.», якая была напісана ў эміграцыі і надрукавана ў Парыжы ў 1840 г. Кніжка пачынаецца наступным прысвячэннем: «Першаму з беларускіх сялян, які спачатку навучыцца чытаць, а потым размаўляць і думаць па-польску». Рыпінскі марыць аб «вялікай Польшчы», якая раскінулася б ад Балтыкі да Чорнага мора і да сцен Смаленска [1]. Беларусь ён лічыць неад'емнай часткай Польшчы, а беларускую мову разглядае як правінцыяльны дыялект польскай мовы, які ў хуткім часе, на яго думку, перастане існаваць. Для таго каб вытруціць мову народа, Рыпінскі заклікае жанчын-маці, каб яны «першым сваім абавязкам лічылі навучыць дзіця вымаўляць святое імя Польшчы, калі яно яшчэ не гаворыць «мама». Рука маці не павінна даваць дзіцяці «патрэбную ежу да таго часу, пакуль яно не папросіць па-польску» [2].

Разглядаючы гістарычны лёс беларускага народа, яго мову, рэлігію, Рыпінскі хоча даказаць, што гэта тэрыторыя і яе народ цясней звязаны з Польшчай, чым з Расіяй. Ён ігнаруе гістарычныя факты, барацьбу беларускага народа супраць панска-каталіцкага прыгнёту.

Побач з павярхоўна-дылетанцкімі разважаннямі адносна беларусаў і іх культуры ў працы Рыпінскага ёсць рад вартых увагі этнаграфічных замалёвак (апісанні працоўных працэсаў, заўвагі аб беларускім вяселлі, аб гульнях, танцах і музыцы, разгляд працоўных песень —

---

[1] Białoruś! Kilka słów o poezii prostego ludu tej naszej polskiej prowincii; o jego muzyce, śpiewie, tańcach, etc. przez Alexandra Rypińskiego... Paryż, 1840, стар. 11.

[2] Там жа, стар. 10, 11.

жніўных, пры ўборцы ільну, касавіцы і інш.). Знаходзячыся доўгі час у асяроддзі беларускага сялянства, Рыпінскі меў магчымасць пазнаёміцца з яго бытам. Даследчык неаднаразова падкрэслівае, што беларускі мужык «забіты доўгай нядоляй», але не раскрывае прычыну цяжкага становішча народа.

У нацыяналістычным духу вытрымана і праца аб Беларусі Л. Галембоўскага (1773—1849) «Люд польскі, яго звычаі, забабоны» [1]. У адрозненне ад Рыпінскага, які, ігнаруючы гісторыю, намагаўся даказаць адзінства быту і культуры палякаў і беларусаў, Галёмбоўскі выказвае рэзкія антыпатыі да культуры суседніх з палякамі народаў і разам з тым ідэалізуе ўсё тое, што датычыць палякаў.

Гэта кніжка Галембоўскага была першай спробай этнаграфічнага агляду ўсіх груп насельніцтва (палякаў, літоўцаў, беларусаў, украінцаў і рускіх), якія ўваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай у межах 1772 г.

Сярод прац польскіх даследчыкаў, у якіх змешчаны каштоўныя матэрыялы аб быце і культуры беларусаў (хоць і напісаны яны з некаторай пагардай да ўсяго рускага), трэба адзначыць «Матэрыялы да статыстыкі і этнаграфіі Гродзенскай губерні. Бельскі павет» І. Ярашэвіча [2]. У ёй даецца этнаграфічная характарыстыка розных груп насельніцтва Бельскага павета, у якімназіралася надзвычай вялікая стракатасць насельніцтва па нацыянальнаму складу. Беларусаў Бельскага павета аўтар называе «рускім племенем». Многа месца адводзіцца параўнанню быту беларусаў і палякаў. Пры гэтым сімпатыі аўтара на баку суайчыннікаў. У нарысе змешчан каштоўны фактычны матэрыял аб размяшчэнні, занятках, жыллі, адзенні, ежы і фальклору беларусаў Бельскага павета.

Як відаць з аналізу этнаграфічнай літаратуры перыяду крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы, розныя колы грамадскасці Расіі і Польшчы па-рознаму падыходзілі да вывучэння Беларусі. Этнаграфія ў руках рэакцыйна настроеных даследчыкаў (вялікадзяржаўныя

---

[1] L. Gołębiowski. Lud polski, jego zwyczaje, zabobony. Warszawa, 1830.

[2] I. Jaroszewicz. Materyały do statystyki i etnografii gubernii Grodzieńskiej. Powiat Bielski. «Athenaeum», Wilno, 1848, t. VI, стар. 168—186.

рускія і польскія шавіністы, а таксама ідэолагі памешчыкаў-прыгоннікаў) была зброяй захавання і ўмацавання свайго панавання над працоўнымі масамі, зброяй выра-шэння палітычных спрэчак.

Прагрэсіўна і дэмакратычна настроеныя даследчыкі быту і культуры беларусаў прысвячалі свае працы справе служэння народу, абароне яго ад цяжкага прыгнёту, ад паклёпаў на яго культурную спадчыну.

Этнаграфічныя звесткі гэтага часу пераважна насілі агульнапазнавальны характар і ў асноўным друкаваліся ў гісторыка-этнаграфічных і публіцыстычных нарысах, таму і навуковая каштоўнасць іх параўнальна невялікая. Гэта тлумачыцца станам і ўзроўнем развіцця тагачаснай этнаграфічнай навукі наогул. Гэта быў перыяд станаўлення этнаграфічнай навукі ў Расіі наогул і ў Беларусі ў прыватнасці.

БЕЛАРУСКАЯ ЭТНАГРАФІЯ
У 60—70-х гадах XIX ст.

ВЫВУЧЭННЕ БЕЛАРУСІ РУСКІМІ ВУЧОНЫМІ І НАВУКОВЫМІ ЎСТАНОВАМІ

Пасля рэформы 1861 г., падаўлення сялянскага руху і паўстання 1863 г. з сярэдзіны 60-х гадоў у краіне зноў устанавілася палітычная рэакцыя. Праследаваліся рэвалюцыйныя дэмакраты. Страх перад рэвалюцыйным рухам прывёў ліберальна настроеную інтэлігенцыю ў лагер рэакцыі. У ідэалагічнай барацьбе адбылося канчатковае размежаванне паміж лібераламі і дэмакратамі.

У Расіі сацыяльны пратэст народных мас пасля рэформы 1861 г. парадзіў утапічныя сацыялістычныя вучэнні. Носьбітамі гэтых ідэй была разначынная інтэлігенцыя. «Падзенне прыгоннага права,— пісаў У. І. Ленін,— выклікала паяўленне разначынца, як галоўнага, масавага дзеяча і вызваленчага руху наогул і дэмакратычнага, бесцэнзурнага друку ў прыватнасці. Пануючым напрамкам, які адпавядае пункту гледжання разначынца, стала народніцтва» [1].

На этнаграфію і фалькларыстыку да 70-х гадоў значны ўплыў яшчэ мела міфалагічная школа, ідэалогія якой з'ўлялася выражэннем інтарэсаў кансерватыўнай часткі грамадства. Паралельна развівалася і тэорыя запазычанняў («вандруючых сюжэтаў»), якая ў асноўным не пярэчыла палажэнням міфалагічнай школы па фалькларыстыцы. З 70-х гадоў пастулова ўзмацняецца ўздзеянне эвалюцыйнай школы — найбольш прагрэсіўнай з школ буржуазнай этнаграфіі.

Міфалагічная школа разглядала вераванні, паданні,

---

[1] У. І. Ленін. Творы, т. 20, стар. 226.

паэзію і нават абрады і звычаі не як вынік іх развіцця, а як вынік дэградацыі ўзвышанага рэлігійна-міфалагічнага светапогляду продкаў індаеўрапейскіх народаў, які нібыта існаваў у старажытнасці. Прадстаўнікі міфалагічнай школы спрабавалі штучна прыстасаваць паасобныя элементы духоўнай культуры народаў да сваіх памылковых тэарэтычных меркаванняў.

Руская міфалагічная школа не мела адзінай, строгай навуковай сістэмы. Яна аб'ядноўвала розных даследчыкаў. Больш абгрунтаванымі былі погляды Буслаева і Патэбні.

Міфалагічная школа пакінула прыкметны след у развіцці рускай і беларускай этнаграфіі. Пад уплывам міфолагаў знаходзіліся збіральнікі і даследчыкі быту і вуснапаэтычнай творчасці народа. Яна адыграла некаторую станоўчую ролю ва ўзняцці цікавасці да духоўнай культуры народа і многае рабіла ў параўнальным вывучэнні фальклору, вераванняў і абрадаў славянскіх народаў. Аднак разам з тым прадстаўнікі міфалагічнай школы сваёй дзейнасцю перашкаджалі публікацыі, папулярызацыі і вывучэнню сацыяльных з'яў у быце і творчасці народа. Яны замоўчвалі антыпрыгонніцкія і антырэлігійныя матывы, ігнаравалі прагрэсіўныя тэндэнцыі ў быце і культуры народа.

Памылковыя сцвярджэнні міфолагаў рэзка крытыкаваліся рэвалюцыйнымі дэмакратамі. У гэты ж час рэвалюцыйна-дэмакратычны напрамак у барацьбе з ліберальна-буржуазным выпрацаваў правільнае разуменне этнаграфіі як навукі. Погляды В. Р. Бялінскага атрымалі сваё далейшае развіццё ў дзейнасці М. Г. Чарнышэўскага і М. А. Дабралюбава. Этнаграфічную навуку яны звязвалі з задачамі рэвалюцыйнай барацьбы таго часу.

Рускім рэвалюцыйным дэмакратам 60—70-х гадоў даводзілася весці барацьбу на два франты: з аднаго боку — супраць рэакцыянераў-прыгоннікаў, а з другога — супраць лібералаў. У першым выпадку гэта быў працяг барацьбы Бялінскага з рэакцыйным славянафільствам і канцэпцыямі прадстаўнікоў афіцыйнай народнасці, у другім — барацьба супраць праяўлення рознага роду нігілістычных адносін да творчых магчымасцей народных мас.

Асноўны ўдар рэвалюцыйных дэмакратаў быў накіраваны супраць ідэалістычных і антынавуковых сцвяр-

джэнняў прадстаўнікоў міфалагічнай школы, а таксама супраць афіцыйнай этнаграфіі.

Галоўным прынцыпам у навуковай дзейнасці рэвалюцыйных дэмакратаў было спалучэнне тэорыі з практыкай, навукі з жыццём [1]. М. Г. Чарнышэўскі, паказваючы класавы характар навукі і звязваючы навуковыя напрамкі і тэорыі з палітычнымі задачамі таго ці іншага класа, пісаў: «Навуковыя трактаты служаць водгукам гістарычнай барацьбы, маюць на мэце затрымаць ці паскорыць ход падзей» [2]. Няцяжка зразумець, што Чарнышэўскі гэтым падкрэсліваў важнейшую задачу навукі — служыць рэвалюцыйнаму пераўтварэнню грамадства.

З усіх навук важнейшае значэнне Чарнышэўскі надаваў грамадскім навукам і ў першую чаргу навуцы аб чалавеку: «Як ні ўзвышана відовішча нябесных цел, якія ні чароўныя, велічныя ці цудоўныя малюнкі прыроды,— чалавек важней, цікавей за ўсё для чалавека. Таму, хоць і вялікая цікавасць, якая выклікана астраноміяй, хоць і прывабныя прыродазнаўчыя навукі, самай важнай, карэннай застаецца і застанецца назаўсёды навука аб чалавеку» [3]. Сярод гістарычных дысцыплін Чарнышэўскі этнаграфіі адводзіў адно з першых месц. Ён лічыў, што гісторыя можа стаць сапраўднай навукай пры ўмове, калі, акрамя іншых пытанняў (гістарычных падзей, грамадскіх адносін, навукі і мастацтва), яна будзе вывучаць «норавы, звычаі, сямейныя адносіны, нарэшце, матэрыяльны быт: жыллё, ежу, сродкі здабывання ўсіх тых рэчаў і ўмоў, якімі падтрымліваецца існаванне, якімі дастаўляюцца жыццёвыя радасці ці гора» [4]. «Этнаграфія, — пісаў ён,— дае нам усе тыя гістарычныя звесткі, у якіх мы маем патрэбу» [5].

М. Г. Чарнышэўскі пільна сачыў за дзейнасцю рускіх і беларускіх этнографаў і Рускага геаграфічнага таварыства, радаваўся іх поспехам, але адначасова і крытыкаваў недахопы ў рабоце, патрабаваў расшырэння сферы этнаграфічных даследаванняў. Так, у рэцэнзіі на чацвёр-

---

[1] Гл.: В. Е. Гусев. Русские революционные демократы о народной поэзии. М., 1955.

[2] Н. Г. Чернышевский. Избранные философские сочинения, т. III. М., 1947, стар. 163.

[3] Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. II. М., 1949, стар. 616.

[4] Там жа, т. IV, М., 1948, стар. 502.

[5] Там жа, т. I, М., 1939, стар. 223—226.

ты выпуск «Этнаграфічнага зборніка» ён пісаў: «Галіна этнаграфіі надзвычай шырокая, у яе ўваходзіць не толькі тое, чым, уласна, і абмяжоўваліся звычайна нашы этнографы: казкі, песні, прымаўкі, вясельныя абрады, павер'і і да т. п., г. зн. не толькі археалагічны і знешні бок народнага быту, але і сучасная грамадская і эканамічная рэчаіснасць, грамадскія і рэлігійныя паняцці і наогул цяперашні змест народнага мыслення, тое, што чакае свайго развіцця ў будучых поспехах нашай цывілізацыі. Этнаграфія наша значна магла б выйграць, калі б дала больш месца... сучасным бытавым пытанням» [1].

Надзвычай каштоўныя палажэнні аб прынцыпах і метадах этнаграфічных даследаванняў пакінуў і другі выдатны прадстаўнік рэвалюцыйна-дэмакратычнага напрамку — М. А. Дабралюбаў. Найбольш ярка яго погляды па гэтаму пытанню выказаны ў рэцэнзіі на зборнік казак Афанасьева. Дабралюбаў разглядаў вуснапаэтычную творчасць як важны матэрыял для вывучэння народа. «Нам казкі больш за ўсё важны,— пісаў ён,— як матэрыял для характарыстыкі народа. А народа таго і не пазнаеш з казак, выдадзеных п. Афанасьевым». Дабралюбаў патрабаваў, каб навуковая публікацыя паказвала, «у якіх адносінах знаходзіцца народ да расказваемых ім казак і паданняў, ці верыць, напрыклад, у народзе ў тую разумнасць адносін паміж звярамі, якая выказваецца ў многіх казках». Вось чаму, на яго думку, асоба, якая запісвае фальклорныя творы, павінна перадаць «усе абставіны, як чыста знешнія, так і больш унутраныя, духоўныя (маральныя), пры якіх удалося яму пачуць песню ці казку» [2].

Орган рэвалюцыянераў-дэмакратаў часопіс «Современник» аддаваў вялікую ўвагу этнаграфічнай навуцы. Так, у трэцім нумары «Современника» за 1865 г. быў надрукаваны свайго роду праграмны артыкул пад назвай «Як разумець этнаграфію». Ён належыць пяру А. М. Пыпіна, які ў гэты час знаходзіўся на пазіцыях рэвалюцыйных дэмакратаў. Этнаграфія, якую прызнаваў «Современник», пісаў Пыпін, «не ёсць этнаграфія вучоных цытат і спасылак на індыйскую міфалогію п. Буслаева, а этнаграфія жывых сцэн і жывых звычаяў». І далей:

---

[1] «Современник», 1864, № 10, стар. 192.

[2] Н. А. Добролюбов. Полн. собр. соч., т. I. М., 1934, стар. 431—433.

«Дзеля археалагічных інтарэсаў этнаграфія не павінна была забываць сучасныя з'явы народнага быту і іх грамадскага інтарэсу ў сучасны момант. Адкладваючы ў бок археалогію, мы знойдзем, аднак, што належнае вывучэнне народнага жыцця ў стане даць мноства ўказанняў, якія маюць непасрэдную важнасць для сучасных практычных дадаткаў. У формах народнага быту, узятых у сучасную хвіліну, народны погляд на рэчы і стан народнага развіцця выражаецца не археалагічна, а непасрэдна жывым вобразам і злавіць гэты погляд ва ўсіх яго разнастайных варыяцыях — склала б надзвычай пачэсную задачу для навейшай этнаграфіі» [1].

Такім чынам, «Современник» не толькі ставіў перад этнаграфіяй задачу вывучаць сучасны народны быт, але і заклікаў яе служыць патрэбам сучаснага жыцця народа, г. зн. задачам рэвалюцыйнага пераўтварэння.

Рэвалюцыйныя дэмакраты звярталіся да этнаграфічнага вывучэння беларускага народа. У афіцыйных колах Расіі ў той час была пашырана антынавуковая характарыстыка беларусаў, якіх параўноўвалі з дзікунамі. Побач з адмаўленнем права на нацыянальнае існаванне беларускага народа не прызнавалася яго самабытная культура. М. А. Дабралюбаў, рэзка крытыкуючы пашыраныя ў той час адмоўныя характарыстыкі беларускага народа, горача выступіў у яго абарону: «Не ведаем, у якой меры ілжывая гэта думка, таму што не вывучалі спецыяльна беларускага краю, але паверыць ёй, зразумела, не можам. Цэлы край так вось узялі ды і забілі,— як бы не так!.. Ва ўсякім разе, пытанне аб характарыстыцы беларусаў павінна хутка быць растлумачана працамі мясцовых пісьменнікаў. Паглядзім, што яшчэ скажуць самі беларусы» [2]. Такім чынам, Дабралюбаў заклікаў беларускіх этнографаў да пільнага вывучэння роднага краю.

Грамадска-палітычная, публіцыстычная і навуковая дзейнасць рэвалюцыйных дэмакратаў аказала значны ўплыў на развіццё этнаграфічнай навукі дарэвалюцыйнай Расіі. Не выпадкова, напрыклад, памочнік старшыні Аддзела этнаграфіі РГТ вядомы гісторык М. Кастамараў на пасяджэнні 10 сакавіка 1863 г. гаварыў, што этнограф

---

[1] «Современник», 1865, № 3, стар. 180, 181.

[2] Н. А. Добролюбов. Избранные философские произведения, т. II. Госполитиздат, 1946, стар. 261.

павінен быць гісторыкам сучаснасці. Ён указваў, што прадметам этнаграфіі павінен быць быт усіх класаў народа, што яна павінна адлюстроўваць уплыў на народнае жыццё законаў і правоў, якія дзейнічаюць у краіне, суадносіны знешніх з'яў і палітычных падзей з народнымі поглядамі і г. д.[1]

Пад непасрэдным уплывам рэвалюцыйных дэмакратаў дзейнічалі збіральнікі фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў І. Р. Прыжоў, І. А. Худзякоў, П. М. Рыбнікаў, П. О. Яфіменка і інш. Значны час у адным лагеры з рэвалюцыйнымі дэмакратамі знаходзіўся даследчык гісторыі этнаграфіі А. М. Пыпін. Уплыў ідэй рэвалюцыйных дэмакратаў пашыраўся не толькі на збіральнікаў, якія блізка стаялі да рэвалюцыйнай дэмакратыі, але і на стан усёй збіральніцкай дзейнасці[2].

Пад уплывам ідэй рэвалюцыйных дэмакратаў разгортвалася дзейнасць Шэйна, Шпілеўскага і некаторых іншых беларускіх этнографаў (І. Насовіча, М. Дзмітрыева і інш.).

«Заходні край» Расіі звярнуў на сябе асаблівую ўвагу царскага ўрада ў канцы 50 — пачатку 60-х гадоў. Прычынай гэтага было браджэнне мас, якое абвастрылася ў сувязі з падрыхтоўкай і правядзеннем рэформы 1861 г., а таксама ўзмацненне руху за аднаўленне самастойнай Польшчы ў межах 1772 г.

Палітычныя падзеі канца 50-х гадоў і асабліва 1863 г. на Беларусі прывялі да таго, што адной з асноўных задач вывучэння заходніх губерняў Расіі стала вызначэнне этнаграфічных межаў і складу насельніцтва па нацыянальнаму прызнаку. Для вырашэння гэтых задач былі прыцягнуты навуковыя таварыствы і нават афіцэры Генеральнага штаба царскай арміі.

У канцы 50-х гадоў Генеральны штаб вылучыў афіцэраў, якім было даручана збіранне матэрыялаў па геаграфіі, статыстыцы і этнаграфіі заходніх губерняў Расіі. У выніку ў 60-х гадах паявілася шматтомнае выданне

---

[1] Гл.: Н. Костомаров. Об отношении русской истории к географии. Записки Русского географического общества, кн. 2. 1863, стар. 96.

[2] В. Е. Гусев. Русские революционные демократы о народной поэзии. М., 1955, стар. 175, 176.

«Матэрыялы для геаграфіі і статыстыкі Расіі, сабраныя афіцэрамі Генеральнага штаба» (матэрыялы аб беларусах змешчаны ў тамах, якія прысвечаны Віленскай, Смаленскай, Гродзенскай, Мінскай і Чарнігаўскай губерням).

Нягледзячы на тое што матэрыялы збіраліся дэпартаментам Генеральнага штаба для ваенных мэт, далёкіх ад навуковых, у гэтыя выданні трапілі параўнальна багатыя матэрыялы аб быце, культуры і вуснапаэтычнай творчасці беларускага народа сярэдзіны XIX ст.

Том «Матэрыялаў...», які прысвечан Віленскай губерні, убачыў свет у 1861 г. Збіранне і падрыхтоўка матэрыялаў да друку былі зроблены капітанам Генеральнага штаба А. Карэвай. У аснову этнаграфічных апісанняў Карэва паклаў працу А. Кіркора «Этнаграфічны погляд на Віленскую губерню». Выкарыстанне матэрыялаў зроблена без належнага крытычнага падыходу. Складальніка не турбуе тое, што ў працу Кіркора аб Віленскай губерні ўключан фальклорны матэрыял з Мінскай губерні, запазычаны апошнім з кнігі Я. Тышкевіча.

Асноўныя этнаграфічныя матэрыялы змешчаны ў пятым раздзеле — «Прыватны грамадзянскі быт мясцовага насельніцтва» [1]. Акрамя таго, некаторыя звесткі этнаграфічнага характару можна знайсці і ў іншых раздзелах тома, асабліва ў тых, што датычаць вытворчай дзейнасці народа (земляробства, рамёствы) і прылад працы.

Складальнікам тома, прысвечанага Смаленскай губерні, быў штабс-капітан Генеральнага штаба М. Цэбрыкаў [2]. Этнаграфічныя матэрыялы тут займаюць значна большае месца, чым у папярэднім томе. Яны вылучаны ў асобны пададдзел «Норавы і звычаі, народныя святы, мясцовыя прымхі і забабоны» [3].

У аснову характарыстыкі беларускага народа Цэбрыкаў бярэ пашыраныя ў той час тэндэнцыйныя выказванні, рэзка супрацьстаўляе беларусаў рускім. Аднак пад уражаннем уласных назіранняў ён вымушан быў прызнаць, што «нельга безумоўна адмовіць беларускаму племені ў здольнасці да заняткаў рамёствамі і прамысловасцю і абвінавачваць у поўнай адсутнасці прадпры-

---

[1] А. Карева. Виленская губерния. СПб., 1861, стар. 609—645.
[2] М. Цебриков. Смоленская губерния. СПб., 1862.
[3] Там жа, стар. 258—316.

мальнасці. Нам вядома, што ў многіх памешчыцкіх маёнтках беларускіх паветаў існуюць свае майстэрні: кавальскія, слясарныя, сталярныя, экіпажныя і да т. п., у якіх працуюць памешчыцкія ж сяляне-беларусы і прытым з такім майстэрствам і дакладнасцю, што заслугоўваюць адабрэння знаўцаў»[1].

Апісанні сямейных і каляндарных абрадаў беларусаў Цэбрыкаў робіць, засноўваючыся на артыкуле Невяровіча, які даў даволі аб'ектыўны малюнак жыцця беларусаў Смаленшчыны. Большая палавіна гэтага апісання прысвечана вясельным абрадам і песням. Разам з тым значнае месца адведзена характарыстыцы народных прыкмет, вераванняў і забабонаў, каляндарных свят (каляды, вялікдзень, сёмуха, русальны тыдзень, купалле і інш.), амаль усе апісанні суправаджаюцца песнямі.

Найбольш багаты этнаграфічнымі матэрыяламі том, прысвечаны Гродзенскай губерні. Складзен ён членам РГТ падпалкоўнікам Генеральнага штаба і этнографам П. О. Баброўскім[2].

Павел Осіпавіч Баброўскі нарадзіўся 21 сакавіка 1832 г. у маёнтку Вака недалёка ад г. Вільні. Бацька яго, Осіп Кірылавіч, доктар філасофіі і доктар права, паходзіў са старажытнага дваранскага роду г. Драгічына Бельскага павета Гродзенскай губерні.

Выхоўваўся П. Баброўскі пад наглядам свайго дзядзькі М. К. Баброўскага — вучонага-славіста, прафесара Віленскага універсітэта.

Пасля заканчэння Пружанскага дваранскага вучылішча (1844) і Полацкага кадэцкага корпуса (1849) П. Баброўскі быў пераведзен у дваранскі полк, дзе і пачалася яго ваенная кар'ера. У 1857 г. ён скончыў Ваенную акадэмію, пасля чаго служыў у розных вайсковых часцях, пры Генеральным штабе і ў ваенных вучылішчах і даслужыўся да чына генерал-маёра.

Паралельна з ваеннай службай П. Баброўскі займаўся гісторыяй і этнаграфіяй «роднага яму Паўночна-Заходняга краю»[3], гісторыяй юнкерскіх вучылішчаў і ўставамі Пятра I.

---

[1] М. Цебриков. Смоленская губерния, стар. 259, 260.

[2] П. Бобровский. Гродненская губерния, ч. I—II. СПб., 1863.

[3] С. А. Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых, т. IV. СПб., 1895, стар. 47.

Акрамя названай працы, Баброўскаму належыць яшчэ некалькі даследаванняў па этнаграфіі Беларусі. Асаблівую цікавасць прадстаўляюць артыкулы: «Ці можна адно вераванне прыняць у аснову племяннога размежавання славян Заходняй Расіі?» [1] і рэцэнзія на кнігу Рыціха «Матэрыялы для этнаграфіі царства Польскага» [2].

Праца П. Баброўскага «Гродзенская губерня» выгадна адрозніваецца ад папярэдніх тамоў «Матэрыялаў». Гэта — арыгінальнае і даволі грунтоўнае навуковае даследаванне. Асноўны этнаграфічны матэрыял змешчан у першай частцы, у раздзеле аб насельніцтве. Тут даецца апісанне жылля і гаспадарчых пабудоў [3]. У раздзеле, які прадстаўляе сабою гісторыка-этнаграфічны нарыс, разглядаюцца асаблівасці мовы і прыводзяцца беларускія фальклорныя творы [4], а ў раздзеле аб народным быце даецца характарыстыка становішча сялян (з падзелам на бедных, сярэдніх і заможных), прыводзяцца апісанні ежы і адзення, хатняга быту, вераванняў і забабонаў і сямейнага быту (вясельныя і пахавальныя абрады, памінкі), а таксама апісанні дажынак і купалля [5]. Акрамя таго, матэрыялы аб жыцці і вытворчай дзейнасці народа раскіданы ў іншых раздзелах працы.

Гісторыка-этнаграфічныя нарысы Баброўскага накіраваны на тое, каб даказаць, што Гродзенская губерня па гістарычнаму племяннному паходжанню з'яўляецца неад'емнай часткай Расіі. Пры гэтым «рускае насельніцтва» Гродзенскай губерні ён падзяляе на «чарнарусаў, тых жа беларусаў і маларасіян або лепш палешукоў, ці пінчукоў і бужан» [6]. Да ліку маларускіх Баброўскі адносіў Пружанскі, Кобрынскі, Брэсцкі і Бельскі паветы, да беларускіх — Слонімскі, Ваўкавыскі і часткова Беластоцкі, Сакольскі і Гродзенскі.

Характарызуючы беларускую мову, яе паходжанне, Баброўскі ў адрозненне ад іншых даследчыкаў таго часу не лічыць яе мешанінай польскай і рускай, а выводзіць

---

[1] «Русский инвалид», 1864, № 75, 80 і асобна: СПб., 1864.

[2] Там жа, № 257, 1864.

[3] П. Бобровский. Гродненская губерния, ч. I. СПб., 1863, стар. 492—497.

[4] Там жа, стар. 614—648.

[5] Там жа, стар. 806—845.

[6] Там жа, стар. 621—623.

са старажытнарускай мовы, якая з-за складанага гістарычнага лёсу народа тут нібыта застыла, а таму захавалася нязменнай. Такі падыход да гісторыі беларускай мовы трэба лічыць больш прагрэсіўным і навуковым, хоць Баброўскі дапускае вялікія памылкі, вызначаючы шляхі развіцця мовы.

Пры апісанні жылля і гаспадарчых пабудоў Баброўскі дае агульны малюнак размяшчэння і планіроўкі населеных пунктаў, а таксама паасобных сялянскіх двароў. У агульных рысах расказваецца аб будове, знешнім і ўнутраным убранні, мэбліроўцы і планіроўцы сялянскай хаты. Кароткія звесткі даюцца і аб гаспадарчых пабудовах — хлявах, гумнах, калодзежах і інш.

Баброўскі адзначае, што ў пачатку 60-х гадоў сяляне Гродзенскай губерні жылі пераважна ў курных хатах. Толькі ў нямногіх казённых сялян былі хаты з комінамі.

Апісанню ежы і адзення ў кнізе Баброўскага папярэднічае характарыстыка маёмаснага становішча розных груп сялян. Аўтар падзяляе сялян губерні на 5 груп (класаў). Першая група — «самы бедны селянін», які «не мае ні каня, ні нават жывёлы; у яго няма запасаў хлеба, можа ў якога знойдзецца лядашчая кароўка, дзве ці тры авечкі; пабудовы трухлявыя, адзенне дрэннае, участак дрэнна апрацаваны; ён заўсёды няспраўна плаціць падаткі; дамашнія адчуваюць ва ўсім недахоп, а ў неўраджай у сям'і бедняка бывала нядоля-галеча, з якой без дапамогі выйсці амаль немагчыма. Такіх сялян нямала ў разрадзе памешчыцкіх» [1].

Другая група — «бедныя сяляне», якія «маюць свойскую жывёлу і каня, але не маюць у запасе ні грошай, ні хлеба... У беднага селяніна ёсць сваё поле, але апрацаваць яго ён сам не можа, здох конь, наступіў голад — і ў халупу яго з'яўляецца галеча» [2]. «Самых бедных» і «бедных» сялян Баброўскі налічвае ў Гродзенскай губерні 25%. Пры гэтым аўтар адзначае, што калі ім не дапамагаць, то, «пакінутыя на волю лёсу, яны хутка зусім абяднеюць і апынуцца ў безвыходным цяжкім становішчы» [3].

Трэцяя група — «спраўныя сяляне». У іх «у хляве знойдуцца два кані ці адна добрая пара валоў, адна ці

---

[1] П. Бобровский. Гродненская губерния, ч. I, стар. 812.
[2] Там жа.
[3] Там жа.

дзве каровы з падцёлкам, некалькі (да 10) авечак, 2—3 свінні ды некалькі курэй і нават гусей. Пабудовы ў парадку, у адзенні няма недахопу» [1]. Аднак у гэтай групе сялян у выніку памешчыцкіх «гвалтаў» і іншых прычын увесь час адбываецца дыферэнцыяцыя. Адзін неўраджай, адно няшчасце робяць «спраўнага» селяніна бедняком. «Звычайна,— піша Бабро́ўскі,— на 100 двароў лічаць 60 спраўных, з іх каля 40 лёгка трапляюць у беднасць» [2].

Чацвёртая група — «заможныя сяляне». Яны маюць «два ці тры кані, тры пары валоў, некалькі кароў, усе земляробчыя прылады і хатняе начынне ў парадку, адзенне і пабудовы ў дастатку. У сямейным быце відны багацце, запасы хлеба ці грошай ад 50 да 200 рублёў» [3].

Нарэшце, да пятай групы Бабро́ўскі адносіць багатых сялян, у якіх «... накапіліся значныя капіталы» [4] — ад 300 да 3—6 тысяч рублёў. Такіх сялян ён налічвае на 100 двароў не больш 2—3, а разам з заможнымі яны складаюць каля 15 на 100 сялянскіх двароў.

Такім чынам, Бабро́ўскі прыводзіць вельмі каштоўныя звесткі аб класавай дыферэнцыяцыі беларускай вёскі ў пачатку 60-х гадоў. Даследчык дае аб'ектыўную характарыстыку становішча беларускага сялянства таго часу, падкрэсліваючы, што «сялян Гродзенскай губерні наогул трэба лічыць небагатымі, у быце неўрадлівыя гады робяць страшэнныя катастрофы» [5]. «Галодны год прыносіць у быт усякага селяніна вялікую бяду: няшчасная маці, не маючы магчымасці дастаць ежы, адпраўляецца з малымі дзецьмі і з торбай на плячах прасіць міласціну. Яшчэ больш жахлівае становішча ўдавы, якая мае некалькі дзяцей галодных і паўголых» [6].

Ліберальна настроены прадстаўнік пануючага класа, Бабро́ўскі спачувае селяніну, асуджае цяжкую эксплуатацыю бедняка кулаком і памешчыкам, выступае супраць прыгонніцкай сістэмы: «Аблытаны паншчыннай (прыгонніцкай, баршчыннай) сістэмай, натоўпам арандатараў, селянін запіваў сваё гора віном і пад уплывам ап'янення заключаў самыя неразумныя здзелкі» [7].

---

[1] П. Бобровский. Гродненская губерния, ч. I, стар. 812.
[2] Там жа, стар. 813.
[3] Там жа.
[4] Там жа.
[5] Там жа.
[6] Там жа, стар. 814.
[7] Там жа, стар. 815.

Беларуска з Кобрына

Асноўная частка фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў, змешчаных Баброўскім, пашпартызавана, чаго мы не наглядаем у іншых тамах «Матэрыялаў».

Том, прысвечаны Мінскай губерні, склаў падпалкоўнік Генеральнага штаба І. Зяленскі [1]. Звесткі аб быце народа не выдзелены ў томе асобна, як гэта зроблена іншымі складальнікамі. Іх можна знайсці толькі ў раздзеле «Жыхары». Тут жа разглядаюцца некаторыя пытанні паходжання беларускага народа.

[1] И. Зеленский. Минская губерния. СПб., 1864.

Том, прысвечаны Чарнігаўскай губерні, быў складзен падпалкоўнікам Генеральнага штаба М. Дамантовічам. Этнаграфічныя звесткі ў гэтым томе даюцца ў раздзеле «Унутраны і знешні быт мясцовага насельніцтва» [1]. Канкрэтных апісанняў паасобных галін быту і культуры беларусаў няма. Указваецца толькі на некаторыя знешнія адрозненні быту беларусаў ад быту ўкраінцаў (напрыклад, тое, што ў адзенні беларусаў пераважае белы колер). Дамантовіч лічыць, што «чысты тып беларусаў знаходзіцца толькі ў паветах: Мглінскім, Суражскім, Навазыбкаўскім, Старадубскім і часткова ў Гараднянскім» [2].

Як відаць з агляду «Матэрыялаў па геаграфіі і статыстыцы», навуковая каштоўнасць этнаграфічных раздзелаў розных тамоў неаднолькавая. Яна залежыць ад падрыхтоўкі і поглядаў складальнікаў тамоў.

Безумоўна, што зварот да вывучэння народнага быту нават такіх афіцыйных устаноў, як Генеральны штаб, аб'ектыўна садзейнічаў развіццю этнаграфічнай навукі.

У 60—70-х гадах XIX ст. вялікую ролю ў этнаграфічным вывучэнні Беларусі адыгралі Рускае геаграфічнае таварыства, Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі і Аддзяленне рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук.

Найбольшая заслуга належыць Рускаму геаграфічнаму таварыству. Аднак у гэты перыяд і яго дзейнасць у асноўным была накіравана на вырашэнне палітычных задач — даказаць права Расіі на Беларусь, а таксама падрыхтаваць глебу для хутчэйшага абрусення гэтага краю. Таму не выпадкова, што галоўнай задачай Таварыства было вызначэнне этнаграфічных межаў Беларусі на захадзе і складу насельніцтва ў так званых беларускіх губернях.

На працягу 60-х гадоў РГТ публікуе рад прац, у якіх робяцца спробы вызначыць этнаграфічныя межы беларусаў на захадзе. Да іх у першую чаргу трэба аднесці этнаграфічныя карты. У 1863—1864 гг. выходзяць з друку два выданні (на французскай і рускай мовах) атласа члена РГТ Ф. Р. Эркерта з уступным артыкулам «Погляд на гісторыю і этнаграфію заходніх губерняў Расіі». Па прынцыпу карт Рыціха і Эркерта ў 1864 г. М. Ф. Мар-

---

[1] М. Домонтович. Черниговская губерния. СПб., 1865, стар. 528—561.

[2] Там жа, стар. 533.

ковічам была складзена «Карта (царства Польскага) з нанясеннем праваслаўных цэркваў і сельскіх прыходаў Люблінскай губерні, а таксама раскольніцкіх малельняў і вёсак у Аўгустоўскай губерні».

Некалькі інакшы падыход да вызначэння этнаграфічнай граніцы паміж Польшчай і Расіяй зроблен членам РГТ М. Галкіным у «Этнаграфічнай карце царства Польскага» і тлумачальнай запісцы да яе. Пры вызначэнні межаў Галкін у значнай меры выправіў памылкі Рыціха і Эркерта. Ён зыходзіў з таго, што «этнаграфічным прызнакам дзялення навука лічыць ва ўсякім разе не веру, а племяннoе паходжанне ў сувязі з асаблівасцямі мовы і звычаяў» [1]. Нарэшце, даволі значную работу па складанню этнаграфічнай карты выканалі П. Кепен і яго сын Ф. Кепен. Складзеная імі этнаграфічная карта Еўрапейскай Расіі (больш падрабязная, чым выдадзеная П. Кепенам у 1852 г.) захоўваецца ў архіве РГТ.

Вызначэнню складу насельніцтва Беларусі і яе этнаграфічных межаў прысвечан і рад прац апісальнага характару. У 1861 г. у «Запісках» РГТ была надрукавана праца М. Лябёдкіна «Аб складзе насельніцтва Заходняга краю Расійскай імперыі па плямёнах» [2]. Спасылаючыся на гістарычныя факты, статыстычныя і іншыя звесткі, а таксама на ўласныя назіранні, аўтар нарыса прыходзіць да вываду, што «векавая барацьба за рэлігійныя пераканнні, да якіх прымешваліся і мэты палітычныя, не магла згладзіць рысы рускай народнасці ў Заходнім краі. Узнікшыя тут княствы, якія потым зліліся ў адно цэлае з Літоўскім, былі рускімі па сваёй аснове, рускімі па складу, па колькасці народа, па веры і мове... Пануючай мовай была руская, яна захавалася да нашых дзён у гэтым краі ў гаворках беларускай і маларасійскай» [3].

Вызначэнню заходніх этнаграфічных межаў і складу насельніцтва Заходняга краю прысвяціў некалькі прац адзін з членаў РГТ М. О. Каяловіч. (Напісаны яны ў 1863—1864 гг.). Аўтар выступае тут як клерыкал і праваднік вялікадзяржаўнай царскай палітыкі. Да адной з сваіх прац («Дакументы, якія тлумачаць гісторыю За-

---

[1] «Русский инвалид», 1864, № 75, 80, стар. 160.

[2] М. Лебедкин. О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи. Записки Русского географического общества, кн. III. СПб., 1861, стар. 131—160.

[3] Там жа, стар. 137.

ходне-Рускага краю», 1865) Каяловіч дадаў этнаграфічную карту.

Побач з публікацыямі Рускае геаграфічнае таварыства праводзіць і экспедыцыйныя даследаванні Беларусі. Пачынаючы з 1862 і да 1871 г. адным з галоўных пытанняў на пасяджэннях Аддзялення этнаграфіі і Аддзялення статыстыкі была падрыхтоўка і правядзенне этнаграфічна-статыстычнай экспедыцыі ў заходнія губерні Расіі. Ставілася задача даследаваць народанасельніцтва па народнасцях, веравызнанню, саслоўях і занятках. У першую чаргу экспедыцыя павінна была сабраць статыстычныя звесткі, каб на іх аснове даказаць права Расіі на землі Украіны, Беларусі і Літвы. За адзін год экспедыцыя павінна была ахапіць дзевяць губерняў, якія размяркоўваліся па трох групах,— беларускай (Віцебская, Магілёўская, Мінская), літоўскай (Віленская, Ковенская, Гродзенская) і ўкраінскай (Кіеўская, Валынская, Падольская)[1]. Зразумела, што такое размеркаванне губерняў толькі прыблізна вызначала асноўны склад іх насельніцтва. Напрыклад, памылкова аднесена да літоўскай групы Гродзенская губерня, якая ў асноўным была населена беларусамі.

Камісія па падрыхтоўцы экспедыцыі вырашыла размеркаваць работу яе членаў па тэматычнаму прызнаку. Было прапанавана выпрацаваць тры асобныя праграмы. Праграму па статыстыцы складаў А. Б. Бушан, па этнаграфіі А. Ф. Гільфердзінг, па веравызнанню М. О. Каяловіч. Кожны з іх павінен быў кіраваць збіраннем матэрыялаў у час экспедыцыі па сваёй тэматыцы. Праграмы былі падрыхтаваны к канцу 1862 г. і ў студзені 1863 г. ужо абмяркоўваліся на пасяджэнні камісіі. Аднак у ходзе абмеркавання камісія вырашыла змяніць ранейшы план экспедыцыі, а з трох праграм выпрацаваць адну агульную[2].

Бурныя падзеі 1863 г. перашкодзілі падрыхтоўцы экспедыцыі. І толькі праз тры гады пасля падаўлення паўстання 1863 г. РГТ зноў вярнулася да арганізацыі задуманай экспедыцыі. Пытанні падрыхтоўкі этнаграфічнай часткі экспедыцыі абмяркоўваліся ў Аддзяленні этнагра-

---

[1] Записки Русского географического общества, кн. I. СПб., 1863, стар. 26.

[2] Архіў Геаграфічнага таварыства Саюза ССР, ф. 1—1862, воп. 2, № 26, лл. 122—131.

фіі ў 1866 г. Высветлілася, што планы правядзення экспедыцыі, выпрацаваныя ў 1862 г., аказаліся непрымальнымі. Было вырашана весці даследаванні кожнай народнасці асобна (украінскай, беларускай, літоўскай і латышскай) і іх адносін да палякаў, немцаў і яўрэяў. У сувязі з гэтым мяняўся характар экспедыцыі. Яна набывала пераважна этнаграфічны характар.

Цяжкасці ўзніклі пры падборы членаў. Гільфердзінг, Бушан і Каяловіч адмовіліся ад экспедыцыі. Было вырашана паслаць С. В. Максімава для этнаграфічных даследаванняў Беларусі і М. Я. Дубенскага для збірання статыстычных звестак па ўсім Заходнім краі.

Сяргей Васільевіч Максімаў (1831—1901) к таму часу быў ужо добра вядомым этнографам-белетрыстам. Ён нарадзіўся ў сям'і павятовага паштмайстра ў Парфенцьеўскім пасадзе Кастрамской губерні. Вучыўся ў Маскоўскім універсітэце і С.-Пецярбургскай медыка-хірургічнай акадэміі.

Нарысы Максімава па народнаму быту сталі паяўляцца ў 1853 г. Кіруючыся парадай І. С. Тургенева, ён у 1855 г. пачаў першае вандраванне па Уладзімірскай, Ніжагародскай, Вяцкай і Кастрамской губернях. У выніку гэтых паездак паяўляецца рад этнаграфічна-публіцыстычных нарысаў. Максімаў прымае ўдзел у экспедыцыях на Поўнач, Урал, у Сібір, на Далёкі Усход, на берагі Каспійскага мора і, нарэшце, у Беларусь.

Літаратурная дзейнасць даследчыка была надзвычай плённай. Яго працы сабраны і выдадзены ў 19 тамах. Найбольш каштоўнымі з'яўляюцца: «Год на поўначы», «Сібір і катарга», «Лясная глуш», «Брадзячая Русь Хрыста радзі», «Куль хлеба і яго прыгоды», «Крылатыя словы» і інш.

Максімаў выпрацаваў праграму этнаграфічнага даследавання Беларусі, у якой прапанаваў: «1. Даследаваць і вызначыць рысы, што абумоўліваюць граніцы паміж трыма плямёнамі рускага народа — велікарускім, маларускім і беларускім.

2. Даследаваць мясцовыя разнавіднасці беларускага племені і той часткі маларускага племені, якая жыве на правым баку Дняпра, прычым вызначыць межы гэтых разнавіднасцей.

3. Вызначыць галоўныя рысы, якія складаюць асаблівасці гаворак гэтых плямёнаў.

4. Даследаваць быт гэтых пляменаў у рэлігійных, гаспадарчых і іншых адносінах як у яго самастойным выглядзе, так і ў сутыкненні з уплывам польскім, літоўскім і яўрэйскім і блізкім велікарускім племем» [1].

Максімаў знаходзіўся ў экспедыцыі з сярэдзіны 1867 да канца 1868 г. На працягу 1867 г. ён зрабіў дзве паездкі ў Беларусь. Экспедыцыю ён пачаў з Магілёўскай губерні, матывуючы гэта тым, што па суседству з ёй ён вандраваў раней, пры вывучэнні рускага насельніцтва, што, на яго думку, «гэты край належыць да ліку тых, дзе беларускае племя прадстаўляецца ў бяспрымеснай чысціні свайго тыпа» [2].

Другая паездка 1867 г. адбылася па Віленскай і Гродзенскай губернях, «спачатку па тых месцах, якія сумежны з літоўцамі, а потым па тых, што прылягаюць да паселішчаў мазураў» [3]. У будучым ён збіраўся ад Мінска праз Барысаў, Ігумен, Мазыр, Пінск і Кобрын зноў наведаць Гродзенскую губерню (паўднёвую яе частку), «каб канчаткова вытлумачыць сабе ступень і сродкі ўплыву Польшчы на тую частку беларускага племені, якая называецца чарнарусамі» [4].

У студзені 1868 г. на агульным сходзе РГТ, прысвечаным вынікам экспедыцыі 1867 г., зачытваліся «вельмі цікавыя вытрымкі з пісьмаў... Дубенскага і Максімава» [5]. Першую шырокую справаздачу аб этнаграфічных даследаваннях у Беларусі Максімаў зрабіў 22 сакавіка 1868 г. на пасяджэнні Аддзялення этнаграфіі РГТ. Гэта, мабыць, адзіная за ўвесь час яго экспедыцыі справаздача дае магчымасць меркаваць аб метадах, умовах і некаторых выніках яго работы. Максімаў паведамляў, што карыстаўся двума метадамі даследаванняў — асабістымі назіраннямі і апытаннямі. Але ён не змог глыбока пранікнуць «ва ўнутраны змест мясцовага народнага быту». Мясцовыя жыхары, асабліва старэйшага пакалення, сустракалі яго стрымана і насцярожана. І гэта зусім зра-

---

[1] Известия Русского географического общества, т. III, кн. 5. СПб., 1867, стар. 129.

[2] Там жа, т. IV, кн. 6. СПб., 1868, стар. 136.

[3] Архіў Геаграфічнага таварыства Саюза ССР, ф. 1—1862, воп. 1, № 26, лл. 188, 189.

[4] Там жа.

[5] Известия Русского географического общества, т. IV, кн. 6, стар. 136.

зумела. Крывавыя расправы над удзельнікамі сялянскага рэвалюцыйнага руху, рэпрэсіі, што працягваліся яшчэ доўгі час пасля падаўлення паўстання, шырокая сетка даносчыкаў і інш. — усё гэта прымушала селяніна з падазронасцю глядзець на царскага чыноўніка, які імкнуўся даведацца пра яго жыццё.

Згубіўшы надзею пранікнуць такім чынам у душу народа, Максімаў стаў распытваць аб народным быце мясцовых чыноўнікаў, духавенства і настаўнікаў. Прадстаўнікі духавенства, за рэдкімі выключэннямі, «адказалі няведаннем і выявілі адмежаванне ці адчужанасць ад народнага быту» [1], а з ліку чыноўнікаў карыснымі былі толькі міравыя пасрэднікі, з дапамогай якіх Максімаў сабраў значныя матэрыялы па народных юрыдычных звычаях. Гэтыя звесткі пераважна браліся з кніг валасных судоў. Між іншым, Максімаў паведаміў, што сярод чыноўнікаў, прысланых у Беларусь з цэнтральных губерняў Расіі, ён сустракаў такіх, якія, «кіруючыся няясным разуменнем задачы абрусення Заходняга краю, дазваляюць сабе празмернасці і імкнуцца вынішчыць некаторыя мясцовыя звычаі чыста народнага характару» [2]. Зусім іншыя адносіны Максімаў сустрэў з боку большай часткі настаўнікаў народных школ. Яны перадалі яму некалькі апісанняў народных звычаяў і зборнікі песень. Максімаў не прадставіў у РГТ вынікі гэтых паездак. Аб іх ёсць толькі кароткае паведамленне ў журнале пасяджэнняў РГТ ад 2 кастрычніка 1868 г.

У 1868 г. даследчык зрабіў дзве паездкі па ўскраінах Беларусі. Пачаўшы паездку ад Пскова, Максімаў праехаў праз Апочку, Наваржэў, Усвят, Веліж, далей — па паўночна-заходняй мяжы Беларусі і заходняй частцы Смаленскай губерні. Затым Максімаў накіраваўся ў паўднёвую частку Гродзенскай губерні для вызначэння граніц паміж беларусамі і ўкраінцамі [3].

У лістападзе 1868 г. на пасяджэнні камісіі разглядалася заява Максімава аб тым, што ён закончыў вывучэнне «беларускага племені». Камісія прапанавала яму давесці да канца апрацоўку сабраных матэрыялаў.

---

[1] Известия Русского географического общества, т. IV, кн. 6, стар. 136.
[2] Там жа, стар. 137.
[3] Там жа, стар. 158.

14 лютага 1871 г. Максімаў паведаміў Таварыству, што ім вядзецца работа па падрыхтоўцы этнаграфічнай карты Беларусі і тлумачальнай запіскі да яе, а 24 красавіка 1874 г. ён пісаў, што к пачатку зімы гэтага года ён выпусціць у свет кнігу «Беларусь і беларусы» аб'ёмам у 30 друкаваных аркушаў [1]. Аднак кніга так і не ўбачыла свет. Пазней частка матэрыялаў аб Беларусі, сабраных у час экспедыцыі 1867—1868 гг., была апублікавана Максімавым у выглядзе асобных папулярных публіцыстычна-этнаграфічных нарысаў, прысвечаных Беларусі, або раскідана па іншых яго працах.

Беларусам Максімаў прысвяціў нарысы «Абіцель і жыхар (з нарысаў Беларусі)» [2], «Беларуская Смаленшчына з суседзямі» [3], «Кубракі і лабары (з быту беларусаў)» [4].

Нарыс «Абіцель і жыхар» складаецца з дзвюх частак. У першай частцы аўтар намагаецца прасачыць гісторыю засялення славянамі сучаснай яму Беларусі, дае характарыстыку прыродна-геаграфічных умоў і заняткаў насельніцтва і ў сувязі з гэтым выказвае свае думкі аб узнікненні і бытаванні дахрысціянскіх вераванняў і забабонаў. Канстатуючы, што ў народзе бытуюць яшчэ пакланенні вадзе, агню, дрэвам, прошчам і інш., Максімаў тлумачыць узнікненне іх панаваннем стыхійных сіл прыроды над чалавекам. «У першабытных людзей, — пісаў ён, — схільных да адухаўлення прыроды, нараджалася рэлігійнае пакланенне» [5]. Асабліва многа ў той час у Беларусі было так званых прошчаў («святых месц»), якім пакланяліся веруючыя. Апісваючы некаторыя з іх, Максімаў паказаў, як з увядзеннем хрысціянства асіміляваліся старыя рэлігійныя ўяўленні. «Хрысціянства вымушана было прыняць іх пад сваю ахову і апеку, асвяціць іх, пабудаваўшы над імі капліцы, робячы сюды царкоўныя хрэсныя хады і пакідаючы за імі непарушанай іх старую назву прошчаў» [6].

Галеча большай часткі насельніцтва Беларусі зрабіла

---

[1] Архіў Геаграфічнага таварыства Саюза ССР, ф. 1—1870, воп. 1, лл. 95, 196.
[2] Древняя и Новая Россия. СПб., 1876, т. II, № 6—8.
[3] Живописная Россия, т. III.
[4] С. В. Максимов. Собр. соч., т. V. СПб.
[5] Древняя и Новая Россия, т. II, № 6, стар. 135.
[6] Там жа, стар. 134.

на Максімава цяжкае ўражанне. Замкнутасць і варожасць беларускіх сялян да царскіх чыноўнікаў пасля жорсткага падаўлення царызмам паўстання 1863 г. выклікалі ў даследчыка антыпатыі да насельніцтва Беларусі. Варожасць працоўных Беларусі да сваіх прыгнятальнікаў ён штучна пераносіў на адносіны паміж рускім і беларускім народамі. Адсюль і памылковы вывад Максімава: «Для Вялікай Русі Белая Русь зрабілася краінай чужой, далёкай і невядомай. У сваю чаргу Беларусь... выхавала супрацьлеглыя пачуцці» [1].

Пры характарыстыцы матэрыяльнага быту Максімаў, забываючы аб класавай дыферэнцыяцыі як рускіх, так і беларусаў, супрацьстаўляе беларусу спрытнага і кемлівага рускага, які нібыта жыве ў дастатку. Такім чынам, класавая абмежаванасць аўтара не дала яму магчымасці правільна ўбачыць стан і лёс вывучаемага ім народа.

Другая праца Максімава — «Беларуская Смаленшчына з суседзямі» ў асноўным паўтарае папярэднюю. Аднак яна больш падрабязна асвятляе рад пытанняў з жыцця народа. Найбольш каштоўнай трэба лічыць чацвёртую частку гэтай працы, дзе даецца даволі яркая карціна матэрыяльнага быту беларуса, яго жылля, адзення, ежы. Аўтар паказвае забітасць, беднасць і абяздоленасць народа.

У працы «Беларуская Смаленшчына з суседзямі» даследчык больш прыхільна ставіцца да беларускага народа. Прычыну цяжкага становішча ён ужо шукае не столькі ў адмоўных якасцях характару беларуса, колькі ў гістарычных умовах яго жыцця. Аднак і тут на першы план выстаўляюцца прыродна-геаграфічныя ўмовы.

Звесткі аб Беларусі ёсць і ў працах Максімава «Нячыстая, няведамая і хрэсная сіла» (СПб., 1903), «Куль хлеба і яго прыгоды» (СПб., 1881) і «Жабрацкая брація» (Збор тв., т. V).

Працы Максімава аб Беларусі маюць толькі агульнапазнавальную каштоўнасць, навуковая ж іх вартасць параўнальна невялікая ў сувязі з тым, што амаль усе этнаграфічныя звесткі не звязаны з канкрэтнымі пунктамі, не маюць пашпартызацыі і нярэдка падаюцца суб'ектыўна і тэндэнцыйна.

Праграма М. Я. Дубенскага (сакратара Магі-

---

[1] Древняя и Новая Россия, т. II, № 8, стар. 304.

лёўскага статыстычнага камітэта) прадугледжвала падлік насельніцтва Заходне-Рускага краю па пляменах і веравызнаннях і вывучэнне эканамічнага жыцця насельніцтва. Для сваіх даследаванняў ён вызначыў наступныя метады работы: «Пасля прыбыцця ў тую ці іншую акругу даследчыкі перш за ўсё звяртаюцца за садзейнічаннем да мясцовых улад з мэтай атрымання ад іх як афіцыйных звестак, так і рэкамендацый да старажылаў і спецыялістаў, служачых і няслужачых». Даследчыкі павінны былі ўваходзіць у самыя блізкія адносіны з усімі слаямі мясцовага насельніцтва, «каб больш дакладна зразумець перакананні, погляды, жаданні і надзеі, якія склаліся і жывуць у народзе» [1].

М. Я. Дубенскі правёў у Заходне-Рускім краі больш чым паўтара года (з чэрвеня 1867 да канца 1868 г.). У летнія месяцы 1867 г. ён наведаў Ковенскую, Віцебскую, Магілёўскую, Віленскую і Гродзенскую губерні [2]. 4 мая 1868 г. Дубенскі выслаў у РГТ запіску, у якой на аснове мясцовай тапанімікі выклаў некаторыя меркаванні аб заходніх граніцах рассялення ўсходніх славян, называў раёны пасялення стараабрадцаў, намагаўся вызначыць працэнтныя суадносіны насельніцтва па нацыянальнаму прызнаку і г. д.

Аб грамадска-палітычных поглядах Дубенскага можна меркаваць па некаторых месцах запіскі. Так, пры вызначэнні раёнаў пасялення стараабрадцаў аўтар абураецца тым, што царскі ўрад па рэлігійных матывах праводзіў жорсткія рэпрэсіі ў адносінах да сваіх суайчыннікаў, прымушаў іх пакідаць сваю радзіму, хоць у самой Расіі на вялікіх ільготах дазвалялася існаванне нямецкіх калоній, цяжар утрымання якіх быў для карэннага рускага насельніцтва новым ярмом [3]. Часам Дубенскі рэзка выступаў супраць палітыкі царквы і ўрада. «Калі і трэба даць які-небудзь занятак набожным і ненабожным, — пісаў ён, — то ва ўсякім разе такі, які не наносіў бы шкоду натуральнаму эканамічнаму ходу і ладу народа. А для жыцця ёсць, акрамя рэлігіі і фанатызму, навука і грамадзянская ўлада, якія не перашкаджаюць уцехам ніякай рэлігіі, ёсць дзяржава, але не штукары, якія за-

---

[1] Архіў Геаграфічнага таварыства Саюза ССР, разр. 54, воп. 1, № 2, лл. 1—5.

[2] Там жа, ф. 1—1862, воп. 1, № 26, лл. 184—187.

[3] Гл.: Там жа, разр. 54, воп. 1, № 11, лл. 1—4.

баўляюць і дураць народ. Забаўляюць, але дрэнна, калі дураць і маральна разбэшчваюць народ, хаваючы пад прывабнай абалонкай набажэнства сваё невуцтва і махлярства, як спрытны аферыст і шарлатан, прыкрываючы сябе то сумленнасцю, то загадкавасцю і наогул агідным фарысействам» [1].

У 1870 г. Дубенскі выслаў у РГТ яшчэ дзве запіскі аб выніках сваіх нагляданняў за размеркаваннем і рухам насельніцтва ў Заходнім краі [2]. У запісцы «Размеркаванне насельніцтва ў Заходнім краі па гушчыні» на аснове статыстычных звестак за 1867 г., сабраных ім у час экспедыцыі, падрабязна разглядаецца шчыльнасць насельніцтва ў паветах і губернях Беларусі і суседніх з ёю губернях. Ставячы шчыльнасць насельніцтва ў залежнасць ад канкрэтных прыродна-геаграфічных умоў, урадлівасці глебы, Дубенскі разам з тым паказвае, што ў аднолькавых прыродных умовах населенасць розных тэрыторый далёка не аднолькавая. Адной з прычын гэтай неадпаведнасці ён лічыць рознасць сацыяльна-бытавых умоў. Так, нізкая шчыльнасць насельніцтва на правым беразе Нёмана тлумачыцца, напрыклад, доўгім панаваннем тут прыгоннага права, большая ж колькасць насельніцтва на левым беразе Нёмана тым, што прыгонніцтва тут ужо не існавала задоўга да 1861 г.

Залежнасць шчыльнасці і руху насельніцтва ад гістарычных і сацыяльна-бытавых умоў яшчэ больш пераканаўча паказана ў другой запісцы Дубенскага «Рух насельніцтва ў Заходнім краі» [3]. Прыводзячы падрабязныя факты аб прыросце ці змяншэнні насельніцтва розных частак Заходняга краю як у час прыгонніцтва, так і пасля адмены яго і параўноўваючы гэтыя звесткі з прыроднымі ўмовамі, аўтар прыходзіць да наступнага вываду: «Такім чынам, і на Палессі не клімат і не глеба затрымлівалі прырост насельніцтва, а прыгонны быт яго» [4]. У гэтай запісцы Дубенскі выказвае адмоўныя адносіны да рэлігійнай нецярпімасці і нацыянальнай варожасці. Прыводзячы статыстычныя звесткі, ён даказвае, што гэта ва-

---

[1] Архіў Геаграфічнага таварыства Саюза ССР, разр. 54, воп. 1, № 11, лл. 1—4.
[2] Там жа, № 16, лл. 1—25.
[3] Там жа, лл. 5—21.
[4] Там жа, л. 14.

рожасць рэзка адбіваецца на прыросце насельніцтва на стыках розных рэлігійных і нацыянальных груп.

Аднак вынікі экспедыцыі Максімава і Дубенскага не задаволілі Рускае геаграфічнае таварыства. У сувязі з гэтым у пачатку 1869 г. яно пачало падрыхтоўваць новую экспедыцыю. На гэты раз галоўнымі аб'ектамі даследавання былі Паўднёва-Заходні край (Украіна), літоўцы і латышы Паўночна-Заходняга краю.

6 мая 1869 г. камісія зацвердзіла новы састаў экспедыцыі [1]. Для вывучэння Украіны была падабрана даволі ўдалая кандыдатура — ужо вядомы даследчык, аматар-этнограф П. П. Чубінскі. Вывучэнне літоўцаў і латышоў даручана было Ю. П. Кузняцову.

Павел Платонавіч Чубінскі [2] (1839—1884) нарадзіўся на Украіне паблізу м. Барыспаль. Яшчэ будучы студэнтам, ён займаўся вывучэннем народнага быту. Сваю дысертацыю «Нарыс народных юрыдычных звычаяў і паняццяў у Маларасіі» (1861) напісаў на ўкраінскім этнаграфічным матэрыяле. Пасля заканчэння Пецярбургскага універсітэта Чубінскі вярнуўся на радзіму, але за сувязь з рэвалюцыйным рухам у 1862 г. быў выслан у Архангельскую губерню, дзе працаваў следчым сакратаром статыстычнага камітэта, рэдактарам «Губернских ведомостей». У 1867 г. па даручэнню РГТ і Вольнага эканамічнага таварыства ён узначаліў экспедыцыю ў сем паўночных губерняў па вывучэнню гандлю хлебам, а таксама прымаў удзел у вывучэнні Пячорскага краю.

Такім чынам, П. П. Чубінскі быў к 1869 г. ужо вопытным даследчыкам, таму яму была даручана этнаграфічная экспедыцыя ў Паўднёва-Заходні край Расіі (яна была разлічана на два гады). У задачу Чубінскага ўваходзіла правесці статыстычныя даследаванні толькі на Украіне. Аднак ён расшырыў як межы даследавання, так і тэматыку. Экспедыцыя даследавала таксама паўднёвыя часткі Мінскай і Гродзенскай губерняў і ўсходнія паветы Сядлецкай губерні [3]. Што ж датычыцца тэматыкі, то

---

[1] Гл.: Известия Русского географического общества, т. V, кн. 5. СПб., 1869, стар. 241, 242.

[2] Гл.: А. С. Куницкий. Украинский этнограф П. П. Чубинский. «Советская этнография», 1956, № 1, стар. 77—85.

[3] Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, подготовленной Русским географическим обществом, Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные действ. чл. П. П. Чубинским, т. I. СПб., 1872, стар. XII.

на першы план высоўваліся задачы этнаграфічнага вывучэння.

Чубінскі вырашыў «збіраць матэрыялы, якія датычаць розных бакоў народнага жыцця, даючы, такім чынам, магчымасць кожнаму бачыць народ незалежна ад уражанняў назіральніка» [1]. Выбіраючы такі метад, збіральнік кіраваўся не толькі тым, што навука павінна мець аб'ектыўныя звесткі аб жыцці народа (хоць і пры такім метадзе не выключаўся суб'ектыўны ўплыў, асабліва калі мець на ўвазе падбор матэрыялаў), але і жаданнем сабраць як мага больш канкрэтных апісанняў быту, асабліва запісаў вуснапаэтычных твораў, якія хутка дэфармаваліся ці нават знікалі зусім. Каб ажыццявіць сваю задачу, Чубінскі імкнуўся расшырыць сетку карэспандэнтаў з ліку мясцовых даследчыкаў. Яшчэ да пачатку экспедыцыі ён разаслаў праграмы на месцы. Акрамя таго, праграмы былі апублікаваны ў «Губернских ведомостях» Кіеўскай, Падольскай і Валынскай губерняў і ў «Епархиальных ведомостях» Падольскай губерні [2].

Чубінскі зрабіў тры працяглыя паездкі. Раёны Беларусі ён наведаў у час першай і другой паездак (1869—1870). Даследчык асабіста аб'ехаў Мазырскі і Пінскі паветы Мінскай губерні, Кобрынскі, Слонімскі, Пружанскі і Брэсцкі паветы Гродзенскай губерні. Ён сабраў вялікую колькасць фальклорна-этнаграфічных і іншых матэрыялаў, якія былі згрупаваны ў 7 тамах пад назвай «Працы этнаграфічна-статыстычнай экспедыцыі ў Заходне-Рускі край, падрыхтаванай РГТ. Паўднёва-Заходні аддзел. Матэрыялы і даследаванні, сабраныя сапр. чл. П. П. Чубінскім» (1872—1878). Беларускія фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы раскіданы па ўсіх тамах (за выключэннем сёмага). Сярод беларускіх матэрыялаў, змешчаных у «Працах», большасць фальклорных твораў — каля 400 песень і 25 казак. Пераважная колькасць матэрыялаў у

---

[1] Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, подготовленной Русским географическим обществом, Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные действ. чл. П. П. Чубинским, т. I, стар. XII.

[2] Было разаслана пяць праграм: 1) Агульнаэтнаграфічная, складзеная і раней апублікаваная РГТ; 2) Праграма для запісу павер'яў і забабонаў, выдадзеная РГТ; 3) Праграма для збірання матэрыялаў па мове, складзеная Навіцкім; 4) Праграма для збірання эканамічных звестак; 5) Праграма па звычаёваму праву. Апошнія дзве праграмы складзены П. Чубінскім.

чацвёртым томе. У ім прыведзена звыш 300 вясельных песень і даецца пяць даволі грунтоўных апісанняў вяселля — два з Мінскай губерні (в. Плотніца Пінскага павета, в. Міхалкова Мазырскага павета), два з Гродзенскай губерні (Кобрынскі павет і в. Кульчына Бельскага павета). Каля 50 песень з розных паветаў Мінскай і Гродзенскай губерняў змешчана ў пятым томе і звыш 20 — у трэцім. Казкі надрукаваны ў другім томе (запісаны ў в. Дрошчын Кобрынскага павета Гродзенскай губерні).

У шостым томе сабраны даволі значныя і цікавыя матэрыялы аб народных юрыдычных звычаях Брэсцкага, Кобрынскага і Пружанскага паветаў Гродзенскай губерні і Мазырскага павета Мінскай губерні.

Аб глыбокім пранікненні даследчыка ў народнае жыццё сведчыць характарыстыка тагачасных народных вераванняў, абрадаў і звычаяў. Чубінскі, напрыклад, адзначае, што ў яго час «некаторыя звычаі і абрады ў некаторых месцах зусім знікаюць, а іншыя захоўваюцца, але народ перастае лічыць іх неабходнымі; яны для яго застаюцца толькі нейкімі мастацкімі абставінамі жыцця. Многія павер'і, хоць і перадаюцца з вуснаў у вусны, пераcталі быць прадметам шчырага веравання, так што лёгка можна сустрэць чалавека, які перадае павер'е і ў той жа час гатовы пасмяяцца над ім, калі яго запытаць, ці сапраўды ён так верыць...» [1]

«Працы» экспедыцыі Чубінскага з'явіліся выдатнай падзеяй у этнаграфічным жыцці таго часу. Па колькасці сабраных матэрыялаў гэта самае буйнае выданне для свайго часу.

Аднак апублікаваныя ім матэрыялы маюць у асноўным каштоўнасць для характарыстыкі духоўнай культуры народа. Уплыў міфалагічнай школы прывёў да аднабаковага паказу сабраных матэрыялаў: амаль адсутнічаюць канкрэтныя апісанні матэрыяльнага быту народа паасобных частак Украіны, а з Беларусі іх зусім няма.

«Працы» экспедыцыі Чубінскага маюць вялікае значэнне для параўнальнага вывучэння культуры беларускага і ўкраінскага народаў. Вось чаму яны так высока былі ацэнены рускай і зарубежнай навуковай грамадскасцю. Акадэмія навук прысудзіла Чубінскаму Увараўскую прэмію. РГТ узнагародзіла яго залатым медалем, а на

[1] Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край..., т. III, СПб., 1872, стар. II.

Міжнародным кангрэсе 1875 г. у Парыжы Чубінскі быў узнагароджан залатым медалем 2-га класа.

Рускаму геаграфічнаму таварыству належыць вялікая заслуга ў актывізацыі мясцовых сіл па вывучэнню роднага краю. Значную ролю ў гэтым адыграў створаны ў 1867 г. Паўночна-Заходні аддзел РГТ у Вільні. Мясцовыя даследчыкі Беларусі падтрымлівалі цесную сувязь з РГТ, карысталіся яго парадамі. Большасць з іх з'яўлялася членамі гэтага Таварыства (напрыклад, М. Дзмітрыеў, П. Шэйн, А. Семянтоўскі, Ю. Крачкоўскі, І. Насовіч, І. Берман і інш.).

У 1866 г. у «Известиях Академии наук» быў змешчан артыкул І. П. Карнілава[1], у якім паведамлялася, што настаўнікамі народных школ і іншымі асобамі на працягу двух год вяліся этнаграфічныя, археалагічныя і іншыя даследаванні, для таго каб аблегчыць работу этнаграфічнай экспедыцыі, якую рыхтавала РГТ у Беларусь. У выніку былі сабраны значныя фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы. Частка іх (пераважна песні) апублікавана ў «Зборніку помнікаў народнай творчасці Паўночна-Заходняга краю» (вып. 1, 1866).

На працягу 60-70-х гадоў у РГТ былі дасланы з Беларусі рукапісныя матэрыялы, большасць якіх захоўваецца ў архіве Таварыства[2]. Частка з іх надрукавана ў выданнях Таварыства. Найбольш значныя з апублікаваных прац наступныя: М. Лябёдкін «Аб складзе народанасельніцтва Заходняга краю Расійскай імперыі па плямёнах», І. Насовіч «Зборнік беларускіх прыказак», «Беларускія прыказкі (дадаткі)», «Беларускія песні», «Беларускія загадкі», П. Шэйн «Беларускія песні».

Пачынаючы з другой палавіны 70-х гадоў XIX ст. цікавасць РГТ да Беларусі ў значнай меры змяншаецца. Спыняе сваю дзейнасць Паўночна-Заходні аддзел. Прычынай гэтага ў першую чаргу было ўзмацненне рэакцыйнай, антынароднай палітыкі царызму ў перыяд барацьбы з рэвалюцыйным народніцтвам. Вывучэннем Беларусі займаюцца галоўным чынам мясцовыя сілы.

---

[1] И. П. Корнилов. Сведения об археологических, этнографических и других исследованиях, предпринятых в Западном крае в течение 1865—1866 гг. Известия Русского географического общества, т. II, кн. 7, СПб., 1866, стар. 208—210.

[2] Гл.: Д. Зеленин. Описание рукописей ученого архива Русского географического общества, вып. I—II. Птр., 1914—1915.

Пэўную ролю ў вывучэнні Беларусі, актывізацыі мясцовых сіл адыграла Расійская Акадэмія навук. Значную работу праводзіла Аддзяленне рускай мовы і славеснасці. Яшчэ ў 50-х гадах пад кіраўніцтвам Акадэміі навук актыўную работу па збіранню матэрыялаў для слоўніка беларускай мовы праводзілі мясцовыя ўраджэнцы І. І. Грыгаровіч, С. П. Мікуцкі і І. І. Насовіч.

І. І. Грыгаровіч (1790—1852) у пачатку 50-х гадоў пачаў друкаваць беларускі слоўнік. Пасля яго смерці гэту работу працягвалі Мікуцкі і Насовіч. Аддзяленнем рускай мовы і славеснасці Мікуцкі быў камандзіраваны ў працяглую экспедыцыю па Беларусі і Літве для вывучэння асаблівасцей беларускай і літоўскай моў і збірання фальклорных матэрыялаў для слоўніка (1853—1856). На працягу 60- і ў пачатку 70-х гадоў уся работа па падрыхтоўцы да друку беларускага слоўніка праводзілася Насовічам.

Дзейнасць Акадэміі навук па вывучэнню Беларусі некалькі ажыўляецца ў канцы 70-х гадоў. У 1877 г. Аддзяленнем рускай мовы і славеснасці для збірання фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў у Беларусь быў камандзіраваны П. В. Шэйн [1], а ў 1879 г. першыя свае сувязі з Акадэміяй наладжвае Е. Р. Раманаў [2]. У выданнях Акадэміі навук за 1860—1870 гг. аб Беларусі былі надрукаваны дзве працы І. І. Насовіча — «Слоўнік беларускай мовы» і «Зборнік беларускіх прыказак».

У 1864 г. пры Маскоўскім універсітэце было створана Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі. Яно разгарнула плённую дзейнасць па этнаграфічнаму вывучэнню народаў Расіі.

Выдатнай падзеяй у навуковым жыцці краіны з'явілася арганізаваная Таварыствам у 1867 г. Усерасійская этнаграфічная выстаўка, якая прысвячалася Славянскаму з'езду, што праходзіў у Маскве ў маі 1867 г. Адной з яе мэт было ўзмацненне сувязей і дружбы паміж славянскімі народамі.

Ідэя стварэння Усерасійскай этнаграфічнай выстаўкі належыць прафесару Маскоўскага універсітэта, аднаму з арганізатараў новага Таварыства — А. П. Багданаву.

---

[1] Записки Академии наук, т. XXX. СПб., 1877, стар. 88.
[2] Там жа, т. XXXIV. СПб., 1879, стар. 125.

Камітэт па падрыхтоўцы выстаўкі ўзначаліў памочнік папячыцеля Маскоўскай вучэбнай акругі В. А. Дашкоў, вялікі аматар этнаграфіі.

На адкрыцці выстаўкі прэзідэнт Таварыства прафесар Маскоўскага універсітэта Г. Я. Шчуроўскі выступіў з прамовай, якая з'яўляецца яскравым сведчаннем таго павароту да вывучэння народаў сваёй краіны, што адбыўся ў сярэдзіне XIX ст. «У апошні час,—гаварыў ён,— к агульнаму задавальненню мы заўважаем пaварот ад Захаду да Усходу, бачым тую жывую цікавасць, якая пачынае праяўляцца ў нас да ўсяго, што датычыць Расіі, ці, што яшчэ лепш, пачынаем разумець, што вывучэнне чужога або іншых краін павінна быць толькі дадаткам да вывучэння свайго ці айчыннага» [1]. Шчуроўскі заклікаў рускую навуковую грамадскасць да сур'ёзных навуковых даследаванняў быту народаў Расіі.

Усерасійская этнаграфічная выстаўка складалася з трох аддзелаў. Першы ўключаў экспанаты групы плямёнаў, якія насяляюць Расію і суседнія з ёю славянскія землі: «плямёны іншародныя (116 фігур) і плямёны славянскія — усходнія (118 фігур), заходнія і паўднёвыя (66 фігур)» [2]. Другі аддзел агульнаэтнаграфічны. У ім змяшчаліся касцюмы і часткі іх, прадметы хатняга ўжытку: розныя прылады, посуд, музычныя інструменты, мадэлі пабудоў і прылад працы. Тут жа знаходзіліся запісы песень, збор лубачных карцін, альбомы, малюнкі, фотаздымкі (больш дзвюх тысяч) [3]. Трэці аддзел антрапалагічны і археалагічны. Ён уключаў калекцыі чарапоў і шкілетаў, анатамічныя прэпараты, прылады для антрапалагічных вымярэнняў, а таксама прадметы з раскопак [4].

Беларускіх экспанатаў на выстаўцы было параўнальна нямнога. Былі прадстаўлены пераважна прадметы адзення, абутку і галаўныя ўборы, макеты прылад працы, курнай хаты і гаспадарчых пабудоў — пераважна з Магілёўскай і часткова з Гродзенскай, Віцебскай і Мінскай губерняў. Найбольш поўна адлюстраван быт беларусаў Магілёўскай губерні. Асобна выдзялялася група

---

[1] Всероссийская этнографическая выставка и Славянский съезд в мае 1867 года. М., 1867, стар. 613.

[2] Там жа, стар. 607.

[3] Там жа, стар. 607, 608.

[4] Там жа, стар. 608.

з шасці манекенаў у беларускім народным адзенні за рознымі відамі заняткаў. Вось некаторыя з іх: «Старая сялянка з Магілёўскага павета, якая вяжа панчоху.

Адзенне яе складаюць наступныя часткі: намётка (белая палатняная хустка, якая з'яўляецца яе галаўным уборам), світа (верхняя адзежа), сарочка палатняная, спадніца палатняная, анучы палатняныя, лапці з аборамі пяньковымі...

Селянін-рыбак з Чэрыкаўскага павета рыхтуе душагубкі (чаўны) для рыбнай лоўлі восцямі, з сякерай. Касцюм складаюць часткі: магерка (шапка), світа (верхняя адзежа), шырынга (хустка на шыю, вышываная), кушак (пояс), кашуля палатняная, вышываная, порткі палатняныя, анучы, з пяньковымі аборамі лапці.

Каля фігуры знаходзяцца душагубкі, якімі карыстаюцца беларусы...

Сялянская дзяўчына з таго ж павета, якая стаіць каля пчаляра.

Адзенне яе складаюць часткі: шырынга (белая палатняная хустка, вышываная, якая складае яе галаўны ўбор), сарочка дзявочая, палатняная, вышываная, фартух дзявочы, вышываны, андарак (дзявочая спадніца, сіняя), кабат (карсет, калі ён асобны, і ліф, калі ён прышыты да спадніцы), анучы палатняныя, з пяньковымі аборамі лапці, стужкі (для зашпільвання сарочкі і для касы), каралі (бусы), пярсцёнкі, завушніцы» [1].

Асаблівую цікавасць на выстаўцы выклікала экспазіцыя 6 фігур беларускіх сялян і сялянак, вобразы якіх былі прадстаўлены ў манекенах мастаком Сяўругіным за рознымі відамі заняткаў (земляробы, рыбакі, пчаляр і інш.). Чатыры фігуры прадстаўлялі сялян Чэрыкаўскага і дзве Магілёўскага паветаў Магілёўскай губерні. «Выбар усяго тут зроблен надзвычай удала,— адзначала «Современная летопись», — узяты прадметы найбольш тыповыя і з лепшых узораў... Беларус у шэрым і бедным адзенні, у вечных лапцях схоплен проста з жыцця і выстаўлен у цудоўных узорах» [2]. Беларуская экспазіцыя з Магілёўшчыны дае магчымасць пазнаёміцца з прыладамі земляробства, з пчалярскім і рыбацкім промысламі, з заняткамі беларускай жанчыны.

---

[1] Указатель Русской этнографической выставки, устроенной Обществом любителей естествознания, стар. 49, 50.

[2] Гл.: «Могилевские губернские ведомости», 1867, № 37—38.

Беларусы Гродзенскай губерні былі прадстаўлены ў 5 манекенах (апісанняў няма), з Ваўкавыскага павета — асобна адзін мужчынскі касцюм і адна фатаграфія сялян Слонімскага павета. З Віцебскай губерні экспанаваліся чатыры касцюмы панцырных баяр (Себежскі павет) і 37 фотаздымкаў сялян з розных паветаў, а таксама рэчы з раскопак (у археалагічным аддзеле); з Мінскай губерні — толькі некалькі фотаздымкаў сялян, альбом з 25 малюнкаў і значная калекцыя з археалагічных раскопак. На выстаўцы былі таксама рукапісы беларускага фальклору — калекцыя П. Бяссонава.

Беларускія матэрыялы змяшчаў і агульнаэтнаграфічны аддзел. Тут экспанаваліся тры мужчынскія і адзін жаночы касцюмы (30 прадметаў), калекцыя прылад працы і хатняга начыння (31 прадмет) — рыбалоўныя прылады, мяліца для пянькі, прасліцы, рыдлёўкі, дзяжа для выпечкі хлеба і інш. У асобную групу былі выдзелены мадэлі будынкаў (хата з комінам і курныя, сені, клець, свіран, хлявы, гумно і інш.), прылад працы і іншых прадметаў (воз, бароны, дзіцячая люлька, услон і інш.), а таксама фотакарткі беларускіх сялян Магілёўскай губерні [1].

Такім чынам, на выстаўцы можна было атрымаць агульнае ўяўленне аб быце беларускага народа і асабліва аб важнейшых галінах матэрыяльнай культуры беларусаў.

Усерасійская этнаграфічная выстаўка адыграла вялікую ролю ў разгортванні вывучэння быту і культуры народаў Расіі, у тым ліку і беларусаў. Дзякуючы выстаўцы была звернута ўвага на вывучэнне матэрыяльнай культуры народа. Аднак, на жаль, вывучэнне матэрыяльнага быту зводзілася Таварыствам толькі да збірання экспанатаў і падрыхтоўкі выстаўкі. Пасля закрыцця выстаўкі Таварыства прыступіла да вывучэння іншых праблем этнаграфіі. Для кіраўніцтва гэтымі даследаваннямі ў снежні 1867 г. быў створан Этнаграфічны аддзел на чале з вядомым вучоным М. А. Паповым. На першым пасяджэнні была абмеркавана праграма па вывучэнню культуры і быту народаў Расіі ў бліжэйшы час. З гэтай праграмы і далейшай дзейнасці Этнаграфічнага аддзела

---

[1] Указатель Русской этнографической выставки..., стар. 94, 118, 119, 127, 132, 141.

ведаць, што вучоныя Маскоўскага універсітэта ў значнай ступені знаходзіліся пад уплывам міфалагічнай школы— на першы план ставіліся даследаванні абрадаў, звычаяў, вераванняў, міфалогіі.

Пазней галоўная ўвага была звернута на складанне «Народнага этнаграфічнага календара». Змест яго вызначаўся наступным чынам: «Пад такой назвай аддзел разумее па магчымасці поўны і сістэматычны каляндар народных павер'яў, абрадаў і звычаяў, аб'яднаных з сельскагаспадарчымі і прамысловымі заняткамі, як у рускіх і іншых славян, так і іншародных плямён, якія насяляюць Расію» [1].

Акцэнтаванне ўвагі на вывучэнні толькі аднаго боку народнага быту (абрадавага) прывяло да таго, што Этнаграфічны аддзел амаль спыніў даследаванне матэрыяльнай культуры.

Некаторыя этнаграфічныя матэрыялы былі сабраны Антрапалагічным аддзелам Таварыства. Так, на Маскоўскай антрапалагічнай выстаўцы 1879 г., якая з'явілася своеасаблівым працягам Усерасійскай этнаграфічнай выстаўкі 1867 г., побач з антрапалагічнымі экспанаваліся і прадметы этнаграфіі. З Мінскай губерні, напрыклад, экспанаваліся разнастайныя прадметы і фотаздымкі адзення, галаўныя ўборы, паясы, узоры тканін, карункавыя вырабы, вырабы з дрэва, кары і лубу, мадэль сахі, плуга і бараны, некалькі музычных інструментаў, кавальскіх вырабаў і вырабаў са скуры. Акрамя таго, на выстаўцы было прадстаўлена 107 прадметаў з археалагічных раскопак у Беларусі. Рэдакцыя «Минских губернских ведомостей» даслала на выстаўку рукапіс, у якім змяшчалася 100 песень з нотамі і некалькі артыкулаў [2].

У 60—70-х гадах на старонках выданняў Таварыства былі змешчаны параўнальна невялікія матэрыялы, галоўным чынам аб вераваннях, абрадах і звычаях. Так, у трэцяй кнізе «Прац Этнаграфічнага аддзела» былі надрукаваны артыкулы селяніна С. А. Дударава «Вясковыя звычаі ў некаторых мясцовасцях Суражскага павета Чарнігаўскай губерні», члена Таварыства М. А. Пакроў-

---

[1] Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, т. XIII, вып. 1. Труды Этнографического отдела, кн. 3, вып. 1. М., 1874, стар. 41.

[2] Гл.: «Минские губернские ведомости», 1879, № 18—25.

скага «З гісторыі народнага двухвер'я» і Я. В. Барсава «Юр'еў дзень» [1].

Найбольш цікавы артыкул С. А. Дударава. У ім даюцца канкрэтныя апісанні абрадаў вяселля, вераванняў, забабонаў, свят і сродкаў народнай медыцыны беларусаў і ўкраінцаў Суражскага павета Чарнігаўскай губерні. У асобным раздзеле, які прысвечан апісанню заняткаў насельніцтва, аўтар яскрава характарызуе метады капіталістычнай эксплуатацыі сялян: «Капіталісты, з нашых жа жыхароў, часта займаюць грамадскія пасады. За некалькі тydняў да кірмашу, напрыклад, пакроўскага, дзе бывае даволі вялікі збыт канапель, яны так націскаюць на селяніна, што бедны мужык, не дачакаўшыся кірмашу, воляй-няволяй ідзе да капіталіста, бярэ грошы і аддае свае каноплі за цану, якую яму дадуць» [2].

У чацвёртай кнізе «Прац» змешчан артыкул мясцовых жыхароў Васіля і Аляксея Зяньковічаў «Вераванні і абрады жыхароў Магілёўскай губерні — беларусаў» [3] (напісан у 1865 г.). Ён прысвечан апісанню касмаганічных уяўленняў, некаторых з'яў грамадскага быту, вераванняў і абрадаў сялян Мсціслаўскага павета Магілёўскай губерні. Асабліва цікавымі з'яўляюцца апісанні касмаганічных уяўленняў народа. Вось адно з іх: «Зямлю ўяўляюць плоскім кругам, акружаным хмарамі, ляжыць яна на вадзе, змены пор года адбываюцца таму, што неба верціцца вакол зямлі раз у год, а сонца кожны дзень» [4]. У артыкуле змешчаны фальклорныя творы (казкі, песні, загадкі, прыкметы).

З агляду дзейнасці рускіх навуковых устаноў і таварыстваў па этнаграфічнаму вывучэнню Беларусі ў 60—70-х гадах відаць, што ім належыць вялікая роля ў збіранні разнастайных матэрыялаў па быту і культуры беларусаў. Навуковыя цэнтры Пецярбурга і Масквы задавалі тон мясцовым сілам, кіравалі іх дзейнасцю і па сутнасці групавалі вакол сябе пераважную большасць беларускіх этнографаў. Гэтым самым яны садзейнічалі развіццю беларускай этнаграфіі.

---

[1] Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, т. XIII, вып. 1. Труды Этнографического отдела, кн. 3.
[2] Там жа, стар. 74.
[3] Там жа, т. XXVIII, кн. 4, 1877, стар. 26—33.
[4] Там жа, т. XIII, вып. 1, стар. 26.

БЕЛАРУСКАЯ ЭТНАГРАФІЯ НА СТАРОНКАХ ПЕРЫЯДЫЧНАГА ДРУКУ

З агульным уздымам грамадска-палітычнай думкі ў Расіі ў другой палавіне XIX ст. ажывіў сваю дзейнасць перыядычны друк. Старэйшай на беларуска-літоўскіх землях была газета «Виленский вестник». З канца 30-х гадоў у пяці беларускіх губернях пачалі выходзіць «Губернские ведомости» і «Памятные книжки». Усе яны з'яўляліся афіцыйнымі органамі мясцовых царскіх улад і выконвалі ролю «чыноўнікаў рускай службы». Праз мясцовы перыядычны друк у беларускіх губернях царызм праводзіў вялікадзяржаўную палітыку русіфікацыі, змагаўся з рэвалюцыйнымі настроямі народных мас. На старонках газет і часопісаў вялася актыўная антыпольская прапаганда.

«Губернские ведомости» складаліся з дзвюх частак — афіцыйнай і неафіцыйнай. У неафіцыйнай частцы, згодна з урадавай праграмай, вызначанай пры стварэнні газет, маглі змяшчацца паведамленні аб кірмашах, рыначных цэнах, здарэннях, аб курсе золата і серабра, аб стане сельскай гаспадаркі, фабрык і заводаў, аб некаторых падзеях у міжнародным жыцці, аб з'явах прыроды. Нярэдка асноўнае месца ў неафіцыйнай частцы займалі розныя аб'явы аб куплі-продажу, найме, пошуках і г. д. Катэгарычна забаранялася змяшчаць тут крытычныя меркаванні аб фактах грамадскага жыцця, палемічныя, сатырычныя артыкулы, крытычныя заўвагі аб дзейнасці мясцовых улад і г. д. Зразумела, што пры такой праграме цяжка было разлічваць на тое, каб «Губернские ведомости» аб'ектыўна адлюстроўвалі грамадскае жыццё, уносілі ў яго якое-небудзь ажыўленне.

Такім чынам, мясцовы перыядычны друк з-за абмежаванасці сваёй праграмы не мог даследаваць падзеі паўсядзённага грамадскага жыцця. Затое можна было публікаваць звесткі, якія не мелі вострага палітычнага характару, у прыватнасці звесткі па гісторыі, этнаграфіі і фальклору. Але і тут ініцыятыва пераважна ішла ад навуковых таварыстваў Пецярбурга і Масквы. Рускае геаграфічнае таварыства, Вольнае эканамічнае таварыства, Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі і іншыя змяшчалі на старонках губернскага друку свае праграмы па збіранню матэрыялаў. Для мяс-

цовага друку і «начальства» гэтыя праграмы з'яўляліся своеасаблівымі візамі і компасам у тым, што магло трапіць на старонкі газет. У тых рэдакцыях, дзе былі аматары вывучэння роднага краю, пункты праграмы таварыстваў выкарыстоўваліся для змяшчэння вялікіх матэрыялаў па этнаграфіі, археалогіі, гісторыі і статыстыцы, якія давалі карціну не толькі мінулага, але і сучаснага жыцця народа.

У 60—70-х гадах рэдакцыі мясцовых перыядычных выданняў («Гродненские губернские ведомости», «Виленский вестник» і інш.) звяртаюцца да інтэлігенцыі з заклікам вывучаць свой край. Зразумела, усё гэта рабілася галоўным чынам для ажыццяўлення палітычных мэт царызму ў Беларусі.

У газеце «Гродненские губернские ведомости» са зваротам да мясцовых сіл выступаў інспектар Гродзенскай дырэкцыі народных вучылішчаў Кульжынскі (адзін з чыноўнікаў, якія пасылаліся ў Беларусь з мэтай хутчэйшай русіфікацыі). Ён пісаў: «Шкадуючы аб беднасці этнаграфічных звестак адносна мястэчак, сёл і вёсак заходняй Расіі, на гэты раз да вас, адукаваныя заходнерускія жыхары гэтых месц, звяртаю я свае словы, просячы пазнаёміць нас, велікарусаў і маларусаў, з тымі месцамі, дзе вы жывеце; з норавамі і звычаямі, павер'ямі і паданнямі, гістарычнымі ўспамінамі, спосабам жыцця вашых землякоў, з пабудовай іх жылля, з іх касцюмамі, з ежай, з межамі заселенага месца, з гісторыяй яго назвы і лёсу, з гісторыяй яго храмаў, старадаўніх абразоў і царкоўных рэчаў, з гісторыяй могілак і ўрочышчаў і г. д.» [1] І далей аўтар змяшчае кароткую праграму для этнаграфічных апісанняў.

Кульжынскі заклікае запісваць вуснапаэтычныя творы і ў артыкулах «Аб зборніку заходнерускіх прыказак»[2] і «Заметка аб гісторыі народнай паэзіі» [3]. У апошнім артыкуле ён рашуча выступае супраць абмежаванасці пануючай у той час міфалагічнай школы, якая наносіла вялікую шкоду вывучэнню сучаснага ёй быту і вуснапаэтычнай народнай творчасці. Заклікаючы вучоных і мясцо-

---

[1] Г. Кульжинский. Об этнографических сведениях касательно Западной России. «Гродненские губернские ведомости», 1867, № 22.

[2] «Гродненские губернские ведомости», 1866, № 41.

[3] Там жа, 1867, № 21.

вых даследчыкаў не абмяжоўвацца адной старасветчынай, Кульжынскі звяртае ўвагу на тое, што трэба ў першую чаргу ведаць паўсядзённы быт народа. «Няўжо, — пісаў ён, — з таго часу як паявілася грамадства, а з ім і літаратура, просты народ нічога не стварыў у мастацкім слове?.. Гэтага, відавочна, нельга ўявіць і зыходзячы са здаровага розуму, і на аснове сабраных помнікаў народнай творчасці, якія засталіся амаль што ад усіх эпох нашай гісторыі». Аўтар артыкула абураецца тым, што вучоныя таго часу абмяжоўваюцца «толькі міфічным і багатырскім перыядамі» і зусім не ведаюць, «як жыў наш мужычок у розных канцах матушкі-Русі, як пачынаў і векаваў свой век, што хвалявала і прыводзіла ў захапленне яго ў паўсядзённым і святочным яго жыцці...» [1]

У рэдакцыйным артыкуле «Гродненских губернских ведомостей» у некалькі іншай форме паведамлялася: «Як просты матэрыял для будучых зборнікаў і навуковых даследаванняў мы будзем змяшчаць час ад часу мясцовыя народныя казкі і песні з дакладным захаваннем асаблівасцей мясцовай гаворкі. Калі песня не пазбаўлена гістарычнага значэння, мы будзем па магчымасці імкнуцца растлумачыць змест яе ўказаннем на факты і гістарычныя ўмовы мясцовага жыцця» [2]. Падкрэсліваючы навуковае і палітычнае значэнне фальклору, газета пісала: «Сабраць мясцовыя народныя казкі і песні, правесці гістарычную і філалагічную паралель паміж імі і песнямі вялікарускага і маларускага народаў, прыйсці затым да тых ці іншых гістарычных і этнаграфічных вывадаў — праца вялікая, тым не менш вельмі каштоўная, нават неабходная. Праца гэта яшчэ чакае дзеячаў, дастаткова падрыхтаваных навукай і практычным веданнем народнага жыцця да гэтай справы» [3].

Такія звароты садзейнічалі актывізацыі беларускіх даследчыкаў. У сваю чаргу мясцовы перыядычны друк з'яўляўся свайго роду трыбунай для даследчыкаў быту беларускага народа.

Усяго ў мясцовым перыядычным друку ў 60—70-х гадах XIX ст. намі выяўлена каля 250 артыкулаў, якія поўнасцю ці часткова прысвечаны этнаграфіі і фальклору

---

[1] «Гродненские губернские ведомости», 1867, № 21.

[2] Местные народные русские песни. «Гродненские губернские ведомости», 1864, № 45.

[3] Там жа.

Беларусі. Большую колькасць артыкулаў змясцілі ў гэты перыяд «Виленский вестник», Мінскія, Магілёўскія і Гродзенскія «Губернские ведомости». Тлумачыцца гэта ў першую чаргу тым, што на чале іх стаялі асобы, якія прыхільна ставіліся да вывучэння Беларусі, а нярэдка— мясцовыя аматары этнаграфіі. Напрыклад, значны час рэдактарам «Виленского вестника» быў вядомы этнограф А. Кіркор, «Минские губернские ведомости» рэдагаваліся аматарам археалогіі і этнаграфіі Р. Ігнацьевым, а «Памятная книжка Витебской губернии» выдавалася этнографам і археолагам А. М. Семянтоўскім.

Асноўнае месца ў апублікаваных артыкулах займаюць матэрыялы аб вераваннях і абрадах. Зварот этнографаў пераважна да гэтай галіны быту народа вызначаўся клерыкальным кірункам афіцыйнай этнаграфіі.

Параўнальна невялікае месца ў перыядычным друку займаюць публікацыі са звесткамі аб матэрыяльным і вытворчым быце народа. Большая частка звестак па матэрыяльнай культуры змешчана ў гісторыка-этнаграфічных артыкулах, у якіх аўтары звычайна намагаюцца ахапіць розныя бакі жыцця краіны і народнага быту. Найбольш грунтоўныя артыкулы па этнаграфіі Беларусі належаць М. Дзмітрыеву, М. Рубяроўскаму, А. Васільевай, В. Сакалову, А. Семянтоўскаму, Ф. Стаўровічу, І. Сердзюкову, І. Берману і многім іншым.

Адной з галоўных задач мясцовага перыядычнага друку 60-х гадоў XIX ст. быў падбор гістарычных і этнаграфічных матэрыялаў, якія абвяргалі б устаноўкі польскіх шавіністаў аб тым, быццам бы заходнія губерні Расіі з'яўляюцца неад'емнай тэрыторыяй Польшчы. Гэтаму пытанню прысвячалася нямала артыкулаў у «Губернских ведомостях». Так, у 1862 г. «Минские губернские ведомости» передрукавалі з «Северной почты» (№ 160 за 1862 год) артыкул А. Б. «Насельніцтва Заходняга краю Расіі». Карыстаючыся гістарычнымі, этнаграфічнымі і статыстычнымі фактамі, аўтар паказвае, што беларусы, украінцы і літоўцы з'яўляюцца карэнным насельніцтвам заходніх губерняў і толькі часова знаходзіліся пад уладай Польшчы, што заходнюю частку Расіі ніяк нельга лічыць польскай тэрыторыяй.

Артыкул А. Б. — тыповы ўзор тагачаснай публіцыстыкі, якая востра ставіла пытанні палітычнай барацьбы Расіі супраць аднаўлення Польшчы ў межах 1772 г. Аўтар

прыводзіць пераканаўчыя аргументы: «Запытайцеся ў любога мужыка кіеўскага ці падольскага, хто ён такі, — і кожны адкажа вам: «Я рускі, я маларасіянін». Запытайцеся амаль ва ўсіх паветах Магілёўскай, Віцебскай і Мінскай губерняў, хто жыхары, кожны вам скажа — «беларусы»; запытайцеся, хто жыве на Віліі і Нёмане, адкажуць — «літоўцы»; а між тым тысячы галасоў з гарадоў Заходняга краю, з царства Польскага і з усіх канцоў Заходняй Еўропы настойліва і ва ўвесь голас сцвярджаюць, што ўсё гэта палякі — і хахол, і беларус, і літвін» [1]. Для падмацавання сваіх сцвярджэнняў аўтар спасылаецца на фальклорна-этнаграфічныя звесткі, прыводзіць пераканаўчыя статыстычныя лічбы (узятыя пераважна з вядомай працы Лябёдкіна). Завяршаецца артыкул вывадам: «Усе ўмовы грамадзянскага і палітычнага быту ў Заходнім краі відавочна ўказваюць на цесную сувязь яго з астатняй Расіяй, яго адзінакроўнай сваячкай і па гісторыі і паданнях, і па мове і веры, і па матэрыяльных і прамысловых інтарэсах»[2].

З артыкула А. Б. відаць, што звесткі аб быце і фальклоры ў той час набывалі вострае палітычнае гучанне.

Побач з дробнымі заметкамі на старонках перыядычнага друку беларускіх губерняў сталі паяўляцца і буйныя гісторыка-этнаграфічныя працы, напрыклад «Нарысы Беларускага Палесся»[3] І. Эрэміча, «Тураў і Тураўшчына»[4] Тур. Б. Л.

Эрэміч і Тур.— прыхільнікі метадалогіі П. М. Шпілеўскага. Абвяргаючы сцвярджэнні рознага роду пісак, якія толькі па чутках ведалі Беларусь, але тым не менш паказвалі беларусаў дзікунамі, Эрэміч і Тур. на канкрэтным гісторыка-этнаграфічным матэрыяле паказваюць свой народ у станоўчым плане, змагаючца за раўнапраўе яго ў сям'і славянскіх народаў. З любоўю да свайго народа яны гавораць аб высокай чалавечай годнасці беларуса, яго гасціннасці, калектывізме, таварыскасці і працаздольнасці. «Працавітасці палескіх простых

---

[1] «Могилевские губернские ведомости», 1862, № 33.

[2] Там жа.

[3] И. Эремич. Очерки Белорусского Полесья. «Вестник Западной России», Вильна, 1867, кн. 8, стар. 107—133; кн. 9, стар. 201—222; кн. 10, стар. 1—20; кн. 11, стар. 95—117.

[4] Тур. Б. Л. Туров и Туровщина. «Минские губернские ведомости», 1877, № 4—9.

людзей,— пісаў Эрэміч, — нельга надзівіцца... Яны працуюць не толькі ад ранку да вечара, але і ранкам, і ўвечары, і нават ўначы. Калі ў палешука ёсць лішняя пара валоў і дзве свабодныя рукі, ён не патраціць на сон месячнай ночы, а правядзе яе над сахой, бараной ці перавозкай з поля снапоў. Ён так зжыўся з працай, што шкадуе некалькіх хвілін, якія павінен выдаткаваць на самы лаканічны абед ці полудзень. Паляшук заўсёды чым-небудзь заняты... У доўгія зімовыя і восеньскія вечары, калі лучына ярка гарыць на пасвеце лучніка, паляшук пляце вяроўку ці лапаць, вяжа сетку, гне вобад, — вырабляе полаз, вось, драбіны ці шчэпіць лучыну...» [1]

Аднак у сваім жаданні паказаць беларуса ў станоўчым плане аўтары даходзяць да ідэалізацыі, якая часам фальсіфікуе сапраўднае жыццё народа. Эрэміч, напрыклад, сцвярджае, што «багатая і разнастайная прырода, якая акружае палешука, песціць дзіця сваё рознымі ласункамі не менш самай пяшчотнай і клапатлівай маткі»[2]. І ежа палешука сыцей, чым у жыхара стэпаў. Паляшук нібыта ніколі не адчувае недахопу ў прадуктах харчавання. «А калі яму не было ў час вячэры чым паласавацца, ён здымае са сцяны сваю знявечаную стрэльбу, пераступае парог сваёй хаціны (часам нават не выходзіць з яе), страляе як можна лаўчэй, каб не закрануць свойскіх качак, што дружна вячэраюць на рацэ ці прытоцы яе з дзікімі гасцямі, і дзве-тры з ліку апошніх смажацца на яго патэльні ці кіпяць у яго поліўцы» [3]. Пры апісанні абутку Эрэміч сцвярджае, што нібыта «ніякі аксаміт і атлас не даюць назе таго пачуцця мяккасці, цеплыні, прастору, пяшчоты, якое адчувае яна ў лапцях» [4].

Ідэалізацыя, асабліва ў працы Эрэміча, наглядаецца і ў характарыстыцы грамадскага быту жыхароў Палесся. Шырока прапагандуюцца рэлігійнасць, цярплівасць і пакорлівасць народа. Зразумела, што нявопытнаму чытачу цяжка было разабрацца, што тут з'яўляецца аб'ектыўным адлюстраваннем жыцця народа, а што ідэалізацыяй ці проста фальсіфікацыяй.

Некалькі іншы падыход аўтараў да ацэнкі жыцця на-

---

[1] И. Эремич. Очерки Белорусского Полесья. «Вестник Западной России», кн. 8, стар. 212.
[2] Там жа, стар. 121.
[3] Там жа.
[4] Там жа, стар. 112.

рода ў мінулым, пры прыгонным праве. Эрэміч, напрыклад, не шкадуе фарбаў для паказу цяжкага бяспраўнага становішча народа і жорсткасці паноў. Гэта быў час, гаворыць ён, калі народ цярпеў ад бескантрольнага насілля і дзікага самавольства не толькі пана, розных падпанкаў, але нават пана-арандатара і есаулаў. Малюючы здзекі паноў над народам, Эрэміч прыгадвае ўрыўкі з беларускіх народных песень таго часу, якія «трэба пісаць бы слязьмі ці крывёю і якія «сціскаюць сэрца і гнятуць душу» [1].

Працы Эрэміча і Тур. змяшчаюць цікавы і даволі каштоўны фактычны матэрыял па этнаграфіі беларускага Палесся — апісанне жылля, ежы, адзення, сямейнага быту, абрадаў і вераванняў. Тур., напрыклад, падрабязна характарызуе адзенне палешука, спосабы яго пашыву, нашэння і ўпрыгожвання. Пры характарыстыцы ж паселішчаў ён сцвярджае, што вёскі жыхароў Тураўшчыны размяшчаліся так, каб такія гаспадарчыя пабудовы, як гумно, кароўнік, авечнік, канюшня, а нярэдка і свіран (усе яны насілі агульную назву «гумны»), будаваліся асобна ад жылых. Гумны ў Тураве складалі цэлыя вуліцы і былі асноўным багаццем жыхароў. Таму гаспадар і праводзіў большую частку часу ў гэтых пабудовах, займаючыся рознымі гаспадарчымі справамі.

Сярод артыкулаў аб абрадах і вераваннях сваім навуковым зместам асабліва вылучаецца праца М. Ласіеўскага «Сонца і месяц у народных легендах і замовах Паўночна-Заходняга краю» [2]. На аснове глыбокага аналізу дасягненняў тагачаснай навукі, выкарыстоўваючы працы вядомых фізікаў Гельмгольца, Джона Цындаля і іншых, Ласіеўскі выказвае надзвычай цікавыя думкі. Ён стаіць на матэрыялістычных пазіцыях у падыходзе да гісторыі рэлігіі. У гісторыі чалавецтва ён вылучае безрэлігійны перыяд і далей характарызуе ступені першабытнай рэлігіі: «Адной з самых старадаўніх форм рэлігіі, — піша Ласіеўскі, — услед за атэізмам, — у сэнсе поўнай адсутнасці ўяўленняў аб бажастве і фетышызме, можа лічыцца пакланенне прыродзе, ці татэмізм, г. зн. пакланенне бачным прадметам: каменням, дрэвам, жывёлам

---

[1] И. Эремич. Очерки Белорусского Полесья. «Вестник Западной России», кн. 9, стар. 213.

[2] «Минские губернские ведомости», 1878, № 8, 13—15, 17.

і г. д.; сюды адносяць і пакланенне нябесным целам, так званы раней сабеізм» [1].

Аснову рэлігіі Ласіеўскі бачыць у адухаўленні першабытным чалавекам сіл прыроды. На канкрэтным міфалагічным і фальклорным матэрыяле аўтар раскрывае сутнасць культу Сонца і Месяца, паказвае аснову такіх старажытных свят і абрадаў славянскіх народаў, як каляды і купалле. Матэрыялістычныя і атэістычныя погляды аўтара ярка выражаны ў прадмове да артыкула: «Захаваліся легенды, падслухалі іх вучоныя, запісалі, прывялі ў сувязь з іншымі легендамі і пакрысе, паставіўшы ў рад з імі тыя факты, што меліся ў распараджэнні, выпрацавалі погляд на паступовы ход цывілізацыі, такім чынам, навука утылізавала легенды, навука развянчала багоў, якія ўвасаблялі сілы прыроды і яе агентаў, указаўшы ім сапраўднае месца ў радзе іншых сіл і дзеячаў; але не паміраюць легенды, і доўга-доўга, мабыць, будуць яны служыць крыніцай паэтычнай асалоды народаў і шмат яшчэ пройдзе часу, перш чым сапраўдныя паняцці аб навакольнай прыродзе і сістэме сусветаў трапяць у масу і ўвасобяцца ў ёй. Да таго часу паэтызацыя прыроды не спыніцца і шмат вады сплыве, пакуль атрыманая доўгім і цяжкім шляхам вывучэння ісціна, што «мы — дзеці сонца не ў паэтычным сэнсе, а ў чыста механічным», зробіцца агульным здабыткам, і маса прыйдзе да пераканання, што толькі рэальнае вывучэнне законаў прыроды можа прывесці да агульнага дабрабыту, таму што, «ведаючы законы сіл прыроды, мы можам прымусіць іх дзейнічаць згодна з нашымі жаданнямі і, значыць, мы падпарадкуем іх нашай волі» [2].

Паяўленне такіх артыкулаў было выключэннем. Аднак гэта сведчыла аб тым, што ў этнаграфію сталі пранікаць матэрыялістычныя і атэістычныя ідэі.

Большасць артыкулаў аб вераваннях і абрадах у перыядычным друку 60—70-х гадоў прысвечана апісанню цыклаў абрадаў каляндарна-гадавога круга — (калядных, купальскіх, велікодных, юр'еўскіх, сёмушных і інш.). Напрыклад, у артыкуле Ф. Сярэбранікава «Аб народных святах Себежскага павета» падрабязна апісваюцца аб-

---

[1] «Минские губернские ведомости», 1878, № 8.

[2] М. Лосиевский. Солнце и месяц в народных легендах и заговорах Северо-Западного края. «Минские губернские ведомости», 1878, № 8.

рады каляд. Асобна выдзяляюцца «ласая тлустая каляда» і «каляда хрышчэнская посная». Далей ідзе апісанне масленіцы, вялікага паста і вялікадня. Завяршаецца артыкул апісаннем кірмашу і зборнічкам беларускіх народных песень (10 тэкстаў). Аўтар артыкула абмяжоўваецца толькі апісаннем гэтых абрадаў, каб даць «звесткі... аб айчыннай этнаграфіі» [1], не выказвае сваіх адносін да апісваемага.

Апісанню абрадаў і вераванняў прысвечаны таксама артыкулы У. Быкоўскага [2], Е. Кучынскага [3], П. Маркоўскага [4], В. Сакалова [5] і многіх іншых.

У цыкле прац аб сямейных абрадах (радзінных, вясельных і пахавальных) асабліва яскравымі з'яўляюцца апісанні беларускага вяселля. Яго абрады і фальклор найбольш каларытна вылучаліся ў быце народа, яны надзвычай багатыя як па свайму зместу, так і па вобразнасці.

Асаблівай увагі заслугоўвае артыкул мясцовага свяшчэнніка М. Юхневіча «Вясельныя абрады ў Марочскім прыходзе Мазырскага павета». Тут падрабязна апісваецца вяселле канкрэтнага населенага пункта, змяшчаюцца і тэксты вясельных песень. Аўтар захапляецца прыгажосцю і багаццем беларускага вяселля. «Калі б я, — пісаў Юхневіч, — валодаў здольнасцю адлюстраваць напісанае кісцю і прыклаў да гэтага апісання малюнкі, зробленыя з натуры, то наважваюся сказаць, што даў бы задавальненне тым, хто цікавіцца этнаграфіяй» [6].

---

[1] Ф. Серебренников. О народных праздниках Себежского уезда. Памятная книжка Витебской губернии на 1867 г. СПб., 1867, стар. 209.

[2] В. Быковский. О празднике купалы. Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства на 1868 г. СПб., 1868, стар. 77—80; Праздник куста, там жа, стар. 80—84.

[3] Е. М. Кучинский. Обычаи и поверья в некоторых местностях Рогачевского уезда. «Могилевские губернские ведомости», 1868, № 22.

[4] П. Марковский. Встреча нового года в Гомельском уезде Могилевской губернии. «Могилевские губернские ведомости», 1870, № 6.

[5] В. Соколов. Очерки нравов Борисовского уезда. «Минские губернские ведомости», 1869, № 2; Очерки народных празднеств и молений на Полесье, там жа, № 25.

[6] М. Юхневич. Свадебные обряды в Мороческом приходе Мозырского уезда. «Минские губернские ведомости», 1877, № 23, 24, 26.

Беларускаму вяселлю прысвечаны і іншыя артыкулы перыядычнага друку 60—70-х гадоў [1].

Пахавальныя абрады разглядаюцца ў працы свяшчэнніка А. Троіцкага «Уклад» [2], у артыкуле П. Васюковіча «Абрады пры пахаванні ў Ігуменскім павеце, сяле Пырашаве» [3] і інш.

У 60—70-х гадах вывучэнню Беларусі была прысвечана вялікая колькасць артыкулаў у перыядычным друку Пецярбурга, Масквы і Кіева. З 60-х гадоў рускае грамадства нібы «адкрывае» для сябе «невядомую раней краіну».

У 1862 г. славянафільская газета «День» абвясціла сябе «першаадкрывальніцай» Беларусі. З гэтага часу на яе старонках паяўляюцца шматлікія артыкулы і карэспандэнцыі, галоўнай мэтай якіх была «абарона беларускага народа ад апалячвання і акаталічвання». Аднак гэта «абарона» вялася з пазіцый вялікадзяржаўнага шавінізму. Былі мабілізаваны самыя ашалелыя рэакцыянеры. Каб надаць аўтарытэт усёй кампаніі, рэдактар газеты І. С. Аксакаў запрасіў на старонкі «Дня» ўраджэнцаў Беларусі, галоўнае месца сярод якіх займаў прафесар Пецярбургскай духоўнай акадэміі М. О. Каяловіч — рэакцыйны гісторык і публіцыст.

Беларуская кампанія «Дня» побач з антыпольскай накіраванасцю мела на мэце і ўдушэнне рэвалюцыйнага і дэмакратычнага руху ў заходніх губернях Расіі.

---

[1] Шумович. Свадебные обычаи и обряды простонародья в Борисовском уезде. «Минские губернские ведомости», 1865, № 41—43; И. Поливен. Свадебные обряды крестьян Себежского уезда. «Витебские губернские ведомости», 1864, № 3; Н. Руберовский. Свадебные обряды крестьян Минского уезда. «Виленский вестник», 1868, № 8, «Минские губернские ведомости», 1869, № 31; Корреспондент. Свадебные обряды крестьян Гродненской губернии. «Виленский вестник», 1867, №103; Ф. Серебренников. Обычаи и обряды крестьян Себежского уезда при крестинах, свадьбах и похоронах. Памятная книжка Витебской губернии на 1865 г.

[2] А. Троицкий. Уклад. «Литовские епархиальные ведомости», Вильна, 1875, № 8, стар. 69, 70; № 11, стар. 95, 96; № 18, стар. 153—155; № 30, стар. 258, 259; № 35, стар. 298, 299; 1876, № 10, стар. 74, 75; № 11, стар. 83, 84; № 15, стар. 117—119; № 17, стар 136, 137.

[3] П. Васюкович. Обряды при погребении в Игуменском уезде, селе Пырашеве. «Минские губернские ведомости», 1867, № 12.

У ідэалагічнай барацьбе супраць рэвалюцыйнага руху ў Беларусі галоўнае месца адводзілася духавенству. У газеце «День» была надрукавана «Аб'ява аб ахвяраваннях у карысць рускага духавенства ў Заходнім краі». Вялікай заслугай духавенства лічылася тое, што яно «словам і справай падтрымлівае пасялян у вернасці цару і Расіі, у пакорлівасці ўладам і вотчыннікам» [1].

Аксакаў, Каяловіч і іншыя славянафілы намагаліся ўсялякімі сродкамі затушаваць сацыяльны характар паўстання 1863 г. Рух беларускіх сялян супраць сваіх прыгнятальнікаў яны паказвалі як барацьбу «дзвюх народнасцей: польскай і рускай, двух пачаткаў веры: каталіцкага і праваслаўнага» [2].

Адначасова з фальсіфікацыяй руху 1863 г. у Беларусі газета «День» вяла варожую кампанію супраць рускіх рэвалюцыйных дэмакратаў і дэмакратычнага друку — «Современника», «Колокола», у тым ліку і супраць беларускай газеты «Мужыцкая праўда». Герцан абвінавачваўся ў здрадзе рускаму народу. Адчуваючы агітацыйна-арганізатарскую сілу «Колокола», газета «День» папярэджвала, што заклікі Герцана могуць выклікаць «цэлыя рэкі крыві» [3]. М. Г. Чарнышэўскі абвінавачваўся ў касмапалітызме, абыякавасці да лёсу беларускага народа, у адсутнасці «клопатаў аб беларускіх сялянах». «Мужыцкая праўда» К. Каліноўскага называлася ганебным польскім творам, поўным паклёпаў на Расію [4].

Рускія рэвалюцыйныя дэмакраты далі дастойную водпаведзь славянафільскаму «Дню». Яны адстайвалі права на існаванне самастойнай дэмакратычнай Польшчы, але разам з тым выступалі супраць нацыянал-шавіністычных імкненняў польскіх паноў, лозунгам якіх было: «Польшча ў межах 1772 года». Герцан пісаў, што «прыродных межаў няма», межы краіны трэба шукаць «у самім жыцці народа, у яго быце», што нельга «распісваць, якая паласа зямлі куды належыць, не пытаючыся ў людзей, якія на ёй жывуць» [5].

Гэта пытанне ўзнімалі і такія перыядычныя выданні, як «Русский вестник», «Русский листок», «Основа»,

---

[1] «День», 1863, № 14, стар. 9.
[2] Там жа, № 2, стар. 2.
[3] Там жа, № 19, стар. 8.
[4] Там жа, № 25, стар. 3.
[5] А. И. Герцен. Полн. собр. соч., т. IX. М., 1956, стар. 466.

«Русский инвалид», «Иллюстрированная газета», «Голос», «Северная почта» і інш. Кожнае з іх па-свойму мудрагельствавала ў падачы матэрыялаў аб Беларусі. Выказваліся самыя супрацьлеглыя думкі і меркаванні. У большасці сваёй яны грунтаваліся на павярхоўных ураджаннях рускіх чыноўнікаў, якія пасылаліся ў Беларусь. Адны аб'яўлялі гэты край чужым і варожым, апалячаным, другія, наадварот, даказвалі, што там жыве рускае насельніцтва, «шчыра адданае царскаму ўраду».

Аднак нярэдка сярод гэтага многагалосага і супярэчлівага шуму раздаваліся цвярозыя і аб'ектыўныя галасы, якія больш-менш правільна характарызавалі Беларусь і яе народ. Такія матэрыялы давалі звычайна ўраджэнцы мясцовага краю або тыя рускія чыноўнікі, якія жылі там доўгі час, блізка сутыкаліся з народам і прыхільна ставіліся да яго.

У 1862 г. «Русский листок» змясціў арыгінальны артыкул магіляўчаніна Ф. Падабеда «Аб беларускай народнасці. З прычыны ўзнятай аб гэтым спрэчкі ў часопісах «Русский вестник» і «День». Аўтар артыкула быў, відаць, выхадцам з народа, ён добра ведаў яго быт. Беларусаў ён характарызуе як асобную галіну славянскага племя са сваёй арыгінальнай гаворкай і многімі асаблівасцямі ў характары і звычаях [1]. Разглядаючы асобныя слаі насельніцтва па нацыянальнаму і саслоўнаму складу, аўтар паказвае, што просты народ варожа адносіцца да паноў: «Пан, які карыстаецца ў чым-небудзь давер'ем мужыкоў, у нас з'ява вельмі рэдкая» [2].

Падабед дае сціслае, але даволі яскравае апісанне адзення і жылля беларуса. Паказваючы беднасць і галечу народа, аўтар намагаецца, хоць і ў далікатнай форме, растлумачыць прычыны такога становішча селяніна: «Усе прыналежнасці беларускага касцюма і ўсёй гаспадаркі маюць сваю арыгінальную форму самага старажытнага вынаходніцтва і застаюцца да сённяшняга часу без усякага ўдасканалення ці змены, як таму, што мужычок наш моцна любіць усё сваё, роднае, так і таму яшчэ, што пры мностве турбот аб надзённым хлебе і аб выкананні сваіх абавязкаў у адносінах да пана, яму не застаецца ні адной хвіліны, якую ён мог бы аддаць на

---

[1] «Русский листок», 1862, № 15.
[2] Там жа.

выдумкі. Нават жыллё нашых мужыкоў такое, якім яно магло быць і 1000 год назад» [1].

Нават газета «День», нягледзячы на рэакцыйную, шавіністычную накіраванасць, калі-нікалі змяшчала на сваіх старонках каштоўныя звесткі па этнаграфіі Беларусі. Такія звесткі ёсць у артыкулах асноўнага беларускага карэспандэнта М. Каяловіча [2], у карэспандэнцыях Беларуса [3], Жыхара Гродзенскай губерні [4], Літоўца [5], Заходнеруса [6] і інш.

У 60—70-х гадах у рускім перыядычным друку паяўляюцца грунтоўныя працы па эканоміцы сельскай гаспадаркі і аб вытворчым быце беларусаў. У іх падрабязна разглядаюцца пытанні эканамічных адносін памешчыка да селяніна, спосабы вядзення гаспадаркі і апрацоўкі зямлі, бюджэты розных па маёмаснаму становішчу сялянскіх гаспадарак, робяцца рэкамендацыі па павышэнню эканамічнай эфектыўнасці сельскагаспадарчай вытворчасці. Многа месца адводзіцца апісанню быту селяніна, яго жылля, ежы, адзення, прылад працы і нават узаемаадносін у сям'і. Найбольш каштоўныя сярод гэтых артыкулаў былі змешчаны ў часопісах «Журнал министерства государственных имуществ», «Сельское хозяйство и лес», у «Трудах Вольно-экономического общества» і інш.

Яскравая характарыстыка эканамічнага стану сялянскай гаспадаркі даецца ў артыкулах В. Хлюдзінскага «Эканамічны быт земляроба ў Беларусі» [7] і К. Д. «Быт беларускага селяніна, яго сродкі і патрэбы» [8]. У іх аналізуюцца асобныя сялянскія гаспадаркі. Так, у апошнім разглядаецца серадняцкая сям'я з 5 чалавек і з надзелам у 9,7 дзесяціны (0,7 — агароду, 6 — пашы і 3 — сенажаці), што дае магчымасць устанавіць, які даход можна

---

[1] «Русский листок», 1862, № 15.

[2] О расселении племен Западного края России. «День», 1863, № 20; Лекции по истории Западной России. «День», 1864, № 14, 16—29.

[3] «День», 1863, № 32, 33, 39, 41, 43, 44, 49, 51; 1864, № 2, 7 і інш.

[4] Там жа, № 16.

[5] Там жа, № 30.

[6] Там жа, № 40.

[7] «Журнал министерства государственных имуществ», СПб., 1873, т. 113, № 6, стар. 135—152; № 7, стар. 209—226; № 8, стар. 317—336.

[8] «Экономические записки», СПб., 1862, № 21, стар. 161—166; № 22, стар. 171—173.

атрымаць з такога надзела. Падлічыўшы выдаткі, якія неабходны для ўтрымання сям'і і гаспадаркі, аўтар прыходзіць да вываду, што нават такія сем'і не могуць звесці канцы з канцамі. У заключэнне ён гаворыць, што цяжкія падатковыя паборы канчаткова прыводзяць да заняпаду сялянскую гаспадарку і ператвараюць селяніна ў жабрака. «Калі да гэтага дадаць... падаткі і нядоімкі мінулых гадоў,— заканчвае свой артыкул К. Д.,— то лёгка ўявіць цяжкі быт тутэйшых мужыкоў, а разам з тым тыя шляхі, якімі часам прымушае яго ісці нястача, каб набыць адзіна надзённы кавалак хлеба» [1].

Пры апісанні жылля, ежы, адзення і гаспадаркі К. Д. на канкрэтных прыкладах малюе жахлівае становішча народа. «Дастаткова зірнуць на хату мужыка,— піша ён,— і асабліва ў час, калі паліцца печ, на гэтыя чорныя сцены, закапцелыя твары і адзежу людзей, на няшчасных, якія забіліся ў вугал, каб пераканацца, да якой ступені важна і неабходна замяніць курныя хаты белымі, а між тым па сённяшні дзень у гэтых адносінах зроблена вельмі мала» [2].

У радзе артыкулаў адлюстроўваюцца ўзаемаадносіны пана і селяніна ў паслярэформенны час. У артыкуле «З Беларусі» нехта В. Н. разглядае цяжкасці паслярэформеннага развіцця сельскай гаспадаркі. На прыкладах узаемаадносін паноў з сялянамі аўтар паказвае абвастрэнне класавай барацьбы ў вёсцы. Вякамі заняволены селянін пасля рэформы 1861 г. упершыню адчуў сябе «вольным». Пан не мог сілай прымусіць яго працаваць на сваім полі. Нянавісць селяніна да пана праяўлялася ў тым, што ён «вышукваў работу за краем свету, часта без выгады..., абы толькі не быць на панскай рабоце» [3].

Адной з форм праяўлення класавай нянавісці селяніна да пана быў самавольны захоп панскай уласнасці, парубка лесу і пакосы сенажаці. На праследаванні ўлад сяляне звычайна адказвалі: «Гэта наша, тут касілі і дзяды нашы і прадзеды, і мы будзем касіць» [4].

Аб захопах панскай зямлі, лесу, сенажацей гаворыць у сваім артыкуле і А. Х.: «На зямлю беларус глядзіць, як

---

[1] «Экономические записки», СПб., 1862, № 22, стар. 173.
[2] Там жа, № 21, стар. 161, 162.
[3] В. Н. Из Белоруссии. Труды Вольно-экономического общества, т. II, вып. 3, стар. 277.
[4] Там жа.

на сваю ўласнасць, уласнасць мужыцкую і зразумець не можа, нашто гэта цар пакінуў столькі зямлі ў руках паноў: яны ж яе не апрацоўваюць» [1].

Такім чынам, гэта група артыкулаў дае вялікую колькасць каштоўных звестак аб матэрыяльнай культуры, вытворчым быце і ўзроўні эканомікі Беларусі. У іх нярэдка пракідаюцца матэрыялы аб жорсткай эксплуатацыі вясковага пралетарыяту (парабкаў).

Нямала артыкулаў у рускім перыядычным друку было прысвечана вызначэнню складу насельніцтва паўночна-заходніх губерняў па нацыянальнаму і рэлігійнаму прызнаку. Яны мелі ў асноўным палітычную накіраванасць — даказаць права Расіі на ўладанне гэтымі землямі і друкаваліся галоўным чынам на старонках газет «День», «Санкт-Петербургские ведомости», «Русский инвалид» і іншых перыядычных выданняў.

Мноства артыкулаў было прысвечана абрадаваму боку быту беларусаў. Узорам можа служыць серыя артыкулаў О. Б.-скага [2] і М. Валатоўскага [3], якія друкаваліся ў газеце «Русский мир». У іх дадзена падрабязнае апісанне старажытных вераванняў і абрадаў беларусаў, калядных, велікодных, радаўніцкіх, юр'еўскіх, купальскіх, спаскіх абрадаў і абрадаў, якімі суправаджаліся розныя працоўныя працэсы (зажынкі, дажынкі і інш.). Да апісання кожнага абраду ў многіх артыкулах дадаюцца абрадавыя песні, прымаўкі, прыказкі, паданні.

Разгледжаныя працы па этнаграфіі Беларусі сведчаць аб тым, што ў мясцовым перыядычным друку і ў перыядычных выданнях Масквы і Пецярбурга ў той ці іншай меры атрымалі адлюстраванне ўсе бакі жыцця беларускага народа, яго быту і культуры. Многія з гэтых артыкулаў пры крытычным падыходзе і цяпер могуць быць паспяхова выкарыстаны для вывучэння гісторыі быту і культуры народа. Яны таксама сведчаць аб узрастаючай цікавасці з боку адукаванай грамадскасці Расіі і Беларусі да жыцця простага народа. Перыядычны друк у значнай ступені садзейнічаў развіццю беларускай этнаграфічнай навукі.

---

[1] А. Х. Очерки сельского населения Белоруссии. Корреспонденция из Витебского уезда. «Русская речь», СПб., 1880, № 6, стар. 88.

[2] О. Б.-ский. Суеверные обряды простонародья Западного края. «Русский мир», 1873, № 342, 344; 1874, № 7, 14.

[3] М. Волотовский. Очерки Полесья. «Русский мир», СПб., 1875, № 206, 213, 220, 236, 242, 258.

ВЫВУЧЭННЕ БЕЛАРУСІ МЯСЦОВЫМІ СІЛАМІ

Значную ролю ў этнаграфічным вывучэнні Беларусі ў канцы 60-х — першай палавіне 70-х гадоў XIX ст. адыграў Паўночна-Заходні аддзел РГТ. Зразумела, што ў стварэнні яго, як і наогул у вывучэнні Беларусі, на першым плане былі палітычныя мэты. Папячыцель Віленскай вучэбнай акругі І. П. Карнілаў у сваім пісьме ад 23 верасня 1866 г. да старшыні РГТ пісаў, што такая ўстанова патрэбна ў Заходнім краі для «мірнай заваёвы і зліцця з імперыяй» Беларусі. «Я,— працягваў ён,— усімі мерамі імкнуся заахвочваць навуковыя працы настаўнікаў яшчэ і таму, што даследаванні, асабліва гістарычныя і этнаграфічныя, умацоўваюць перакананне, што тутэйшы край безумоўна рускі...» [1]

Патрэба ў стварэнні Аддзела РГТ у Беларусі асабліва востра адчувалася ў сярэдзіне 60-х гадоў, калі сюды мелася накіравацца спецыяльная этнаграфічна-статыстычная экспедыцыя. На нарадзе ў Карнілава была выпрацавана запіска на імя галоўнага начальніка Паўночна-Заходняга краю аб неабходнасці стварэння Аддзела РГТ у Вільні [2]. Пасля адабрэння яна была накіравана ў Міністэрства народнай асветы, а адтуль да міністра ўнутраных спраў Расіі Балуева. Але ён катэгарычна адмовіў у стварэнні Аддзела, спасылаючыся на тое, што «Паўночна-Заходнія губерні і па кіраванню, і па свайму становішчу не маюць адрозненняў ад іншых рускіх губерняў» [3].

У выніку хадайніцтваў Савета РГТ быў падпісан дакумент аб стварэнні Паўночна-Заходняга аддзела. Афіцыйнае адкрыццё адбылося 20 чэрвеня 1867 г. у памяшканні Віленскай публічнай бібліятэкі. Старшынёй Аддзела быў абран папячыцель Віленскай вучэбнай акругі І. П. Карнілаў.

У кастрычніку 1869 г. была створана этнаграфічная секцыя на чале з В. І. Гамаліцкім. Ужо к канцу 1869 г.

---

[1] Архіў Геаграфічнага таварыства Саюза ССР, ф. 1—1886, воп. 1, № 15, лл. 1—4.

[2] Гл.: Записки Северо-Западного отдела Русского географического общества, кн. І. Вильна, 1910, стар. 10—13.

[3] Рукапісны аддзел бібліятэкі Вільнюскага універсітэта, АТ-65, л. 11260. Гл. таксама: Записки Северо-Западного отдела..., кн. І, стар. 13.

камісія распрацавала падрабязную праграму па збіранню этнаграфічных звестак і ў колькасці 4 000 экземпляраў разаслала на месцы. Праграма ўключала наступныя пытанні: 1) тыповыя адрозненні паасобных нацыянальных груп насельніцтва, 2) іх мова, 3) хатні быт, 4) асаблівасці грамадскага быту, 5) разумовыя і маральныя якасці і адукацыя, 6) народныя паданні і помнікі.

У 60-х гадах Аддзел сабраў некаторую колькасць фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў, якія былі перададзены для апрацоўкі і выдання П. А. Гільтэбранту. Аднак у цэлым паступленне матэрыялаў у адказ на праграму 1869 г. ішло марудна. Гэта тлумачылася тым, што кіраўніцтва Аддзела і, у прыватнасці, старшыня секцыі этнаграфіі Гамаліцкі ўзялі асноўную арыентацыю на мясцовае духавенства.

У 1872 г. у сувязі са слабым паступленнем матэрыялаў было вырашана перапрацаваць праграму і паўтарыць рассылку яе. Асноўнае месца ў новай праграме адводзілася стану сельскай гаспадаркі і прамысловасці. Праграма патрабавала падрабязных звестак аб спосабах вядзення гаспадаркі, аб сельскагаспадарчых культурах і спосабах іх перапрацоўкі, аб агародных і садовых культурах, сельскагаспадарчых прыладах працы і інш. Асаблівая ўвага аддавалася мясцовым промыслам — лесараспрацоўкам, жывёлагадоўлі, рыбнай лоўлі, бортніцтву, птушкагадоўлі, паляванню, ручным промыслам — ткацтву, пашыву адзення і абутку, вупражы, бандарным, сталярным, ганчарным, кавальскім промыслам і інш. Невялікі раздзел праграмы адведзен агульным звесткам аб населеных пунктах, жыхарах, мове і фальклору.

Каля трох тысяч экземпляраў праграмы было разаслана настаўнікам народных вучылішчаў. Пры рассылцы праграмы да яе дадавалася пісьмо папячыцеля Віленскай вучэбнай акругі. У ім прадпісвалася, каб «настаўнікі народных вучылішчаў на працягу летніх канікулаў займаліся паведамленнем звестак тапаграфічных і геаграфічных, а таксама вывучалі сельскагаспадарчы быт сялян і запісвалі мясцовыя песні, казкі, абрады і звычаі і затым сабраны матэрыял прадстаўлялі ў дырэкцыі» [1]. На гэты раз адказы сталі паступаць больш актыўна. Ужо 12 красавіка 1873 г. на пасяджэнні распарадзіцель-

---

[1] ЦДГА ЛітССР, ф. 576, воп. 5, № 3913, л. 7.

нага камітэта Паўночна-Заходняга аддзела РГТ паведамлялася, што настаўнікі народных вучылішчаў прыслалі ў Аддзел «262 апісанні, а іменна: па Мінскай губерні — 84, па Віленскай — 75, па Гродзенскай — 59, па Віцебскай—27, па Ковенскай—14, па Магілёўскай—3» [1]. Акрамя таго, частка дасланых матэрыялаў, атрыманых ад настаўнікаў народных вучылішчаў, трапіла ў архіў папячыцеля Віленскай вучэбнай акругі [2].

Адказы на праграмы даюць багаты матэрыял для вывучэння быту беларускіх сялян у пасляэформенны перыяд. Асаблівую каштоўнасць прадстаўляюць звесткі па канкрэтных населеных пунктах і сялянскіх гаспадарках. Настаўнікі павінны былі «выбраць тры сялянскія сям'і ў суседняй мясцовасці — заможную, сярэдняй рукі і бедную» [3]. Пры апісанні гэтых гаспадарак даваліся звесткі аб колькасным і ўзроставым складзе сям'і, падрабязна характарызавалася хата і гаспадарчыя пабудовы, эканамічнае становішча сям'і, прылады працы, заняткі паасобных членаў сям'і, памер розных падаткаў і г. д. На аснове гэтых апісанняў можна скласці ўяўленне аб эканоміцы розных тыпаў сялянскіх гаспадарак, аб агульным стане сельскай гаспадаркі і промыслаў Беларусі і г. д. Адказы на праграму ўпершыню далі багатыя матэрыялы аб класавай дыферэнцыяцыі беларускай вёскі пасля рэформы 1861 г.

Побач з тым у адказах на праграму ёсць многа этнаграфічных апісанняў сялянскага быту, звычаяў, абрадаў, вераванняў і забабонаў і нямала запісаў фальклорных твораў [4].

У 1872—1873 гг. Паўночна-Заходні аддзел распачаў падрыхтоўчую работу па складанню этнаграфічнай карты Паўночна-Заходняга краю. Было прынята таксама рашэнне прыступіць да разбору, сістэматызацыі і вывучэння адказаў на праграмы. У 1874 г. Аддзел склікаў з'езд сакратароў статыстычных камітэтаў, на якім абмяркоўваліся задачы этнаграфічнага вывучэння Белару-

[1] Рукапісны аддзел бібліятэкі Вільнюскага універсітэта, АТ-66, л. 1155б.

[2] Гл.: ЦДГА ЛітССР, ф. 567, воп. 5, № 3913.

[3] Программа для собирания сведений о состоянии сельского хозяйства и промышленности. Вильна, 1872, стар. 16; ЦДГА ЛітССР, ф. 576, воп. 5, № 3913, л. 16.

[4] Гл.: Рукапісны аддзел бібліятэкі Вільнюскага універсітэта, АТ-59, АТ-60, АТ-61, АТ-63, АТ-64.

сі. Аднак ні адна з задач не была даведзена да канца. Прычынай з'яўлялася ўзмацненне рэакцыйнай антынароднай палітыкі царызму ў сувязі з уздымам рэвалюцыйнага руху ў Расіі і Беларусі, асабліва ў сувязі з дзейнасцю народнікаў. У выдадзеных царом цыркулярах «прадпісвалася і напаміналася ўсім служачым, што яны не маюць права, не павінны нічым займацца, акрамя сваіх прамых абавязкаў». Цыркуляры мясцовых царскіх улад пагражалі «суровымі спагнаннямі» служачым, якія займаюцца навуковай і літаратурнай дзейнасцю ў Беларусі. «Зразумела, што пры такім настроі мясцовых вышэйшых улад усякая літаратурная работа ў існуючых таварыствах павінна была спыніцца і самі таварыствы павінны былі закрыцца. Гэта здарылася і з Паўночна-Заходнім аддзелам Геаграфічнага таварыства» [1].

Суровым папярэджаннем аб спыненні дзейнасці Паўночна-Заходняга аддзела было афіцыйнае распараджэнне цара аб закрыцці Паўднёвага аддзела Рускага геаграфічнага таварыства на Украіне.

Спыненне работы Паўночна-Заходняга аддзела РГТ нанесла значную шкоду этнаграфічнаму вывучэнню Беларусі.

І ўсё ж, нягледзячы на параўнальна кароткі тэрмін існавання, на тое, што кіравалі Аддзелам царскія чыноўнікі, якія выкарыстоўвалі яго для дасягнення вялікадзяржаўных мэт, разгорнутая Аддзелам работа па вывучэнню Беларусі (асабліва рассылка праграм) у значнай ступені садзейнічала ўздыму новых сіл і абуджэнню цікавасці да вывучэння роднага краю. Практычна дзейнасць Аддзела выйшла за рамкі афіцыйных задач. Вакол Аддзела групаваліся мясцовыя даследчыкі быту і культуры беларускага народа. Для некаторых беларускіх этнографаў адказы, складзеныя імі па праграме Аддзела, былі і першымі іх працамі па быту і культуры беларускага народа. Прыкладам можа служыць пачатак навуковай дзейнасці Е. Р. Раманава. У 1872—1873 гг. ён прыслаў у Аддзел два апісанні сельскай гаспадаркі і промыслаў з Аршанскага [2] і Сенненскага [3] паветаў.

---

[1] Е. Романов. Вильна. «Витебские губернские ведомости», 1910, № 16, 17.

[2] Рукапісы аддзел бібліятэкі Вільнюскага універсітэта, АТ-60, № 10895.

[3] Там жа, № 10999.

Зразумела, што актывізацыя мясцовых сіл, дзейнасць якіх выходзіла за межы афіцыйнай навукі, была не ў інтарэсах самадзяржаўя. Царызм баяўся гэтай актывізацыі і прымаў меры да спынення яе.

У залежнасці ад сацыяльна-палітычных поглядаў этнографы Беларусі стаялі на розных пазіцыях. Больш прыхільна да народа ставіліся выхадцы з мясцовай інтэлігенцыі, галоўным чынам настаўнікі.

Сярод мясцовых даследчыкаў Беларусі гэтага часу найбольш вядомымі былі І. Насовіч, Ю. Крачкоўскі, М. Дзмітрыеў, А. Семянтоўскі, А. Васільева, Ф. Стаўровіч, В. Сакалоў, І. Сердзюкоў, І. Берман, Г. Кульжынскі, М. Рубяроўскі і інш.

Адным з першых буйнейшых даследчыкаў беларускага краю быў І. І. Насовіч.

Іван Іванавіч Насовіч (1788—1877) нарадзіўся ў в. Гразіўка Быхаўскага павета Магілёўскай губерні ў сям'і свяшчэнніка. Абставіны жыцця склаліся так, што сям'я Насовічаў была цесна звязана з простым народам, захоўвала народныя звычаі і традыцыі. Дзед Івана Іванавіча быў прыгонным кадзінскага пана Пацея.

У дзесяцігадовым узросце Насовіч паступае ў Магілёўскую семінарыю, якую заканчвае ў 1812 г. З гэтага часу пачынаецца напружанае працоўнае жыццё. Спачатку ён працуе настаўнікам і інспектарам Аршанскага і Магілёўскага (з 1814 г.) духоўных павятовых вучылішчаў, а ў 1818 г. займае пасаду рэктара Магілёўскага духоўнага вучылішча.

У 1832 г. Насовіч з духоўнага ведамства пераходзіць на службу ў Міністэрства народнай асветы. Ён працуе ў Дынабургскай гімназіі, а пазней наглядчыкам 5-класнага дваранскага вучылішча ў Маладзечне і Свянцянах [1].

У 1844 г. Насовіч нечакана атрымлівае адстаўку. Вестка аб адстаўцы вельмі засмуціла яго, бо ён адчуваў сябе поўным сіл і энергіі. Пазней яго сын В. І. Насовіч пісаў, што раптоўная адстаўка бацькі «выклікала вялікі жаль як у яго падначаленых, — настаўнікаў і вучняў, — так і з боку ўсяго свянцянскага грамадства» [2].

---

[1] ЦДГАЛ, ф. 733, воп. 66, № 459, лл. 14—17.

[2] Рукапісны аддзел Фундаментальнай бібліятэкі АН СССР, шыфр 26. 5. 107, лл. 14—17.

Дарэчы трэба адзначыць, што і пазнейшая навуковая дзейнасць Насовіча не цанілася царскімі ўладамі. У 1870 г. Насовіч з горкай усмешкай пісаў:

Старик надеждою питался,
Что за его ученый труд,
Которым долго занимался,
Крестом его украсят грудь.
Он ждет и — наконец дождался:
Ему прислали эту честь
— На грудь? — Нет!.. на могильный крест![1]

Атрымаўшы адстаўку, Насовіч пераехаў на пастаяннае месцажыхарства ў Мсціслаў. Тут ён пачаў збіраць матэрыялы па беларускай этнаграфіі і мове, а таксама для беларускага слоўніка. Яго сын успамінаў: «Для паспяховага выканання гэтай справы бацька мой не шкадаваў ніякіх сродкаў, ездзіў у розныя беларускія мясцовасці, якія цікавілі яго. З маленства жывучы сярод вясковага люду, добра ведаў як гаворку беларусаў, так і мноства іх песень, прыказак, прымавак і г. д. Ён ведаў і шанаваў іх звычаі... Памятаю яшчэ, што ён, як толькі пачаў збіраць матэрыялы для слоўніка, то заўсёды насіў пры сабе сшытак, куды зараз жа заносіў кожнае новае для яго слова, якое траплялася яму ў гутарцы з простым чалавекам, кожную цікавую песню, прыказку і г. д.» [2]

Матэрыялы для слоўніка і іншых прац Насовіч збіраў на значнай тэрыторыі Беларусі. Ён аб'ехаў Магілёўскую, Мінскую і Гродзенскую губерні. Ужо ў 1850 г. даследчык пасылае Аддзяленню рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук тры рукапісныя працы: кароткія філалагічныя назіранні над беларускай гаворкай, невялікі беларускі слоўнік і зборнік беларускіх прыказак (да 1000 запісаў). Па даручэнню Аддзялення водгук на гэтыя працы зрабіў акадэмік І. І. Сразнеўскі. «Працы І. Насовіча,— пісаў ён,— заслугоўваюць пільнай увагі, а ўменне п. Насовіча ўзяцца за справу, уменне, якое падмацоўваецца тут магчымасцю рабіць і правяраць назіранні на месцы, яшчэ больш выклікае да яго павагу... Зборнік прыказак выдатны не толькі па велічыні, але і па ўнутранай каштоўнасці» [3].

---

[1] Архіў АН СССР, ф. 764, воп. 2, № 528, лл. 5, 6.

[2] Рукапісны аддзел Фундаментальнай бібліятэкі АН СССР, шыфр 26. 5. 107, лл. 14—17.

[3] Известия Академии наук по Отделению русского языка и словесности, т. I. СПб., 1852, стар. 75.

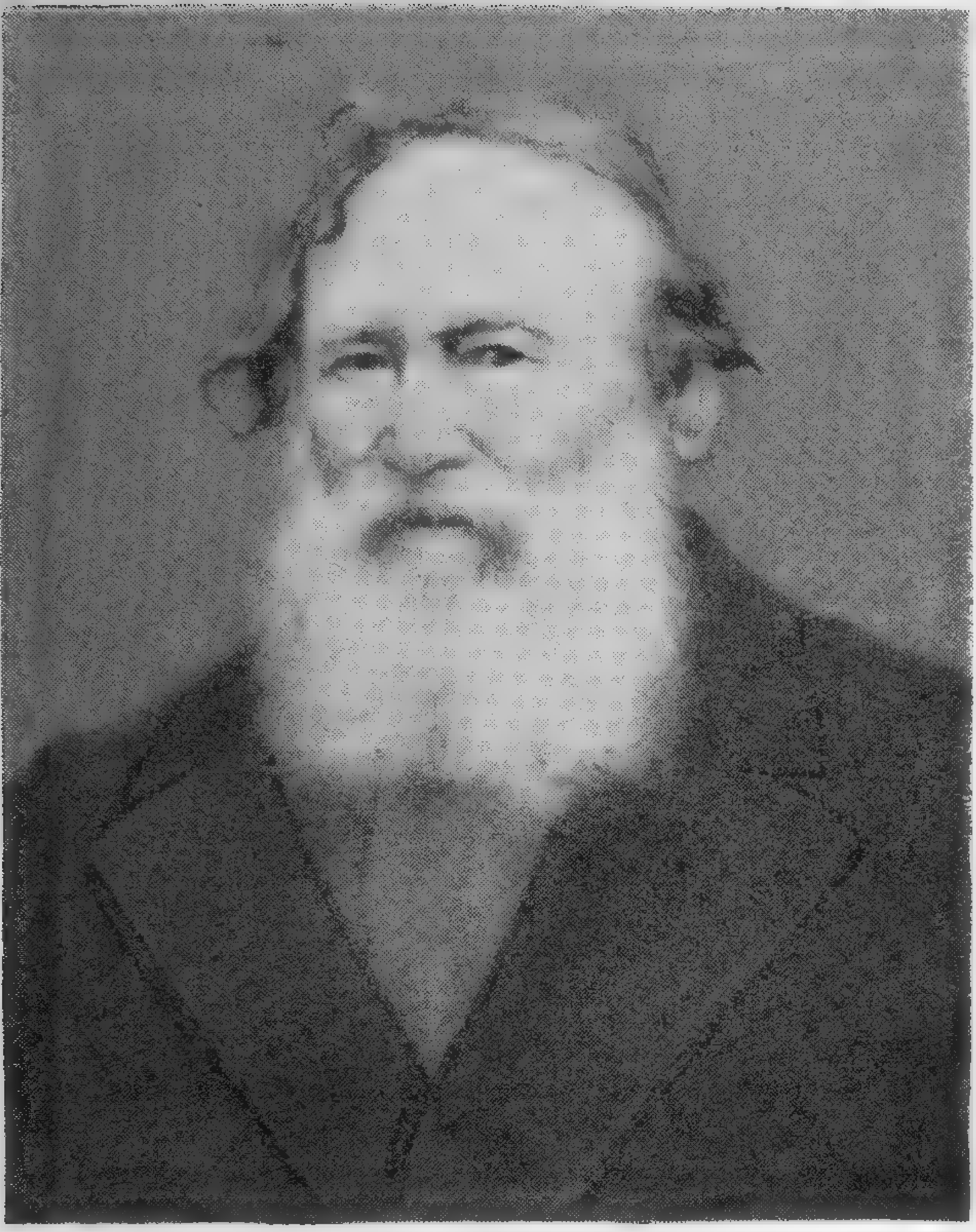

І. І. Насовіч

У 1852 г. Акадэмія навук у «Известиях» друкуе прыказкі Насовіча ў раздзеле «Помнікі і ўзоры народнай мовы і славеснасці», а ў раздзеле «Матэрыялы для слоўніка» змяшчае яго артыкул «Тлумачэнні да беларускіх прыказак і прымавак» (усяго каля 250 беларускіх слоў у перакладзе на рускую мову) [1]. Зборнік беларускіх слоў, якія складаў аснову ўсёй працы, прысланай Насовічам, II аддзяленне перадала І. Грыгаровічу як матэрыял для

[1] Известия Академии наук по Отделению русского языка и словесности, т. I.

дапаўнення слоўніка. За гэту вялікую і каштоўную працу Акадэмія ўзнагародзіла Насовіча. Акрылены першым поспехам Насовіч аддаецца любімай рабоце з яшчэ большым запалам. У 1852 г. ён перасылае ў Акадэмію навук Сразнеўскаму зборнік беларускіх народных баек, аповесцей і былей[1], а затым зборнік беларускіх песень. Лёс абодвух зборнікаў невядомы. Сын Насовіча паведамляў, што «абодва гэтыя зборнікі Івана Іванавіча прапалі, здаецца, бясследна».

Пасля смерці І. Грыгаровіча (у 1853 г.), які рэдагаваў «Слоўнік заходнерускай мовы», Насовіч меркаваў, што Акадэмія прапануе яму працягваць работу. Але Аддзяленне звярнулася з гэтай прапановай да маладога беларускага мовазнаўцы С. П. Мікуцкага. Насовіч, аднак, не спыняе сваёй работы над слоўнікам. Ён прадстаўляе ў Акадэмію «Пачатковы сшытак складзенага ім зборніка абласных беларускіх слоў на літары А, Б і В, прыгадаўшы, што словы на наступныя літары Г, Д, Е, Ж і З апрацаваны ўчарне, а для іншых падрыхтаваны матэрыялы, просіць Аддзяленне паведаміць, ці працягваць яму пачатую працу — складанне Беларускага слоўніка...»[2]

Улічваючы гарачае жаданне вучонага працаваць у галіне мовазнаўства, Аддзяленне прапануе яму заняцца складаннем алфавітнага ўказальніка старажытных беларускіх слоў, якія ўжываюцца ў Актах Заходняй Расіі. Так паявіўся першы рукапіс гістарычнага слоўніка беларускай мовы. Гэтай справе Насовіч аддае больш пяці год, не спыняючы адначасова працы над слоўнікам і збіраннем фальклорных матэрыялаў.

У пачатку 1860 г. Насовіч паведамляе Акадэміі аб рабоце над указальнікам і Беларускім слоўнікам. Нягледзячы на тое што вынікі работы Мікуцкага па складанню слоўніка былі вельмі мізэрныя, Акадэмія ўсё ж не падтрымала Насовіча і вырашыла складзены ім указальнік да Актаў Заходняй Расіі... мецъ на ўвазе, «каб надрукаваць пры зручным выпадку ў матэрыялах для слоўніка; што датычыцца Беларускага слоўніка, складзенага п. Насовічам па асабістаму жаданню, то Аддзя-

---

[1] Известия Академии наук по Отделению русского языка и словесности, т. I, стар. 405.

[2] Там жа, т. II, 1853, стар. 269.

ленне прадстаўляе аўтару распараджацца сваёй працай па яго меркаванню...» [1]

У 1861 г. пасля шматлікіх намаганняў Насовіч нарэшце дабіўся таго, што Акадэмія прапанавала яму прадставіць Беларускі слоўнік на конкурс для атрымання Дзямідаўскай прэміі, якая і была прызначана нястомнаму беларускаму вучонаму.

У 1864 г. І. І. Насовіч пераязджае ў Пецярбург і паступае на работу ў архіў Публічнай бібліятэкі (служба ў Пецярбургу працягвалася да 1870 г.). Асабістыя кантакты Насовіча з вучонымі Акадэміі навук і Рускага геаграфічнага таварыства стварылі больш спрыяльныя ўмовы для публікацыі яго прац. Насовіч пасылае Таварыству збор беларускіх прыказак, які ўзнагароджваецца залатым медалем. Прызнаўшы заслугі беларускага вучонага, РГТ у 1865 г. абірае яго сваім членам-супрацоўнікам па Аддзяленню этнаграфіі. У гэтым жа годзе ён прадстаўляе ў II аддзяленне Акадэміі навук на конкурс для атрымання Увараўскай прэміі сваю шматгадовую працу «Указальнік старажытных беларускіх слоў» [2]. І зноў перамога: Насовічу прысуджаюць прэмію. З гэтага часу амаль кожны год у друку паяўляюцца працы беларускага вучонага. У 1866 г. у Пецярбургу асобным выданнем выходзіць яго «Зборнік беларускіх прыказак», у 1867 г. у «Запісках» РГТ друкуюцца беларускія прыказкі з прадмовай Насовіча. З 1865 г. Акадэмія навук рыхтуе да друку Беларускі слоўнік Насовіча.

У 1869 г. у «Запісках» РГТ друкуюцца «Дапаўненне да «Зборніка беларускіх прыказак» і «Беларускія загадкі». У 1870 г. выходзіць з друку «Слоўнік беларускай мовы» Насовіча. У 1873 г. РГТ друкуе «Беларускія песні, сабраныя І. І. Насовічам» з вельмі цікавай прадмовай, якая прадстаўляе сабою асобную навуковую працу, а ў 1874 г. выходзіць з друку яшчэ адзін «Зборнік беларускіх прыказак», у якім было змешчана 3 500 запісаў гэтых цудоўных згусткаў народнай мудрасці.

«Слоўнік беларускай мовы» і зборнік «Беларускія песні» змяшчаюць найбольш багатыя этнаграфічныя звесткі. У прадмове да «Беларускіх песень» Насовіч вы-

---

[1] Известия Академии наук по Отделению русского языка и словесности, т. IX. СПб., 1860—1861, стар. 59.

[2] Гэта праца з 1962 г. захоўваецца ў архіве Інстытута літаратуры АН БССР.

кладае свае навуковыя погляды на вуснапаэтычную творчасць, вераванні, абрады народа. Пры гэтым ён выказвае палажэнні, супрацьлеглыя міфалагічнай школе. Аднак, адкідваючы ўсе асноўныя навуковыя аргументы міфалагічнай школы, Насовіч адмаўляў і тое станоўчае, што ўнесла яна ў навуку, у прыватнасці ў параўнальнае вывучэнне славянскай міфалогіі, старажытных язычаскіх вераванняў і абрадаў. Супярэчачы сапраўднасці, Насовіч, напрыклад, намагаўся даказаць, што ў беларусаў няма нават «прызнакаў рэшткаў старажытнага славянскага язычаства»[1]. Зыходзячы з гэтых пазіцый, ён тлумачыў такія святы гадавога цыкла, як каляды, вербніца, вялікдзень, радаўніца, купалле і інш. Пры гэтым аўтар спрабаваў вывесці іх паходжанне з праваслаўнага веравучэння, і таму яго «гістарычныя» экскурсы не маюць пад сабою навуковай глебы. У апісаннях свят прадстаўляюць каштоўнасць толькі канкрэтныя звесткі аб звычаях і абрадах, якія бытавалі ў той час у народзе.

Зусім іншы характар маюць апісанні беларускай сямейнай абраднасці, асабліва вяселля, аб якім Насовіч піша вельмі падрабязна. Заслугоўваюць увагі і яго выказванні аб беларускіх песнях. Адзначаючы, што многія песні маюць старажытнае паходжанне, даследчык захапляецца іх прыгажосцю і прыходзіць да вываду: «Ці не былі ў старажытнасці просталюдзіны свабоднымі і ўладальнікамі зямель?»[2]. Магчыма, гэтым можна вытлумачыць, што ў песенны зборнік Насовіча трапіла некалькі песень з сацыяльным зместам. Напрыклад:

* * *

Камарочкі мае
Не кусайце мяне,
А кусайце паноў,
Не пускаюць што дамоў[3].

* * *

Калі ж тая серада прыйшла,
Як я не еўшы на прыгон пайшла,
Увесь дзень жала не лянілася,

---

[1] И. И. Носович. Белорусские песни. Записки Русского географического общества по Отделению этнографии, т. V. СПб., 1873, стар. 51—69.
[2] Там жа, стар. 48.
[3] Там жа, стар. 93.

Злому войту пакланілася.
А цяпер жа не аб чым тужыць:
Войт п'яны ў карчме ляжыць [1].

У зборніку надрукавана шырока вядомая ў той час песня «Да ў нашага пана, да нядобрая слава» [2].

Песенны матэрыял зборніка (450 тэкстаў) мае вялікую каштоўнасць. Аднак значным недахопам яго, як і ўсіх прац Насовіча і большасці этнографаў, трэба лічыць тое, што фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы не маюць поўнай пашпартызацыі.

Самым значным даследаваннем Насовіча, над якім ён працаваў на працягу 16 год, з'яўляецца «Слоўнік беларускай мовы». Ён уключае звыш 30 000 слоў, да якіх дадзена тлумачэнне. Часта ў якасці прыкладаў прыводзяцца прымаўкі, прыказкі і іншыя арыгінальныя народныя выразы і ўрыўкі з песень. У слоўніку ёсць вялікая колькасць этнаграфічных матэрыялаў — каштоўныя звесткі аб жыллі, адзенні, ежы, прыладах працы, аб сямейным і грамадскім быце, абрадах і звычаях і іншых з'явах быту і культуры беларусаў.

Збіраннем фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў і навуковым аналізам іх І. І. Насовіч займаўся да канца свайго жыцця. Нягледзячы на ўзрост і на дрэнны стан здароўя, амаль зусім сляпы, Насовіч працягвае нястомна і напружана працаваць. У красавіку 1875 г. у пісьме да акад. Я. К. Грота ён паведамляў, што яшчэ «ў 1872 годзе ўзяўся за складанне поўных звестак аб беларускай гаворцы ў наступным парадку: I. Аб характары беларускай гаворкі; II. Аб двух дыялектах яе; III. Аб пабочным уплыве на гаворку беларускага народа; IV. Погляд на славянскія плямёны, якія насяляюць Беларусь; V. Аб славянізмах у беларускай гаворцы; IV. Аб словах, якія ўваходзяць у склад беларускага слоўніка; VII. Аб фанетычных асаблівасцях крывіцка-дзвінскага дыялекту; VIII. Аб арфаграфічных асаблівасцях беларускай гаворкі ў абодвух дыялектах; IX. Аб этымалагічных і сінтаксічных асаблівасцях у абодвух дыялектах у адрозненне ад рускай мовы; X. Аб вялікай роднасці беларускай гаворкі з маларасійскай; XI. Аб выражэнні

---

[1] И. И. Носович. Белорусские песни. Записки Русского географического общества по Отделению этнографии, т. V, стар. 94.
[2] Там жа, стар. 95.

думак і аб беларускіх простанародных творах; XII. Аб беларускім старажытным і сучасным вершаскладанні»[1]. Лёс гэтых прац нам не вядомы.

Працы Насовіча працягвалі выходзіць і пасля яго смерці. У 1881 г. выйшаў «Зборнік Аддзялення рускай мовы і славеснасці», у якім было змешчана «Дапаўненне да беларускага слоўніка І. І. Насовіча».

Такім чынам, за 30 год навуковай дзейнасці Насовіч сабраў і апублікаваў велізарную колькасць фальклорна-этнаграфічных і мовазнаўчых матэрыялаў. Фальклорна-этнаграфічныя працы Насовіча, яго публікацыі вусна-паэтычных твораў і беларускі слоўнік адыгралі велізарную ролю ў развіцці маладой беларускай навукі. Яны не страцілі свайго значэння і сёння.

Плённай была дзейнасць па вывучэнню Беларусі настаўніка рускай мовы Навагрудскага дваранскага вучылішча, пазней дырэктара Гродзенскай дырэкцыі народных вучылішчаў М і х а і л а А л я к с е е в і ч а Д з м і т р ы е в а (біяграфічныя звесткі аб ім адшукаць не ўдалося). Вывучэнне Беларусі ён пачаў у сярэдзіне 50-х гадоў. У справаздачы Віленскай вучэбнай акругі за 1858 г. паведамлялася, што «настаўнікам Дзмітрыевым складзен алфавітны паказальнік мясцовых слоў з філалагічным іх тлумачэннем, а таксама апісанне дажынак з песнямі і народнага свята купалы. Усё гэта было прадстаўлена ў Рускае геаграфічнае таварыства. Акрамя таго, ён падрыхтаваў да друку збор гістарычных звестак аб Навагрудку»[2].

У 1869 г. М. А. Дзмітрыеў выдаў у Вільні «Збор песень, казак, абрадаў і звычаяў сялян Паўночна-Заходняга краю», у які ўвайшлі матэрыялы, што друкаваліся раней у перыядычных выданнях, а таксама і новыя. Найбольшае месца ў зборніку займаюць песні і тлумачэнні да іх (277 песень). У асобны раздзел выдзелены казкі (8 тэкстаў). Прыводзяцца шматлікія апісанні абрадаў (вясельных, пахавальных, калядных, купальскіх, абрадаў памінак, дзядоў і інш.), розных народных гульняў, забаў і танцаў з дадаткам песень. Часта побач з абрадавым бокам жыцця селяніна аўтар дае і цікавыя заўвагі аб яго сацыяльным становішчы, аб адносінах да

---

[1] Архіў АН СССР, ф. 137, воп. 3, № 688, лл. 4, 5.
[2] ЦДГАЛ, ф. 733, воп. 95, № 428, лл. 32, 33.

прыгнятальнікаў. У адной з прыведзеных песень народ шле праклён панам.

Да ў нашага пана,
Да нядобрая слава.
Па месяцу жыта жалі,
Па зорам копы клалі.
Цёмна ў полі цёмна,
Бадай таму цямней было,
Хто да хаты не пушчае,
Да на полі нас трымае,
Да мы позна з поля йдзём,
Да прыганятага клянём [1].

Матэрыяльнаму быту беларуса Дзмітрыеў прысвяціў артыкул «Некалькі звестак аб хатнім быце сялян паўночна-заходніх губерняў» [2]. Аўтар дае агульную характарыстыку жылля, адзення, ежы, земляробчых і іншых прылад працы, транспартных сродкаў і інш. У артыкуле ёсць даволі поўнае апісанне сахі, плецёнай бараны, ярма (па матэрыялах з Мінскай губерні). Цікавым з'яўляецца паведамленне Дзмітрыева аб тым, што ў той час у сялянскіх хатах побач з поламі і палацямі нярэдка сустракаліся і ложкі. Тут у параўнанні з папярэдняй працай больш яскрава падкрэсліваецца цяжкае становішча народа. Аўтар прыхільна ставіцца да яго патрэб, спачувае селяніну, аднак, знаходзячыся на ліберальна-асветніцкіх пазіцыях, выхад беднаты з цемры ён бачыў у асвеце. «Уплыў народнай асветы,— пісаў ён,— прынясе яшчэ больш поспехаў, і тады наш паўночна-заходні селянін разгадае сваю загадку: «Маю душу, цела, а не магу хадзіць, маю многа пер'я, а не магу лятаць» [3].

У адрозненне ад шматлікіх тагачасных этнаграфічных прац аб Беларусі, якія былі прасякнуты палітычнай тэндэнцыйнасцю, працы Дзмітрыева прысвечаны аб'ектыўнаму апісанню чыста этнаграфічных з'яў. Не маючы спецыяльнай падрыхтоўкі, але будучы аматарам этнаграфіі, Дзмітрыеў даў адзін з першых узораў апісання быту беларусаў. За этнаграфічныя працы РГТ узнагародзіла яго сярэбраным медалем.

---

[1] М. А. Дмитриев. Собрание песен, сказок, обрядов и обычаев крестьян Северо-Западного края. Вильна, 1869, стар. 117, 118.

[2] «Виленский вестник», 1869, № 122.

[3] М. А. Дмитриев. Несколько сведений о домашнем быте крестьян северо-западных губерний. «Виленский вестник», 1869, № 122.

Сярод прац 60—70-х гадоў багатымі этнаграфічнымі звесткамі вызначаліся працы Ю. Ф. Крачкоўскага.

Юліян Фаміч Крачкоўскі (1840—1893) нарадзіўся ў в. Азяты Кобрынскага павета Гродзенскай губерні. Яго бацька быў сынам селяніна і служыў ва уніяцкай царкве арганістам. Пасля заканчэння Літоўскай духоўнай семінарыі і С.-Пецярбургскай духоўнай акадэміі Ю. Ф. Крачкоўскі адмовіўся ад духоўнага сану і выбраў пасаду настаўніка рускай мовы. Між іншым, пераход на пасаду настаўніка для яго быў нялёгкім. Яму пагражалі спагнаннем затрат на вучобу ў Духоўнай акадэміі.

Педагагічная дзейнасць Крачкоўскага працягвалася каля 30 год. Ён працаваў выкладчыкам рускай мовы Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі, інспектарам народных вучылішчаў Тульскай і Віленскай губерняў, дырэктарам Туркестанскай настаўніцкай семінарыі. У 1888 г. быў прызначан старшынёй Віленскай камісіі па разбору і выданню старажытных актаў.

Цікавасць да вывучэння народнага быту праявілася ў Крачкоўскага ў самым пачатку яго працоўнай дзейнасці. У 1868 г. у перыядычным друку паяўляюцца яго першыя артыкулы, сярод якіх вылучаецца апісанне вясельнай абраднасці беларусаў [1].

Асноўнымі этнаграфічнымі працамі Крачкоўскага з'яўляюцца «Нарысы быту заходнерускага селяніна» [2] і «Быт заходнерускага селяніна» [3]. Абедзве яны складаюць па сутнасці адзіную працу.

У «Нарысах быту заходнерускага селяніна» аўтар апісвае жыццё дзяцей беларускіх сялян. Паказ быту беларускіх дзяцей падаецца на фоне агульнага становішча беларускага селяніна, яго цяжкага лёсу. Беларускі селянін «часта лічыць сябе нешчаслівым ужо толькі таму, што ён жыве, што паявіўся на гэты белы свет на бяду і гора». Яго доля—«спрадвечная фізічная праца без канца і меры, праца, якая працягвалася і днём і ноччу, і ў буд-

---

[1] К. Свадебные обряды западнорусских крестьян. «Виленский вестник», 1868, № 134, 136.

[2] Ю. Крачковский. Очерки быта западнорусского крестьянина. «Виленский сборник», 1869, стар. 160—209.

[3] Ю. Ф. Крачковский. Быт западнорусского селянина. Чтения Общества истории и древностей российских при Московском университете, кн. IV. М., 1873, і асобна: М., 1874.

Ю. Ф. Крачкоўскі

ні і ў святы, праца па званку і пад палкай і прытым не для сябе, а для... паноў» [1]. Крачкоўскі падкрэслівае, што вынікам «крывавага поту», «празмернай працы на пана» было тое, што «ў вёсцы заставалася пустой не адна хата..., паяўляліся беззямельныя парабкі».

Характарызуючы адносіны бацькоў да дзяцей, Крачкоўскі падкрэслівае, што нараджэнне дзіцяці лічыцца вялікім святам у сям'і. Але калі селянін «нешчаслівы і ў вышэйшай ступені бедны», то ён з вялікім сумам думае аб тым, што і яго дзіцяці прыйдзецца гараваць таксама, як і яму. Журботныя бацькі «з болем у сэрцы гавораць

[1] Ю. Крачковский. Очерки быта западнорусского крестьянина, стар. 161, 162.

сваім дзецям: расці, расці, маё дзіцятка, гора гараваць, людзям служыць, работу рабіць» [1].

З добрым веданнем народнага быту паказвае Крачкоўскі, як дзіця выхоўваецца ў сям'і, падрабязна апісвае дзіцячыя гульні і нялёгкую працу, да якой дзеці прывучаюцца з малых год. «Самы малы прыбытак сілы ў сялянскім быце ў вышэйшай ступені дзейнічае ўцешна на гаспадароў. Бацькі радуюцца, калі дзіця іх не патрабуе ўжо за сабой дагляду, наадварот, само можа дапамагчы ім у тых ці іншых адносінах» [2].

З 6—7-гадовага ўзросту асноўнымі заняткамі хлапчука, а часам і дзяўчынкі з'яўляецца догляд жывёлы, пасьба яе. Старэйшыя дзеці ганяюць коней на начлег, прывучаюцца касіць сена і араць поле. Гэтых дзяцей Крачкоўскі вылучае ў асобную групу, называючы іх «падручнымі».

Крок за крокам прасочвае аўтар нялёгкае жыццё дзіцяці селяніна ад яго нараджэння да сталасці, да пачатку працоўнай дзейнасці. Апісанні робяцца з вялікай любоўю да простага народа.

Разгледжаная праца Крачкоўскага не пазбаўлена недахопаў. Даследчык не дае пашпартызацыі матэрыялаў, часта не спасылаецца на крыніцы, адкуль узяты тыя ці іншыя матэрыялы; ён, напрыклад, перадрукоўвае некаторыя песні і вершы са зборніка Гільтэбранта і не спасылаецца на яго.

Гэтыя недахопы ў значнай ступені ўлічаны Крачкоўскім у наступнай яго працы — «Быт заходнерускага селяніна». Амаль палавіна яе прысвечана апісанню беларускага вяселля, акрамя таго, даецца характарыстыка абрадаў каляндарна-гадавога цыкла, вытворчай дзейнасці і матэрыяльнага быту беларусаў. Тут змешчана звыш 200 песень, некалькі народных паданняў і казак і 90 прыказак.

Ю. Крачкоўскі падрабязна апісвае ўсе часткі вяселля, пачынаючы ад сватання і канчаючы абрадам пераезду нявесты ў дом жаніха. Адначасова ён указвае на адміранне многіх вясельных абрадаў, якія прадстаўлялі сабою рэшткі старасветчыны, і паяўленне новых рыс у быце беларускага народа; напрыклад, аўтар адзначае,

---

[1] Ю. Крачковский. Очерки быта западнорусского крестьянина, стар. 181, 182.

[2] Там жа, стар. 187.

што ў большасці выпадкаў у Беларусі існаваў свабодны выбар жаніха і нявесты і ў шлюб маладыя людзі ўступалі па ўзаемнай згодзе. Аднак нярэдка былі выпадкі, калі бацькі не лічыліся з інтарэсамі дзяцей, а зыходзілі выключна з патрэб сваёй гаспадаркі. У такім выпадку жаніх і нявеста не ведалі адзін другога да самага шлюбу.

Асноўнымі станоўчымі якасцямі нявесты былі яе працавітасць і сціпласць, яе здольнасць быць добрай памочніцай у сялянскай гаспадарцы. Перад шлюбам бацькі папярэджвалі сына: «Жаніся, сынку, вазьмі сабе жонку, хоць удовіну доньку; толькі свавольніцы не бяры і нашай хаты не разары; а бяры ты работніцу, якая б дом свой шанавала, дом свой аберагала, а не тое што спіной бы вугал падпірала і нас старых з хаты за каўнер на белы свет выштурхала» [1].

На прыкладзе вяселля Крачкоўскі паказвае складанасць узаемаадносін у сям'і беларускага селяніна, які ва ўмовах цяжкага сацыяльнага прыгнёту вымушан быў нярэдка ахвяраваць інтарэсамі сваіх дзяцей, іх пачуццямі, толькі б не апынуцца ў цяжкім матэрыяльным становішчы. Вось чаму да шлюбу сваіх дзяцей бацькі падыходзілі вельмі сур'ёзна.

У працы «Быт заходнерускага селяніна» Крачкоўскі адводзіць вялікае месца апісанню гадавога цыкла аграрнай абраднасці. Пры разглядзе розных працоўных працэсаў (ад пасеву да збору ўраджаю) аўтар падрабязна апісвае абрады, прыкметы і забабоны селяніна, якія звязаны як з вытворчай дзейнасцю, так і з гадавым цыклам царкоўных і старажытных язычаскіх свят.

Некаторае адлюстраванне ў працы атрымаў і матэрыяльны быт селяніна, асабліва ежа. Асноўнае месца ў харчаванні беларуса займаў хлеб. «Без солі, без хлеба худая бяседа», «Хлеб у хаце — гаспадар, на рабоце — сябра, а ў дарозе — таварыш» [2], — такімі прымаўкамі народ характарызуе свой асноўны прадукт харчавання. Пра хлеб з мякінай у Беларусі бытавала такая прымаўка: «Хлеб — кудряв, кто пришел, тот удрав» [3]. Усе звесткі аб ежы ўзяты з розных населеных пунктаў Ашмянскага павета Віленскай губерні.

---

[1] «Виленский вестник», 1868, № 134, 136.

[2] Ю. Ф. Крачковский. Быт западнорусского селянина. М., 1874, стар. 47.

[3] Там жа, стар. 185.

Цікавыя звесткі прыводзяцца аб народнай медыцыне і народным календары беларусаў. У канцы працы даецца апісанне абрадаў пахавання нябожчыкаў, змешчана некалькі фальклорных твораў казачнага характару.

У працы «Быт заходнерускага селяніна» Крачкоўскі спрабуе падагульніць вядомыя ўжо звесткі па быту беларусаў. Побач з уласнымі назіраннямі і звесткамі сваіх карэспандэнтаў даследчык шырока выкарыстоўвае друкаваныя крыніцы. Ён спасылаецца амаль на ўсе важнейшыя выданні па беларускай этнаграфіі — на працы Тышкевіча, Гільтэбранта, Баброўскага, Дзмітрыева, Чачота і інш. Выкарыстоўваючы шматлікія крыніцы, Крачкоўскі спрабуе рэканструяваць агульны малюнак быту беларускага селяніна. Асабліва гэта назіраецца пры апісанні вяселля. Яно складаецца з вялікай колькасці фрагментаў, якія ўзяты амаль з усёй Беларусі. Такое звядзенне асобных фрагментаў вяселля розных частак Беларусі ў адзіны цыкл нельга лічыць навукова абгрунтаваным, таму што аналагічнага апісанаму Крачкоўскім адзінага цыкла для ўсёй Беларусі на самай справе не існавала.

Апісанні Крачкоўскага знаёмілі шырокія колы чытачоў з багаццем і разнастайнасцю бытавых рыс беларусаў, іх скарбніцай — вуснапаэтычнай творчасцю і, такім чынам, абвяргалі антынавуковыя тэорыі аб нібыта першабытным узроўні яго свядомасці.

У Віцебскай губерні ў першай палавіне 60-х гадоў разгарнуў дзейнасць па вывучэнню статыстыкі, этнаграфіі і гісторыі **Аляксандр Максімавіч Семянтоўскі** (1821—1893). Ён быў пасланы ў Беларусь для яе русіфікацыі «ў неспакойны час паўстання». Аднак у адрозненне ад іншых чыноўнікаў, якія паводзілі сябе тут як каланізатары і выкарыстоўвалі сваё знаходжанне ў Беларусі для ўласнай нажывы, Семянтоўскі хутка «асіміляваўся з ёй і з вялікай энергіяй узяўся за даследаванне краю» [1]. Да прыезду ў Беларусь ён займаўся збіраннем украінскага фальклору. У 1851 г. выдаў зборнік «Маларускія і галіцкія загадкі» [2]. У Віцебскай губерні

[1] «Виленский вестник», 1893, № 36.

[2] У 1872 г. Семянтоўскі надрукаваў сабраныя ім раней «Малорусские загадки» ў «Сборнике в память первого русского статистического съезда 1870 г.». СПб., 1872. У гэтай працы ім робяцца параўнанні ўкраінскіх і беларускіх загадак.

Семянтоўскі быў сакратаром Губернскага статыстычнага камітэта і адначасова рэдактарам неафіцыйнай часткі «Витебских губернских ведомостей», пазней — рэдактарам «Памятной книжки Витебской губернии». Гэтыя пасады давалі магчымасць публікаваць яму свае навуковыя даследаванні.

Ужо ў 1864 г. Семянтоўскі падрыхтаваў працы «Статыстычны нарыс Віцебска» і «Сінельна-набойная вытворчасць у г. Віцебску». У апошняй расказваецца аб гісторыі сінельна-набойнай майстэрні Буланава. Семянтоўскі паказвае, што пасля рэформы 1861 г. майстэрня перарасла ў фабрыку. Калі да рэформы фабрыка давала 10—15 тыс. аршын у год, то ў 60-х гадах яна выпускала да 80—100 тыс. аршын у год. Гэта было выклікана развіццём капіталістычных адносін, зменамі, якія адбываліся ў традыцыйным адзенні беларусаў, у выніку чаго павысіўся попыт на каляровыя тканіны [1].

Асноўнай этнаграфічнай працай А. М. Семянтоўскага па быту і культуры беларусаў з'яўляецца «Этнаграфічны агляд Віцебскай губерні» [2]. Адзначаючы ажыўленне этнаграфічнай навукі, Семянтоўскі пісаў у прадмове да яе: «Ніколі этнаграфія як навука не звяртала на сябе столькі ўвагі вучоных і наогул адукаваных людзей, як у другой палавіне бягучага стагоддзя, калі да спраў дзяржаўнай палітыкі далучалася складанае пытанне аб нацыянальнасці» [3].

У сваёй працы Семянтоўскі рэзка крытыкуе «Погляд на гісторыю і этнаграфію заходніх губерняў Расіі» Эркерта. Ён не згодзен са сцвярджэннем Эркерта, які пісаў, быццам бы веравызнанне найбольш яскрава вызначае рысы, што аддзяляюць адну народнасць ад другой. Абвяргаючы гэта палажэнне, даследчык прыводзіць канкрэтныя лічбы акаталічаных па Віцебскай губерні беларусаў, латышоў, эстонцаў і іншых народнасцей, якія Эркерт залічыў «у лік палякаў насуперак іх жаданню, сімпатыям, паданням, паходжанню, указанням

---

[1] А. М. Сементовский. Синельно-набойное производство в г. Витебске. «Витебские губернские ведомости», 1864, № 43.

[2] А. М. Сементовский. Этнографический обзор Витебской губернии. СПб., 1872. Друкавалася таксама ў газ. «Витебские губернские ведомости», 1872, № 24—35, 41 і ў «Сборнике в память первого русского статистического съезда 1870 г.». СПб., 1872, стар. 297—372.

[3] Там жа, стар. 1.

навукі, гісторыі і закона»[1]. Семянтоўскі падкрэслівае, што Эркерт карыстаўся не асабістымі назіраннямі, а паведамленнямі ваенных, якія былі раскватараваны ў Беларусі. Спасылаючыся на расказы «гэтых салдацікаў», Эркерт у сваёй працы памылкова сцвярджаў, што католікі-беларусы нібыта ўсе носяць польскія касцюмы і «што яны па свайму складу думак, звычаях і спосабах жыцця сапраўдныя палякі»[2].

Семянтоўскі адзначае, што ў быту католікаў і праваслаўных беларусаў не толькі няма адрозненняў, але нават быт так званай шляхты недалёка адышоў ад быту сялян-беларусаў. Аўтар навукова аргументавана падыходзіць да вызначэння этнічнага складу насельніцтва. Ён лічыць, што больш правільна «можна вызначыць народнасць па роднай мове, прымаючы пад увагу асабістыя паказанні аб сабе народа, яго мінулы гістарычны лёс і сучасны спосаб жыцця, яго сімпатыі і палітычныя перакананні»[3].

Такім чынам, пры вызначэнні этнічнага складу побач з мовай Семянтоўскі ўлічваў такія важныя акалічнасці, як нацыянальная самасвядомасць народа, асаблівасці яго гістарычнага мінулага і сучаснага быту і культуры. Этнаграфічная карта Віцебскай губерні ім была складзена на аснове «сукупнасці ўсіх гэтых прызнакаў».

Кожнай народнасці Віцебшчыны Семянтоўскі прысвячае ў сваёй працы асобны раздзел. Аднак агляд зроблен даволі бегла, без глыбокай характарыстыкі быту і культуры. Пры гэтым аўтар намагаецца даказаць, што нібыта беларус па сваіх інтэлектуальных і фізічных якасцях стаіць ніжэй, чым рускі. Рускі заўсёды і прыгажэйшы, і вышэйшы ростам, і больш руплівы, і больш разумны, і не такі прыгнечаны і забіты, як беларус. Разважанні Семянтоўскага аб этнагенезе беларусаў стаяць на ўзроўні навукі таго часу і таму ў многім памылковыя.

На працы Семянтоўскага ляжыць некаторы адбітак вялікадзяржаўнай палітыкі ў дачыненні да беларусаў. Аднак вучоны ў асноўным прыхільна ставіцца да народа пры апісанні яго быту і культуры, адначасова паказваючы яго цяжкае матэрыяльнае становішча. У працах Семян-

---

[1] А. М. Сементовский. Этнографический обзор Витебской губернии, стар. 2.
[2] Там жа, стар. 6.
[3] Там жа стар. 2, 3.

тоўскага мы не сустрэнем ідэалізацыі паслярэформеннага быту народа і праслаўлення рэформы, што вельмі часта сустракаецца ў многіх тагачасных этнаграфічных працах аб Беларусі. Вось некаторыя фрагменты з апісання быту беларусаў, дадзенага Семянтоўскім. «Як і стол, непатрабавальнае таксама і жыллё беларуса. Малако, тварог, увосень і зімой бульба, капуста, буракі, боб, гарох, а летам шчаўе, бацвінне і г. д. пры чорным хлебе, дрэнна выпечаным з непрасеянай жытнёвай мукі, змолатай з дрэнна адвеянага зерня на хатніх ручных жорнах,— вось звычайная, і то ў добры год і прытым у заможнага селяніна ежа большасці беларусаў» [1]. Хата беларуса «цесная, душная, курная, з бярвення, крытая часам дранкай без цвікоў, часам саломай, хата з адным ці двума маленькімі аконцамі, сяк-так застаўленымі кавалачкамі шкла...» [2]

Падкрэсліваючы «сумнасць» «малюнка быту селяніна-беларуса», Семянтоўскі, аднак, не вінаваціць народ у яго цяжкім лёсе. Наадварот, ён падкрэслівае, што «нельга сказаць, каб беларус быў пазбаўлен дароў духоўных, каб зямля, якую ён нeяк апрацоўвае дапатопнай сахой ды смыкам з суччa, не магла дзесяцярыцай адплаціць яму за сапраўды цяжкую працу, каб тапаграфічныя ўмовы вобласці беларусаў і фізічная прырода іх саміх стварала неадольныя перашкоды» [3].

Арыгінальнай па свайму зместу з'яўляецца праца Семянтоўскага «Аб мерах і вазе, якія ўжываюцца цяпер і ўжываліся ў старыя гады ў Віцебскай губерні» [4]. У кароткай прадмове да яе падкрэсліваецца важнасць вывучэння адзінак народнай метралогіі для даследавання быту народа.

Семянтоўскі дае характарыстыку 53 назваў мер і вагі, размяркоўваючы іх па наступных рубрыках: меры — а) для сыпучых цел, б) для вадкасцей, в) лінейныя меры, г) меры шляху, д) пазямельныя меры, е) кубічныя

---

[1] А. М. Сементовский. Этнографический обзор Витебской губернии, стар. 13.

[2] Там жа.

[3] Там жа, стар. 14.

[4] А. М. Сементовский. О мерах и весе, употребляемых ныне и употреблявшихся в старые годы ■ Витебской губернии. Памятная книжка Витебской губернии на 1878 г., стар. 173—190, і асобна: 1878.

меры, вага. Адзначаючы вялікі разнабой адзінак мер і вагі, Семянтоўскі гаворыць, што гэта прыводзіць да падману сялян рознымі перакупшчыкамі. Таму ён прапануе, каб мясцовыя ўлады хутчэй увялі адзіныя меры і вагу.

Этнаграфічныя звесткі ёсць і ў працах Семянтоўскага, прысвечаных статыстыцы і археалогіі. Сярод іх адзначым «Беларускія старажытнасці» [1]. Пры апісанні старажытных помнікаў у Беларусі (земляныя валы, насыпы і замкі), а таксама археалагічных знаходак Семянтоўскі прыводзіць вялікую колькасць адпаведных народных паданняў, дае падрабязнае апісанне абрадаў пахавання і памінак і характарызуе абрады радаўніцы, якія выконваліся ў Себежскім павеце.

Заслугоўваюць увагі таксама і працы Семянтоўскага «Валасныя суды ў Віцебскай губерні» [2], «Аб ярмарках і кірмашах Віцебскай губерні» [3], «Беглы статыстычны нарыс прыроды і насельніцтва Віцебскай губерні» [4] і інш.

У Мазырскім павеце Мінскай губерні ў 70-х гадах этнаграфічнымі даследаваннямі займалася настаўніца А. Я. Васільева. Яна надрукавала звыш дзесяці артыкулаў аб сямейным, грамадскім і матэрыяльным быце [5], вераваннях, абрадах і фальклоры [6] сялян розных

---

[1] А. М. Сементовский. Белорусские древности. СПб., 1890.

[2] А. М. Сементовский. Волостные суды в Витебской губернии. «Витебские губернские ведомости», 1865, № 27.

[3] А. М. Сементовский. О ярмарках и кирмашах Витебской губернии. Памятная книжка Витебской губернии на 1867 г. СПб., 1867.

[4] А. М. Сементовский. Беглый статистический очерк природы и населения Витебской губернии. Памятная книжка Витебской губернии на 1881 г., стар. 94—142.

[5] А. Я. Васильева. Свадебные обряды в районе Грабовской волости Мозырского уезда. «Минские губернские ведомости», 1877, № 32—34; Крестьянские поминки в Мозырском уезде, там жа, № 45; Село Беседки Мозырского уезда, там жа, 1879, № 29, 31; Выдержки из жизни белорусской женщины. «Виленский вестник», 1880, № 246; Заметка, как проводят весну крестьяне Минской губернии. «Минские губернские ведомости», 1878, № 27; Заметка об общинном земледелии у крестьян Минской губернии, там жа, 1878, № 9; Заметка о быте крестьян Мозырского уезда, там жа, 1879, № 17, 18.

[6] А. Я. Васильева. Легенды и поверья в Минской губернии. «Минские губернские ведомости», 1879, № 9—11; Краткий очерк села Грабова Мозырского уезда, там жа, 1877, № 35, 37, 39, 41, 43, 44; Рождественские праздники у крестьян Мозырского уезда,

населеных пунктаў Мазырскага павета. Гэтыя артыкулы не вызначаюцца глыбокім зместам і асаблівай прыхільнасцю аўтара да народа. Але ў радзе выпадкаў усё ж даецца трапная характарыстыка становішча народа і яго быту. Так, у артыкуле «Заметка, як праводзяць вясну сяляне Мінскай губерні» Васільева піша, што вясна, гэта радасная пара года, прыносіць многа гора селяніну-бедняку. Нярэдкія выпадкі, калі яго лоўка ашукваюць купцы, прымушаюць ісці на промыслы ў той час, калі трэба апрацоўваць свае палі. «Сяляне пазычаюць у купца грошы на выплату падаткаў і іншых павіннасцей, абавязваючыся адрабіць... Кідаючы свае ўласныя палявыя і хатнія работы, цягнецца селянін у лес з торбай за плячыма і сякерай за поясам часам на тыдзень адразу... Цяжкасці і нястачы церпіць селянін на кожным кроку» [1].

Шлях да паляпшэння становішча народа, на яе думку, ляжыць праз асвету [2].

У артыкуле «Вытрымкі з жыцця беларускай жанчыны» Васільева выступае ў абарону сялянкі: «Калі на жыццё сялянкі паглядзець правільна, не праз ружовую прызму, то яна працуе за пяцярых; справа мужа пасеяць хлеб, яе ж — хадзіць за пасеяным, прыбраць з поля, дагледзець свойскую жывёлу, дзяцей, апрануць сям'ю і зрабіць сваімі рукамі ўсё патрэбнае для адзення» [3]. Нялёгкая доля і жанчыны-гараджанкі, усё яе жыццё і становішча ў грамадстве залежаць ад поспехаў мужа. Аўтар сцвярджае, што толькі раўнапраўная праца, якая дала б сродкі для жыцця, магла б вызваліць жанчыну ад прыгнёту. Аднак у тагачасных умовах гэта было немагчыма.

У большасці артыкулаў Васільевай прыводзяцца народныя песні. Аўтар робіць цікавыя заўвагі і аб методыцы збірання фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў: «Папрасіце самага спрытнага селяніна пераказаць якуюнебудзь песню, казку, павер'е і г. д., ён прыкінецца пе-

---

там жа, 1878, № 5; «Князь», или «Жид-озеро» (легенды), там жа, 1877, № 52; Весенние песни и обряды в деревнях Мозырского уезда, там жа, 1878, № 50; Знахари. «Виленский вестник», 1880, № 197.

[1] А. Я. Васильева. Заметка, как проводят весну крестьяне Минской губернии. «Минские губернские ведомости», 1878, № 27.

[2] Гл. яе артыкулы ў «Минских губернских ведомостях», 1877, № 35, 37, 39, 41, 43—45.

[3] А. Я. В. Выдержки из жизни белорусской женщины. «Виленский вестник», 1880, № 246.

рад вамі такім дурнем, што падумаеш, ён не ўмее сказаць некалькіх слоў. Станьце ж назіраць за ім непрыкметна для яго і ўбачыце процілеглае: песні, жарты, досціпы так і сыплюцца. Адзіны сродак выклікаць тутэйшага селяніна на шчырую размову — гэта замаскіраваць сапраўдную мэту вашай з ім размовы, апусціцца да ўзроўню яго ўяўлення, нават паказацца, калі магчыма, неразумеючым святасці яго перакананняў, і вось самалюбства прачынаецца ў нашага суб'екта, і ён у якасці настаўніка гатовы ўсё вам расказаць, усё да самых дробязей» [1].

Рад гісторыка-этнаграфічных артыкулаў па Гродзенскай губерні надрукаваў ураджэнец мясцовага краю Фёдар Васільевіч Стаўровіч [2]. У 1870 г. ён выдаў зборнік артыкулаў [3], раней апублікаваных у мясцовым перыядычным друку. У іх даецца агульная характарыстыка розных галін быту і культуры беларусаў. Трэба адзначыць, што навуковая каштоўнасць яго прац вельмі нязначная. Яны носяць белетрыстычны характар.

Быту беларусаў 60—70-х гадоў прысвечаны і артыкулы былога рэдактара «Виленского вестника» В. Сакалова [4], свяшчэнніка С. Бекарэвіча [5] і землеўласніка І. Сердзюкова [6].

Арыгінальныя працы па народнаму календару, народнай метэаралогіі і вераваннях апублікаваў у 1869—

---

[1] А. Я. Васильева. Рождественские праздники у крестьян Мозырского уезда. «Минские губернские ведомости», 1878, № 5.

[2] Гл. яго артыкулы: Местечко Бездеж (Кобринского уезда Гродненской губернии). «Гродненские губернские ведомости», 1867, № 46, 48, 49; 1868, № 3; Лобари (Этнографический очерк). «Виленский сборник», Вильна, 1869, стар. 119—145; Село Спорово, там жа, стар. 88—97; Черная весь. Памятная книжка Гродненской губернии на 1869 г., стар. 28—55.

[3] Ф. В. Ставрович. Опыт исторических и этнографических исследований о Северо-Западном крае. Вильна, 1870.

[4] В. Соколов. Очерки нравов Борисовского уезда. «Минские губернские ведомости», 1869, № 2 і «Вестник Западной России», кн. VI, 1868, стар. 197—203; Полесье. Поездка на озеро «Князь-Жид». «Минские губернские ведомости», 1869, № 35, 36.

[5] С. С. Бекаревич. Сельские очерки. Село Нежково. «Могилевские губернские ведомости», 1864, № 31, 33, 45; Свадебный обряд у крестьян в приходе с. Нежково Могилевского уезда, там жа, 1865, № 13; Взгляд на собственность, там жа, 1867, № 29.

[6] И. Сердюков. Крестьянская жизнь и обычаи в Мстиславльском уезде. «Могилевские губернские ведомости», 1867, № 50—52; 1868, № 14, 22.

1873 гг. І. Берман[1]. У артыкуле «Каляндар па народных паданнях у Валожынскім прыходзе Віленскай губерні Ашмянскага павета» ён падкрэслівае, што з-за непісьменнасці народ не мог карыстацца друкаваным календаром і таму працягваў лічыць час дзедаўскімі спосабамі: «Каму не здаралася здзіўляцца, — пісаў Берман, — як мужычок раптам па памяці знаходліва скеміць: колькі часу прайшло ад такога-та дня і колькі застаецца да такога-та дня. Такое арыгінальнае вылічэнне часу народ робіць хутка па тэрмінах дзён святочных»[2].

На аснове вывучэння быту народа (у час, калі служыў свяшчэннікам у Валожынскім прыходзе Ашмянскага павета Віленскай губерні) Берман прыводзіць у сваёй працы спосабы вылічэння часу, дае падрабязны пералік усіх свят і апісанне іх бытавых абставін. Зразумела, што ўсё гэта падаецца з клерыкальна-рэлігійных пазіцый. Для аўтара галоўная мэта вывучэння быту заключалася ў тым, каб, добра ведаючы народ, умела выкарыстоўваць мясцовыя асаблівасці і глыбей укараняць праваслаўе. Аднак умелае выкарыстанне фактычнага матэрыялу падобных прац прыносіць пэўную карысць для вывучэння быту народа.

Цікавы фактычны матэрыял па народнай метэаралогіі змешчан у артыкуле Бермана «Назіранні нашага паўночна-заходняга селяніна адносна надвор'я і ўраджаю». У ім аўтар падкрэслівае, што прадбачанне надвор'я неабходна было народу, для таго «каб мець магчымасць загадзя паклапаціцца аб занятках, якія залежаць ад стану надвор'я, і наогул прыняць меры па аслабленню шкоднага ўплыву няўстойлівасці і ліхалецця надвор'я. У народзе было мноства рацыянальных прыкмет, з дапамогай якіх селянін часта беспамылкова вызначаў на-

---

[1] И. Берман. Порядок народного времяисчисления и праздничные обычаи в Северо-Западной Руси. «Виленский вестник», 1869, № 6, 7, 12, 19, 34, 39, і асобна: Вильна, 1869; Календарь по народным преданиям в Воложинском приходе Виленской губернии Ошмянского уезда. Записки Русского географического общества, т. V. СПб., 1873, стар. 1—44; Наблюдения нашего северо-западного крестьянина относительно погоды и урожая. «Виленский вестник», 1870, № 130, 132; Чаровники и знахари западнорусского простонародья. «Виленский вестник», 1903, № 152, 158, 160, 164. Апошняя праца была надрукавана пасля смерці Бермана.

[2] И. Берман. Календарь по народным преданиям в Воложинском приходе Виленской губернии Ошмянского уезда. Записки Русского географического общества, стар. 3.

двор'е амаль на ўвесь перыяд года. «Народ знаходзіць нейкую залежнасць летняга стану надвор'я ад зімовага і, міркуючы па характару зімы, робіць здагадку аб тым, якой трэба чакаць вясны і лета, а разам з тым, на які спадзявацца ўраджай і як рана пачынаць сяўбу збожжавых» [1].

Надзвычай цікавымі з'яўляюцца прыкметы аб надвор'і, якія ўзніклі ў сувязі з назіраннямі за паводзінамі раслін, насякомых, птушак і жывёл. «Вясной, калі бяроза распусціцца раней алешніку, будзе сухое лета... Калі дуб зазеляне раней ясеня, можна з упэўненасцю чакаць сухога лета..., калі ж ясень пасля таго, як распусцяцца ўсе дрэвы, марудна пакрываецца лісцем, то лета будзе вельмі непагоднае. На сушу, як кажуць у народзе (г. зн. калі сухое лета), вылятае з роем пчол адна матка, а на макрыню вылятае некалькі матак» [2]. «Ранні адлёт птушак у вырай, асабліва адлёт бусла каля спасава дня, азначае хуткае наступленне халоднага часу і суровую зіму, а пасля яе цёплую вясну... Увосень, калі птушкі трывожна хаваюцца пад дахі забудоў ці ў кусты, а мышы-палёўкі бегаюць па снапах, гумнах і свірнах, трэба чакаць ранняга надыходу доўгай і суровай зімы. Таго ж трэба чакаць, калі мураўі збіраюць вялікія кучы» [3]. «Калі ў вячэрнім паўзмроку рыба іграе і плёскаецца на паверхні вады, то будзе добрае надвор'е, калі ж рыба скача над вадой і ловіць камароў і машкару, то быць дажджу» [4].

У народзе склалася вялікая колькасць прыкмет, звязаных і з назіраннямі за рознымі прыроднымі з'явамі: вызначэнне надвор'я па характару хмар, ветру, нябесных свяціл, асабліва ўсходу і захаду сонца і месяца і інш. У артыкуле прыводзіцца рад прыкмет, па якіх прадказвалася будучае ўраджаю розных сельскагаспадарчых культур. Берман адзначае рацыянальнасць і верагоднасць многіх з гэтых прыкмет. Адначасова ён звяртае ўвагу і на тое, што да рацыянальных прыкмет дадаецца «мноства бязглуздзіцы і нават забабонаў». Тым не менш

---

[1] И. Берман. Наблюдения нашего северо-западного крестьянина относительно погоды и урожая. «Виленский вестник», 1870, № 130.

[2] Там жа.

[3] Там жа, № 132.

[4] Там жа.

ён заклікае этнографаў збіраць усе назіранні народа «для навуковай праверкі іх» [1].

У 60—70-х гадах XIX ст. пачынаецца дзейнасць вядомых беларускіх этнографаў П. В. Шэйна, М. Я. Нікіфароўскага, Е. Р. Раманава.

Павел Васільевіч Шэйн (1826—1900) нарадзіўся ў сям'і магілёўскага яўрэя-гандляра [2]. Да 17 год кволы і хваравіты хлапчук выхоўваўся дома і ў школе рабінаў у духу старых забабонных правіл талмуда. Знахары-рабіны, якія «лячылі» П. Шэйна, давялі яго да таго, што ён не мог самастойна рухацца. Вельмі дрэнны стан здароўя хлапчука вымушае яго бацьку звярнуцца за дапамогай да ўрачоў. У 1843 г. яго адпраўляюць для лячэння ў Маскву. У сценах Нова-Екацярыненскай бальніцы П. Шэйн праляжаў тры гады. Гэты перыяд стаў паваротным у жыцці юнака. Перад ім адчыніўся новы свет, зусім не падобны на той, у якім ён знаходзіўся да гэтага часу. Тут Шэйн вывучыў рускую і нямецкую мовы, пазнаёміўся з лепшымі творамі рускай і зарубежнай літаратуры. Асабліва захапляўся ён вершамі Пушкіна і Жукоўскага.

Пад уплывам княгіні Кастровай Шэйн прыняў лютэранства і, такім чынам, парваў адносіны з бацькамі, якія былі фанатыкамі іудаізму. Два гады юнак знаходзіўся ў сіроцкім аддзяленні нямецкай школы пры лютэранскай царкве ў Маскве, дзе і атрымаў званне хатняга настаўніка. На працягу 50-х і ў першай палавіне 60-х гадоў яго прыватная педагагічная дзейнасць працякала пераважна ў памешчыцкіх сем'ях (Загражскіх, Аленіных, Каратковых, Шэвыровых і ў Ясна-Палянскай школе Л. М. Талстога). З 1865 па 1872 г. Шэйн працуе выкладчыкам нямецкай і рускай моў у Віцебскай гімназіі, а з 1872 па 1879 г. — настаўнікам у Шуі, Зарайску

---

[1] И. Берман. Наблюдения нашего северо-западного крестьянина относительно погоды и урожая. «Виленский вестник», 1870, № 130.

[2] Біяграфічныя звесткі аб Шэйне гл. у працах: В. Ф. Миллер. П. В. Шейн. Биографический очерк. М., 1901; Б. М. Соколов. Собиратели народных песен П. В. Кириевский, П. И. Якушкин, П. В. Шейн. М., 1923; Н. Новиков. П. В. Шейн как собиратель и издатель русских и белорусских народных песен. Автореферат диссертации на степень кандидата филологических наук. Л., 1953; Н. В. Новиков. П. В. Шейн как составитель сборника «Русские народные песни». Русский фольклор, кн. V. М.—Л., 1960, стар. 391—412.

і Калузе. Педагагічная дзейнасць мала цікавіла Шэйна. Таму ён пры першай магчымасці пакідае яе і поўнасцю аддаецца збіранню і публікацыі фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў. П. Шэйн пасяляецца ў Пецярбургу і пад кіраўніцтвам Акадэміі навук вядзе навуковую работу.

Збіральніцкая дзейнасць П. Шэйна пачынаецца з 50-х гадоў пад уплывам славянафілаў. Дзякуючы паэту-перакладчыку Ф. Мілеру, з якім ён пазнаёміўся яшчэ ў сіроцкай нямецкай школе, Шэйн атрымлівае доступ у вузкі літаратурны гурток Масквы, у складзе якога былі вядомыя дзеячы рускай культуры Ф. Глінка, М. Дзмітрыеў, М. Рамазанаў і інш. Амаль адначасова ён наладжвае сувязь і з гуртком братоў Аксакавых.

Знаёмства з дзейнасцю і працамі І. П. Сахарава, П. В. Кірэеўскага, І. М. Снегірова, А. В. Цярэшчанкі і іншых, збліжэнне з некаторымі маскоўскімі літаратарамі выклікала ў Шэйна цікавасць да вуснапаэтычнай творчасці народа [1]. Пад кіраўніцтвам К. Аксакава ўжо ў 1859 г. Шэйн друкуе першы свой збор рускіх былін і гістарычных песень, запісаных у Корсунскім павеце Сімбірскай губерні ў сярэдзіне 50-х гадоў [2]. Першыя фальклорныя запісы насілі выпадковы і аматарскі характар.

Пазней у выніку самаадукацыі і вывучэння спецыяльнай літаратуры, а таксама больш блізкага знаёмства з дзейнасцю і навуковымі працамі фалькларыстаў і этнографаў таго часу, пад уздзеяннем перадавых ідэй 60-х гадоў, дзякуючы «Современнику», «Отечественным запискам» і «Русскому слову», Шэйн у некаторай ступені ўспрымае прагрэсіўныя ідэі аб народзе як рухаючай сіле гісторыі. У адным з рукапісных артыкулаў ён, напрыклад, сцвярджае, што «без глыбокага ведання духу і сэрца народа ўсе нашы самыя высакародныя і чалавекалюбівыя працы і рэформы ў яго карысць разлятаюцца ўшчэнт, не пакінуўшы пасля сябе ніякага следу, што без самастойнай перапрацоўкі ісцін, здабытых ці растлумачаных навукаю, сама навука ніколі не пры-

---

[1] Гл.: Н. В. Новиков. П. В. Шейн как составитель сборника «Русские народные песни». Русский фольклор, вып. V. М.—Л., 1960, стар. 391.

[2] Матэрыялы былі надрукаваны прафесарам Бадзянскім у «Чтениях Общества истории и древностей российских» (кн. III, ліпень — верасень 1859, стар. 121—170).

П. В. Шэйн

ўецца к народу, не прынясе яму ніякіх пладоў». Адсюль Шэйн робіць вывад, што для «поўнага разумення жыцця народа неабходна пазнаёміцца з яго біяграфіяй, г. зн. з поглядам яго на самога сябе, з усімі яго пачуццямі і паняццямі, з яго светапоглядам» [1].

Аднак гэта не азначае, што Шэйн поўнасцю стаў на прагрэсіўныя пазіцыі. Далейшая яго дзейнасць сведчыць аб тым, што ў асноўным ён застаўся на ўмераных буржуазна-ліберальных пазіцыях.

П. В. Шэйн прысвячае сваё жыццё свядомаму збіранню і публікацыі народных твораў і матэрыялаў па быту.

[1] Н. В. Новиков. П. В. Шейн как составитель сборника «Русские народные песни», стар. 397.

Збіранне рускага фальклору завяршылася выданнем працы ў двух тамах пад назвай «Велікарус у сваіх песнях, абрадах, звычаях, вераваннях, казках, легендах і да т. п.» (1898—1900 гг.) [1].

Дзейнасць П. Шэйна ў Беларусі пачалася ў сярэдзіне 60-х гадоў, пасля атрымання ў 1865 г. пасады настаўніка Віцебскай гімназіі. Першыя два гады ён знаёміцца з асаблівасцямі мовы і быту беларускага народа. Між іншым, адзначым, што першай настаўніцай Шэйна ў гэтым была яго служанка — простая беларуская сялянка Мар'я Васільеўна Кашкевіч. Амаль непісьменная, яна ведала напамяць вялікую колькасць фальклорных твораў. Ад яе Шэйн запісаў да 400 песень і абрадаў, з якіх больш 300 увайшло ў першы яго беларускі зборнік «Беларускія песні» (1873) [2].

У далейшым П. Шэйн стварае шырокую сетку карэспандэнтаў з ліку настаўнікаў, вучняў і іншых асоб. З гэтай мэтай ён у 1867 г. распрацоўвае падрабязную праграму па збіранню фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў і рассылае яе ў сотнях экземпляраў па розных месцах Беларусі [3]. Праграма ахоплівала толькі абрадавы бок быту народа. Яна складалася з уводзін (зварота-закліку да мясцовых адукаваных сіл) і трох раздзелаў: I. «Што запісваць?»; II. «Ад каго запісваць?»; III. «Як запісваць?». У раздзеле «Што запісваць?» на першым месцы сямейныя абрады радзін, вяселля, імянін і пахаванняў, далей — святы каляндарна-гадавога круга. У асобны пункт праграмы вылучаны павер'і, забабоны, прыкметы, паданні, замовы. Сюды ж уключаны і казкі, загадкі, гульні, а таксама розныя абрады і назвы месц і ўрочышчаў. Нарэшце, у апошнім (трэцім) пункце пералічаюцца разрады песень, якія трэба запісваць у першую чаргу. Пры апісанні абрадаў Шэйн

---

[1] Раней ім быў выдадзен зборнік «Русские народные песни», т. I. СПб., 1870, які спачатку друкаваўся ў «Чтениях Общества истории и древностей российских» (1868, кн. I, II, IV; 1869, кн. I, III, IV, 1870, кн. I).

[2] Архіў Геаграфічнага таварыства Саюза ССР, ф. 1—1874, воп. 1, № 22, лл. 3, 4.

[3] У рукі Шэйна трапілі фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы многіх мясцовых даследчыкаў Беларусі, якія яшчэ раней займаліся збіраннем. Сярод іх адзначым збіральнікаў беларускага фальклору М. А. Рубяроўскага, Л. П. Склярэнку, А. Ф. Лісоўскую, С. К. Шымковіча і інш.

прапануе прыводзіць тэксты песень, якія спяваюцца ў той ці іншы момант выканання абрадаў.

У раздзеле «Як запісваць?» даюцца добрыя парады па методыцы запісу песень. Даследчык звяртае ўвагу на захаванне пры запісванні асаблівасцей мясцовых гаворак і абавязковую пашпартызацыю запісанага: «Усякі піша, як ведае і ўмее, тым жа тонам і спосабам, якім бы ён расказваў гэта самае свайму блізкаму сябру; значыць, чым прасцей, тым лепш. Захаванне ж мясцовай гаворкі ва ўсіх яе самых малых адценнях сучаснай навукай лічыцца абавязковай умовай пры запісванні ўсякага роду твораў вуснай народнай славеснасці» [1].

Аднак, якім шляхам у час запісу можна захаваць мясцовыя гаворкі, аўтар праграмы не тлумачыць.

На пытанне «Ад каго запісваць?» Шэйн адказвае: «Пераважна ад вясковых жанчын і старых баб. У іх вуснах гэтыя творы захоўваюцца больш свежымі, недатыкальнымі, таму што яны рэдка ці амаль ніколі не пакідаюць свайго роднага кута, значыць, менш падпадаюць пад уплыў чужых элементаў і шкодных асадкаў напаўпісьменнай цывілізацыі» [2].

Праграма Шэйна была складзена з пазіцый міфалагічнай школы. Міфалогія, абрады, старажытныя вераванні і песні, якія суправаджаюць усю абраднасць, — вось тыя бакі ў жыцці народа, якія цікавілі даследчыка. На вуснапаэтычную творчасць народа ён глядзеў, як на «рэшткі самабытнай творчасці яго фантазіі» [3]. Праграма, зразумела, не магла забяспечыць збіранне такіх матэрыялаў, якія давалі б магчымасць глыбока і ўсебакова вывучаць быт народа. З-пад увагі выпадалі такія важнейшыя аспекты жыцця народа, як яго матэрыяльны быт, вытворчая дзейнасць і сучасны грамадскі быт.

Аднак і такая абмежаваная і аднабаковая праграма ў свой час мела вялікае значэнне для мабілізацыі мясцовых сіл і ўцягнення іх у вывучэнне культуры і быту свайго народа.

Ва ўмовах фарміравання беларускай нацыі, нараджэння кадраў нацыянальнай інтэлігенцыі праграма

---

[1] П. В. Шейн. Белорусские песни. Записки Русского географического общества по Отделению этнографии, т. V. СПб., 1873, стар. 827.

[2] Там жа, стар. 827, 828.

[3] Там жа, стар. 824.

Шэйна была прыхільна сустрэта перадавой грамадскасцю. Хутка Шэйн пачаў атрымліваць шматлікія фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы. Са сваімі карэспандэнтамі ён падтрымліваў пастаянную сувязь, зрабіў некалькі паездак па Беларусі. Самай вялікай з іх была экспедыцыя 1877 г., праведзеная на сродкі Акадэміі навук.

Праца П. В. Шэйна «Беларускія песні» была самай буйнай сярод аналагічных зборнікаў 60—70-х гадоў. У ёй сабрана звыш 1000 беларускіх народных песень, 10 казак, легенд і паданняў, некалькі запісаў прыкмет, за́моў і забабонаў. У зборніку прыводзіцца два апісанні радзінных абрадаў з м. Якімань Полацкага павета і м. Чашнікі Лепельскага павета, запісаныя Шэйнам ад інфарматараў, шэсць апісанняў (даволі кароткіх, а часта проста фрагментарных) з Віцебскага, Лепельскага і Барысаўскага паветаў, зробленыя яго вучнямі і свяшчэннікамі, два хаўтурных абрады і тры апісанні абрадаў дзядоў у Віцебскім і Лепельскім паветах (у тым ліку два запісы Нікіфароўскага і адзін Шэйна).

З каляндарных абрадаў запісаны калядныя, велікодныя, юр'еўскія, купальскія, талочныя і жніўныя. Гэтыя запісы зроблены ў Себежскім, Віцебскім і Лепельскім паветах Віцебскай губерні і Аршанскім павеце Магілёўскай губерні. У канцы зборніка прыводзяцца заўвагі да песень і невялічкі слоўнік.

Усе апісанні бытавых з'яў кароткія і прыкметна ўступаюць такім жа апісанням у іншых этнаграфічных працах таго часу. Асноўная каштоўнасць зборніка — у песенным матэрыяле. Тут упершыню так шырока быў прадстаўлен песенны рэпертуар беларусаў Віцебшчыны. Разам з тым трэба адзначыць, што праца Шэйна «Беларускія песні» складзена на больш высокім навуковым узроўні, чым папярэднія. Асноўная частка фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў зборніка мае падрабязную пашпартызацыю, у канцы працы прыводзяцца тлумачэнні незразумелых для рускага чытача беларускіх слоў, заўвагі адносна некаторых абрадаў і песень, а таксама звесткі аб рабоце аўтара па збіранню фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў у Беларусі.

Усё гэта дае магчымасць выдзеліць зборнік «Беларускія песні» і паставіць яго вышэй іншых фальклорных зборнікаў.

Асноўныя этнаграфічныя матэрыялы, сабраныя Шэйнам у Беларусі, выйшлі з друку пазней пад назвай «Матэрыялы для вывучэння быту і мовы рускага насельніцтва Паўночна-Заходняга краю»[1]. У гэтым фундаментальным выданні атрымалі адлюстраванне амаль усе бакі духоўнай і матэрыяльнай культуры беларусаў.

* * *

Сярод даследчыкаў Беларусі 60—70-х гадоў XIX ст. чотка выдзяляецца група этнографаў, гісторыка-этнаграфічныя працы якіх напісаны з вялікадзяржаўных, рэакцыйных пазіцый. Цэнтральнае месца займаюць публіцыстычныя і гісторыка-этнаграфічныя працы М. О. Каяловіча.

Міхаіл Осіпавіч Каяловіч (1828—1891) нарадзіўся ў м. Кузніца Гродзенскай губерні ў сям'і свяшчэнніка. Скончыў духоўную семінарыю і Пецярбургскую духоўную акадэмію. Некаторы час (канец 50 — пачатак 60-х гадоў) Каяловіч працаваў у Беларусі настаўнікам Кобрынскага духоўнага вучылішча і адначасова свяшчэннікам, а таксама настаўнікам Лідскага павятовага дваранскага вучылішча. Пазней ён выкладаў на багаслоўскіх кафедрах, а з 1869 г. — на кафедры грамадзянскай рускай гісторыі С.-Пецярбургскай духоўнай акадэміі. На гэтай пасадзе ён знаходзіўся да канца жыцця.

Па сваіх поглядах Каяловіч прымыкаў да славянафілаў. Ён быў актыўным карэспандэнтам газеты «День», якая, асабліва ў час падзей 1863 г., вяла раз'юшаную вялікадзяржаўную прапаганду. За два гады работы ў газеце (1863—1864) Каяловіч надрукаваў на яе старонках некалькі дзесяткаў публіцыстычных і гісторыка-этнаграфічных артыкулаў, у якіх выступаў у абарону вялікадзяржаўнай царскай палітыкі, даваў парады царскаму ўраду і рускай грамадскасці, якім шляхам можна хутчэй дасягнуць русіфікацыі Заходняга краю і ўсяляк лаяў палякаў, абвінавачваючы іх ва ўсіх нягодах жыцця гэтага краю. Паўстанне 1863 г. Каяловіч разглядаў як зручны выпадак, каб раз і назаўсёды пакончыць з польскім уплывам на Заходні край. Ён заклі-

[1] П. В. Шейн. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, т. I, ч. 1. СПб., 1887; т. I, ч. 2, 1890; т. II, 1893; т. III, 1902.

каў да бязлітаснай расправы з паўстанцамі. Сацыяльны рух народа ў час паўстання Каяловіч намагаўся прадставіць, як рух супраць палякаў: «Там адбывалася і адбываецца самародная, непазбежная ва ўсякі час народная барацьба туземнага літоўскага, беларускага і маларускага элементаў з прыйшлым элементам польскім» [1].

Каяловіч папярэджвае «рускіх дзеячаў у Заходнім краі» ад памылак у правядзенні русіфікацыі краю, каб гэтым самым не выклікаць супраціўлення народа. Зразумела, што пад «рускімі дзеячамі» і «рускімі людзьмі ў Заходнім краі» трэба разумець паліцэйска-адміністрацыйны апарат царскага ўрада, які праводзіў вялікадзяржаўную палітыку. Каб не ўскладніць становішча ў краі, ён раіць уважліва адносіцца да нацыянальных асаблівасцей беларусаў, украінцаў і літоўцаў. «У заходнерускім народзе і цяпер ёсць свае гістарычныя асаблівасці, якія патрабуюць тым больш гуманных адносін, што над імі носіцца дух народнай волі» [2]. Для хутчэйшай русіфікацыі краю Каяловіч прапануе шырокае будаўніцтва праваслаўных цэркваў, царкоўна-прыходскіх школ, распаўсюджанне рэлігійнай літаратуры, пашырэнне прапаганды [3]. Дзейсным сродкам русіфікацыі Каяловіч лічыў непасрэдную каланізацыю краю, прапануючы па сутнасці перасяленне сялян з цэнтральных рускіх губерняў у Заходні край.

Не апошняе месца адводзіць Каяловіч і этнаграфічнай навуцы, звесткі якой павінны былі дапамагчы царызму ў правядзенні сваёй палітыкі. «Вельмі карысна было б, — пісаў ён, — калі б нашы газеты згадзіліся на працягу некага часу ў кожным нумары або хоць раз надрукаваць статыстычныя і этнаграфічныя звесткі аб Заходняй Расіі» [4].

---

[1] Народное движение в Западной России. «День», М., 1863, № 18, стар. 4.

[2] М. Коялович. Встреча народности в Западной России с русской государственностью и великорусской народностью. По поводу народных караулов в Западной России. «День», 1863, № 23, стар. 5.

[3] Гл. яго артыкулы: Письмо к редактору. «День», 1863, № 3; Что нужно Западной России, там жа, № 10; Давайте книг для западнорусского народа или бросьте все заботы об открытии для него школ, там жа, № 6 і інш.

[4] М. Коялович. Об отношении русского общества к Западной России. «День», 1863, № 27, стар. 4.

Адсюль становіцца зразумелым, чаму асноўныя этнаграфічныя працы напісаны Каяловічам у 1863—1864 гг.[1]

У гісторыка-этнаграфічных працах, прысвечаных заходнім абласцям Расіі, Каяловіч канцэнтруе ўвагу галоўным чынам на вызначэнні этнаграфічных межаў на Захадзе Расіі. 3 красавіка 1863 г. на агульным сходзе членаў РГТ ён зрабіў даклад «Аб этнаграфічнай граніцы паміж Заходняй Расіяй і Польшчай»[2], а 8 мая гэтага ж года — даклад «Аб рассяленні плямён Заходняга краю Расіі»[3]. У гэтых дакладах Каяловіч прапанаваў выправіць мяжу галоўным чынам за кошт далучэння да Расіі часткі тэрыторыі Аўгустоўскай і Люблінскай губерняў, толькі часткова населеных беларусамі, літоўцамі і ўкраінцамі. «Тады — заяўляў Каяловіч, — увесь свет убачыць, што яшчэ не прыйшоў канец падзелу Польшчы»[4].

Рэакцыйнасць поглядаў Каяловіча выявілася і ў тым, што ён за беларусамі, украінцамі і літоўцамі адмаўляў права на нацыянальнае самавызначэнне. Ён пісаў: «Мы не прытрымліваемся такой тэорыі, што кожная народнасць павінна складаць сабою дзяржаву. Такую тэорыю мы лічым вельмі дэспатычнай і вельмі злашчаснай. Але, відавочна, мы не пагрошым супраць праўды і, у прыватнасці, супраць навукі этнаграфіі, калі скажам, што моц-

---

[1] Гл.: О расселении племен Западного края России. М., 1863 і ў газ. «Русский инвалид», СПб., 1863, № 114, стар. 486—488. «День», М., 1863, № 20; Об этнографическом атласе западных губерний. «Русский инвалид», 1863, № 268; Об этнографической границе между Зап. Россией и Польшей. «Русский инвалид», 1864, № 78; Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношение к России и Польше. СПб., 1865 і інш. Частка прац М. Каяловіча надрукавана ў «Сборнике статей, разъясняющих польское дело». Состав. Шолкович, вып. I, Вильна, 1885; вып. II, Вильна, 1887.

[2] Надрукаван у Сборнике статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России, вып. I. Вильна, 1885, стар. 94—105, а таксама ў газ. «Русский инвалид», 1864, № 78 і іншых перыядычных выданнях.

[3] Надрукаван у газ. «День», 1863, № 21, асобны адбітак: М. 1863 і ў Сборнике статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России, вып. I. Вильна, 1885, стар. 142—154.

[4] М. Коялович. Об этнографической границе между Западной Россией и Польшей. Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России, вып. I. Вильна, 1885, стар. 105.

ныя народнасці, якія складаюць ужо дзяржавы, могуць і здольны прыцягнуць да сябе родныя часткі, адарваныя ад іх няшчаснымі абставінамі»[1].

У такім жа духу вытрыман і зборнік «Дакументы, якія тлумачаць гісторыю Заходне-Рускага краю». Уступны артыкул да зборніка напісан на аснове ранейшай яго працы «Лекцыі па гісторыі Заходняй Русі»[2]. Каштоўнымі ў артыкуле з'яўляюцца толькі звесткі аб этнічным складзе насельніцтва, этнаграфічных межах і гісторыі беларускага народа.

Пазней Каяловіч адыходзіць ад этнаграфічнага вывучэння Беларусі і займаецца ў асноўным царкоўнай гісторыяй. Сувязі яго са сваёй радзімай усё больш губляюцца, змяншаецца і цікавасць да вывучэння жыцця беларускага народа. Бяссонаў у пачатку 70-х гадоў пісаў, што падобныя да Каяловіча вучоныя, «жывучы даўно па-за сваім краем, не маюць прамой цікавасці да самых жыццёвых пытанняў мясцовай народнасці, якія асабліва былі ўзняты навукай сучаснай; вось чаму, між іншым, яны ніколі і нічым не аказвалі дапамогі нашай справе (маецца на ўвазе вывучэнне быту і вуснапаэтычнай творчасці беларусаў.— *В. Б.*)»[3].

З пазіцый вялікадзяржаўнага шавініста выступаў у этнаграфічнай літаратуры 60-х гадоў П. А. Гільтэбрант. Ён быў прадстаўніком якраз той групы царскіх чыноўнікаў, якія пасля падаўлення польскага паўстання былі пасланы ў Беларусь для яе русіфікацыі.

Пётр Андрэевіч Гільтэбрант (нарадзіўся ў 1840 г.) вучыўся ў Маскоўскім універсітэце, але ў 1863 г. быў выключан з яго. Пасля працаваў малодшым наглядальнікам Віленскага рабінскага вучылішча, а са снежня 1865 г. — пастаянным памочнікам архіварыуса Віленскага цэнтральнага архіва старажытных актавых кніг. У 1870 г. Гільтэбрант быў вызвален ад гэтай пасады і назначан членам Археалагічнай камісіі Міністэрства народнай асветы ў Пецярбургу.

У час знаходжання ў Беларусі Гільтэбрант падрыхтаваў «Зборнік помнікаў народнай творчасці ў Паўноч-

---

[1] М. Коялович. Об этнографической границе между Западной Россией и Польшей. Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России, вып. I. Вильна, 1885, стар. 105.

[2] Упершыню была надрукавана ў газ. «День», 1864, № 14—29.

[3] П. Бессонов. Белорусские песни. М., 1871, стар. XXIX.

на-Заходнім краі», які быў выдадзен у 1866 г. рэдакцыяй газеты «Виленский вестник». Зборнік уключае вялікую прадмову, 300 песень, 151 прымаўку і 93 загадкі. Матэрыялы для яго збіраліся пераважна ў Гродзенскай, Віленскай і часткова Мінскай губернях. Большасць песень запісана вучнямі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі пад кіраўніцтвам дырэктара семінарыі А. І. Забеліна, аматара фальклору. Ініцыятыву па збіранню фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў падтрымліваў і нярэдка накіроўваў член РГТ папячыцель Віленскай вучэбнай акругі І. П. Карнілаў. У зборнік Гільтэбранта ўвайшлі і некаторыя матэрыялы з іншых прац беларускіх этнографаў, у прыватнасці апісанні многіх абрадаў з прац Шпілеўскага.

У прадмове да зборніка Гільтэбрант выказвае даволі цікавую думку аб будучыні вуснапаэтычнай творчасці народа і паасобных яе жанрах.

Ва ўмовах развіцця капіталізму, калі больш шырока распаўсюджваліся адукацыя, пісьменнасць, літаратура, адміраў рэлігійны фанатызм феадальнай эпохі і адначасова ўзнімаўся культурны ўзровень народа, фальклор паступова мяняў сваю форму, ён нібы зліваўся, пераплятаўся з літаратурай. Пачатак гэтага працэсу і падмеціў Гільтэбрант. Аднак ён не зусім правільна зразумеў яго сэнс. У тым, што аджывалі старыя формы і некаторыя жанры народнай творчасці, ён памылкова бачыў знікненне фальклору наогул, а таму і заклікаў аматараў фальклору збіраць народныя творы: «Не трэба губляць часу, трэба спяшацца з запісваннем вуснай старажытнасці, якая з кожным днём аддаляецца ад нас» [1].

Як відаць з прадмовы, галоўная мэта зборніка палітычная — паказ «тоеснасці беларускай і маларускай гаворак з мовай агульнарускай», каб даказаць, наколькі безгрунтоўныя «дамаганні польскія на тутэйшы народ» [2]. Гільтэбрант прыводзіць варыянты да беларускіх песень са зборнікаў рускага фальклору Якушкіна, Максімовіча і Худзякова. Гэта палітычная тэндэнцыя выкарыстаць вуснапаэтычную творчасць у якасці сродку для антыпольскай прапаганды асабліва яскрава праяўляецца пры разборы даследчыкам гістарычных песень.

---

[1] Сборник памятников народного творчества в Северо-Западном крае, вып. I, стар. IV.
[2] Там жа, стар. XX.

Нянавісць беларускага народа да польскіх паноў і шляхты ён па сутнасці імкнецца перанесці на ўвесь польскі народ.

Шавіністычныя, антысеміцкія тэндэнцыі асабліва яскрава праявіліся ў Гільтэбранта пры характарыстыцы тых песень, у якіх фігуруе яўрэй.

Песенны матэрыял «Зборніка» Гільтэбранта меў пэўную каштоўнасць як вопыт збірання фальклору на Беларусі. Аднак пры выкарыстанні для навуковых мэт ён патрабуе крытычнага падыходу. Падбор матэрыялаў тут зроблен тэндэнцыйна, а многія песні, як адзначала крытыка, «перапраўлены, падпраўлены, прыпраўлены» [1].

Гільтэбрант збіраўся выдаць і другі выпуск зборніка. На пасяджэнні Аддзялення этнаграфіі РГТ 29 кастрычніка 1869 г. ён паведамляў: «Колькасць нанава сабраных паўночна-заходнерускіх казак, песень, вершаў і інш. разам з варыянтамі і раней мною выдадзенымі, складае каля 2500 №№. Увесь гэты матэрыял я думаю размеркаваць пры выданні так: у І раздзеле пойдуць казкі, загадкі, прыказкі; у II — песні, перш былінныя, потым бытавыя (абрадавыя і паўсядзённыя); у III — духоўныя вершы і казанні. Па мове кожны з раздзелаў будзе падзелен на дзве палавіны, маларускую і беларускую» [2]. Лёс гэтага рукапісу нам невядомы.

Больш плённай па збіранню вуснапаэтычных твораў была дзейнасць вядомага славянафіла П. А. Бяссонава.

П ё т р А л я к с е е в і ч Б я с с о н а ў (1828—1898) нарадзіўся ў Маскве ў сям'і свяшчэнніка. Пасля заканчэння Маскоўскай духоўнай семінарыі і гісторыка-філалагічнага факультэта Маскоўскага універсітэта ён працаваў чыноўнікам камісіі па друкаванню грамат і дагавораў (да жніўня 1857 г.), а потым старшым саветнікам Маскоўскай духоўнай сінадальнай друкарні. У 1864 г. П. Бяссонаў быў накіраваны ў Паўночна-Заходні край, дзе займаў пасады дырэктара Віленскага рабінскага вучылішча і Віленскай гімназіі, загадчыка музея і публічнай бібліятэкі і старшыні Археаграфічнай камісіі. Служба Бяссонава ў Вільні працягвалася да 1867 г. З 1867 па 1879 г. ён працаваў бібліятэкарам Ма-

---

[1] «Вестник Европы», 1866, № 4, стар. 19—22; П. Б е с с о н о в. Белорусские песни. М., 1871, стар. XLIX—LII.

[2] Известия Русского географического общества, т. VI, № 2, СПб., 1870, стар. 49.

скоўскага універсітэта, а апошнія гады жыцця быў прафесарам Харкаўскага універсітэта.

Да прыезду ў Беларусь Бяссонаў быў вядомы ў літаратуры як складальнік зборнікаў «Балгарскія народныя песні» (1855, два тамы), «Калікі перахожыя» (1861—1864, шэсць выпускаў). Пазней ім быў выдадзен фальклорны зборнік «Дзіцячыя песні» (1868) і закончана работа над зборнікам «Песні П. В. Кірэеўскага» (1860—1874, дзесяць выпускаў).

У Беларусі Бяссонаў збіраў і звяраў тэксты беларускіх песень. Цікавасць Бяссонава да беларускага фальклору была выклікана рукапісам Кірэеўскага, у якім было многа запісаў беларускіх песень. 9 кастрычніка 1863 г. на пасяджэнні Таварыства аматараў расійскай славеснасці пры Маскоўскім універсітэце П. А. Бяссонаў выступіў з вялікай прамовай аб неабходнасці збірання і выдання беларускага фальклору [1]. Характарызуючы беларускі архіў Кірэеўскага, ён паведамляў, што ў яго ўваходзіла да пяцісот беларускіх песень, «чыста народных з усіх беларускіх губерняў» [2]. Бяссонаў прапануе хутчэй выдаць гэтыя песні і заняцца далейшым збіраннем беларускага фальклору і вывучэннем быту народа. Гэта, на яго погляд, патрэбна ў першую чаргу для вялікадзяржаўных мэт. Ён лічыць, што факты этнаграфіі маглі б даць для вырашэння так званага польскага пытання ў Беларусі куды больш карысці, «чым самы лепшы, г. зн. большай часткай павярхоўны, палітычны артыкул» [3].

Праз некалькі год пасля выезду з Беларусі Бяссонаў змог за свой кошт выдаць частку ўзятых у Кірэеўскага і звераных у Беларусі, а таксама часткова сабраных ім самім беларускіх песень у першым і адзіным зборніку «Беларускія песні» (1871). У гэтым зборніку, акрамя абрадавых песень, змешчаны падрабязныя апісанні абрадаў. Песням папярэднічае ўступны артыкул, у якім аўтар дае агляд гісторыі вывучэння вуснапаэтычнай творчасці беларускага народа, выкладае свае погляды на гістарычнае мінулае, сучаснасць і будучае Беларусі, разглядае асаблівасці беларускай мовы, расказвае аб

---

[1] П. А. Бессонов. Об издании памятников белорусского народного творчества. «День», 1863, № 45.

[2] Там жа.

[3] Там жа.

гісторыі паяўлення зборніка «Беларускія песні» і інш. Да ўсіх гэтых пытанняў Бяссонаў падыходзіць з пазіцый славянафілаў. Аднак яго падыход некалькі адрозніваецца ад агульнай накіраванасці славянафільскай ідэалогіі. Бяссонаў аб'яўляе сябе прыхільнікам чыстай навукі, нібы адмяжоўваецца ад палітычнай тэндэнцыйнасці пры вывучэнні Беларусі. На самай жа справе ідэі вялікадзяржаўнага шавінізму, хоць і ў замаскіраванай форме, праводзяцца і ў яго працах. Ён выступаў толькі супраць «грубых» мер русіфікацыі: «Мы разумелі «русенне» і «абрусенне» не ў грубым, так хутка апошленым сэнсе ці, лепш, не ў відавочнай бяссэнсіцы, а ва ўздыме мясцовых сіл, якія гістарычна закліканы рухаць наперад лёс краю» [1]. Для таго «каб кіраваць і распараджацца краем на карысць Расіі і для агульных мэт гісторыі, — пісаў Бяссонаў, — неабходна, меркавалі мы, перш за ўсё пазнаць і ведаць сам край, з кім і з чым маеш справу, у былой гісторыі і ў сучасным становішчы» [2].

З другога боку, пастаўленая Бяссонавым мэта — «пазнаць і ведаць сам край», яго гісторыю, быт, звычаі, абрады, мову і песні была станоўчай.

Як прыхільнік міфалагічнай школы Бяссонаў у першую чаргу цікавіўся абрадавым бокам беларускай песні і быту народа. У сучасным яму быце ён вышукваў толькі элементы старасветчыны. Вось чаму не выпадкова, што ў радзе месц прадмовы ён захапляецца рэшткамі старажытнай міфалогіі і абрадаў, адсталасцю і патрыярхальшчынай, якія захаваліся ў Беларусі з-за цяжкіх гістарычных умоў. Навуковая каштоўнасць зборніка ў значнай меры зніжаецца і тым, што большасць фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў у ім не мае канкрэтнай пашпартызацыі.

У зборніку «Беларускія песні» апісанні абрадаў займаюць большае месца, чым тэксты саміх песень. Тут даецца вельмі падрабязнае апісанне калядных, юр'еўскіх, купальскіх, масленічных і іншых абрадаў каляндарнагадавога цыкла. На аснове вывучэння абраднасці і міфалогіі розных славянскіх народаў ён прыводзіць цікавыя звесткі аб старажытных язычаскіх вераваннях славян, паказвае, у якой ступені яны захаваліся ў быце беларусаў, і закранае пытанні ўзаемнага ўплыву абра-

[1] П. Бессонов. Белорусские песни. М., 1871, стар. XVI.
[2] Там жа, стар. XVIII.

даў, вераванняў і міфалогіі язычаскай і хрысціянскай рэлігій.

Такім чынам, Бяссонаў дае багаты матэрыял для вывучэння дахрысціянскіх рэлігійных вераванняў і абрадаў усходніх славян, у тым ліку пераважна для вывучэння старажытнаязычаскіх вераванняў беларусаў.

У рэакцыйным духу вытрымана і папулярная літаратура аб Беларусі 60—70-х гадоў (сямейныя чытанні, чытанні для войск, народа і школ). Прыкладам могуць служыць нарысы Р. С. Папова [1] і В. Маракуева [2]. Гэтыя аўтары не мелі глыбокага ўяўлення аб жыцці і быце народа, таму іх нарысы аб Беларусі з'яўляюцца павярхоўнымі. Яны ў асноўным адпавядалі экзатычным запатрабаванням чытачоў і былі пабудаваны на аснове раней апублікаваных прац. Сярод папулярных выданняў большую цікавасць прадстаўляюць этнаграфічныя альбомы народаў Расіі, у якіх змешчаны ілюстрацыі, што даюць уяўленне аб адзенні, жыллі і прыладах працы беларускага селяніна 60—70-х гадоў [3].

ЭТНАГРАФІЧНАЕ ВЫВУЧЭННЕ БЕЛАРУСІ ПОЛЬСКІМІ ДАСЛЕДЧЫКАМІ

У 60—70-х гадах XIX ст. значна скарачаецца колькасць прац польскіх даследчыкаў па этнаграфіі Беларусі. Гэта тлумачыцца ўзмацненнем рэакцыйнай, вялікадзяржаўнай палітыкі царызму пасля падаўлення паўстання 1863 г. Жорсткія цэнзурныя ўмовы, ганенні і рэпрэсіі супраць прагрэсіўных сіл, ссылкі і эміграцыя прывялі да прыпынення навуковай дзейнасці польскіх вучоных. Аднак, нягледзячы на гэта, усё ж паяўляліся артыкулы і асобныя працы, якія былі поўнасцю ці часткова прысвечаны беларускаму народу і яго культуры.

З рэакцыйных, антынародных і нацыяналістычных пазіцый напісаны этнаграфічныя артыкулы польскага публіцыста Мсціслава Камінскага (1839—1868). У працы

---

[1] Р. Попов. Очерки Белоруссии. СПб., 1875. Пазней пад рознымі назвамі некалькі разоў перавыдаваліся.

[2] В. Маракуев. Полесье и полешуки. СПб., 1879.

[3] T. Paulu. Les peupeles de la Russie. СПб., 1862; Народы России (живописный альбом). СПб., 1877; Народы России. Этнографический очерк, т. I. СПб., 1878.

«Некалькі слоў аб звычаях люду ў Мінскай губерні» Камінскі наступным чынам характарызуе беларускіх сялян: «Фізіяномія тутэйшага люду цалкам несімпатычная. Яго прывычкі, звычаі, уборы, нават цела — усё гэта носіць на сабе адзнаку занядбання» [1]. Адзінае, што аўтару падабаецца ў беларусах, — гэта іх вуснапаэтычная творчасць і абрады (асабліва абрады дзядоў) [2].

Характэрна, што рэакцыйныя погляды на беларускі народ нярэдка ў тым жа польскім друку атрымлівалі рашучы адпор прагрэсіўна настроеных польскіх даследчыкаў. Так, у польскім часопісе „Tygodnik illustrowany" ў 1869 г. быў надрукаван палемічны артыкул Вацлава „Jeszcze słów kilka o zwyczajach i pieśniach ludu w gubernii Mińskiej", у якім аўтар рэзка выступае супраць поглядаў Камінскага на беларусаў. Ён рашуча абараняе беларускі народ. Вацлаў, па яго словах, з маленства жыў сярод беларускіх сялян, добра ведае іх песні, казкі, паданні і валодае іх мовай. „Жаль браў мяне, калі я чытаў яго артыкул,—пісаў Вацлаў,—так там мала сапраўднага пранікнення ў дух гэтага народа" [3].

Абвяргаючы довады Камінскага, Вацлаў працягвае: «Камінскі наракае, напрыклад, на адсутнасць маральнасці, на занядбанне, якім адзначаны звычаі, прывычкі, уборы, нават цела гэтага люду. Але чаму ён не ўказвае прычын, якія выклікалі гэты заняпад. Чаму не расказвае аб нядолі, якая прыгнятае селяніна ад нараджэння да самай смерці і якая не бывае вынікам прыроджанай нядбайнасці або гультайства да работы?» [4]

Паказаўшы, такім чынам, што галоўная прычына прыніжанасці народа — цяжкі сацыяльны прыгнёт, Вацлаў далей падкрэслівае, што непасільная праца выклікае «занядбанне адзення», ад яе «заўчасна вяне малады твар, губляецца плоць, і чалавек набывае нейкі забіты выгляд» [5]. Аўтар глыбока перакананы, што калі да бела-

---

[1] M. Kamiński. Kilka słów o zwyczajach ludu w gubernii Mińskiej. «Tygodnik illustrowany». Petersburg, 1867, t. XVI, № 422, стар. 195—198.

[2] M. Kamiński. Dziady. «Kurjer Wileński», 1862, № 91, стар. 727.

[3] «Tygodnik illustrowany», Warszawa, 1869, t. IV, № 84, стар. 66.

[4] Там жа.

[5] Там жа.

Паляшук

рускага селяніна падыходзіць непрадузята, гуманна, можна ўбачыць у ім многа станоўчага. Ён выказвае надзею на тое, што ў будучым беларускі народ высока ўзнімецца ў сваім культурным развіцці: «Суд аб гэтым народзе можна будзе выдаць праз некалькі дзесяцігоддзяў, а можа, і пазней, калі ён... зачэрпне хоць крыху святла»[1].

У артыкуле Вацлава даецца праўдзівы малюнак жыцця селяніна, яго вераванняў, забабонаў. З любоўю

---

[1] «Tygodnik illustrowany», Warszawa, 1869, t. IV, № 84, стар. 66.

гаворыцца аб хараства і багацці вуснапаэтычнай творчасці беларусаў.

Асноўная маса прац польскіх этнографаў па быту і культуры беларусаў 60—70-х гадоў напісана з ліберальных пазіцый. З ліку прац гэтага напрамку адзначым работу Э. Івашкевіч «Вяселле ў Свянцянскім павеце» (Вільня, 1879). Характарызуючы матэрыяльнае становішча народа, яна заяўляе, што нібыта «нястачы ў вузкім сэнсе гэтага слова сёння ўжо не існуе» [1]. Э. Івашкевіч усхваляе рэформу 1861 г. і лічыць, што сяляне не зразумелі «важнасці атрыманага дару» [2]. Як абаронца памешчыцка-буржуазных парадкаў Івашкевіч дакарае беларускіх сялян за тое, што яны ў час паўстання 1863 г. рабілі сапраўдныя ўзброеныя напады на памешчыкаў, але яна лічыць, што ў 70-х гадах нібыта ўжо не існавала класавай нянавісці.

У працы Івашкевіч ёсць вялікі фактычны матэрыял пераважна аб абрадах і вераваннях беларусаў Свянцянскага павета Віленскай губерні. Каля палавіны працы прысвечана апісанню вясельных абрадаў, якія аўтар лічыць важнай крыніцай для вывучэння жыцця народа: «Вясельныя абрады лепш, чым усякае апісанне, высвятляюць асаблівасці сямейнага жыцця сялян. Яны паказваюць самаўладства мужа і бацькі, залежнае становішча жанчыны ў сям'і, а таксама адносіны паміж членамі сям'і і інш.» [3]

Каштоўны матэрыял па быту і культуры беларускага народа можна знайсці і ў іншых працах польскіх даследчыкаў ліберальнага напрамку. Прыкладам могуць служыць працы Зыгмунта Глогера [4], Канстанціна Тышкевіча [5], Феліцыяна Сурына [6], Уладзіслава Навіцкага [7] і інш.

---

[1] E. Iwaszkiewiczowa. Wesele w Święciańskiem. Wilno, 1879, стар. 34.

[2] Там жа.

[3] Там жа, стар. 63.

[4] Gloger. Zwyczaje ludu z okolic Tykocina i Bielska. «Biblioteka Warszawska», t. I, Warszawa, 1868, стар. 141—147.

[5] K. Tyszkiewicz. Wilja i jej brzegi. Pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym. Drezno, 1871.

[6] F. Suryn. Słów kilka o tworach fantaziji ludu na Białejrusi. «Tygodnik illustrowany», t. XI, Warszawa, 1873, стар. 58, 59.

[7] Wł. Nowicki. Studyum nad wierzeniami i wyobrażeniami ludu. «Biblioteka Warszawska», t. IV, Warszawa, 1873, стар. 84—110.

Сяляне з Мінскай губерні (сярэдзіна XIX ст.)

У працы У. Навіцкага «Даследаванне аб народных вераваннях і ўяўленнях» даецца апісанне дахрысціянскіх вераванняў і забабонаў народа. Аўтар імкнецца паказаць прычыны ўзнікнення рэлігійных уяўленняў чалавека; пры гэтым ён блізка падыходзіць да матэрыялістычных вывадаў: «Чалавек пад націскам сваіх унутраных патрэб заўсёды прыходзіў да пэўных паняццяў, уяўленняў, вераванняў, суджэнняў, ідэалаў, будаваў сабе свет прыгажосці, дабра і праўды; на фарміраванне яго свядомасці адчувальна ўплывала асяроддзе чалавека: людзі і прырода» [1]. Даследчык адзначае, што, імкнучыся зразумець прычыны розных з'яў прыроды, народ стварыў веру ў нейкія звышнатуральныя сілы.

Навіцкі паказвае далей, што з увядзеннем хрысціянства старажытныя народныя вераванні не зніклі, а новую рэлігію народ імкнуўся прыстасаваць да сваіх старажытных вераванняў і абрадаў. Пры гэтым хрысціянскае вучэнне ў разуменні народа набывала іншы сэнс: «Побач з царкоўнай навукай аб раі... народ стварыў у сваім уяўленні другі рай, не такі далёкі, як першы, больш практычны...» [2]

Цікавыя заўвагі робіць Навіцкі і па пытаннях узаемаадносін мастацкай літаратуры і вуснапаэтычнай творчасці народа, якая ўзнікла ў цеснай сувязі з яго вераваннямі.

Матэрыялы аб быце беларусаў і іх вуснапаэтычнай творчасці змешчаны ў працы К. Тышкевіча «Вілія і яе берагі». Побач з геаграфічнымі і гістарычнымі апісаннямі Тышкевіч дае арыгінальныя замалёўкі з жыцця беларускага селяніна і местачковых жыхароў. Ён, у прыватнасці, прыводзіць апісанне адзення, жылля і заняткаў [3], асабліва вялікае месца адводзіцца характарыстыцы беларускіх песень і публікацыі песенных тэкстаў [4].

З канца 70-х гадоў XIX ст. значныя фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы Беларусі пачынаюць паяўляцца на старонках часопіса Кракаўскай Акадэміі навук «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej». Часопіс меў лібе-

---

[1] Wł. Nowicki. Studyum nad wierzeniami i wyobrażeniami ludu. «Biblioteka Warszawska», t. IV, Warszawa, 1873, стар. 84.

[2] Там жа, стар. 106.

[3] K. Tyszkiewicz. Wilja i jej brzegi, стар. 78, 88, 137, 138.

[4] Там жа, стар. 292—357.

ральна-буржуазны напрамак і ў асноўным быў свабодны ад нацыяналістычнай тэндэнцыі. У першых двух тамах часопіса (1877—1878) было змешчана два артыкулы З. Глогера аб вераваннях і абрадах беларусаў [1] і артыкул П. Быкоўскага аб беларускіх абрадавых песнях [2]. Працы польскіх вучоных па быту беларусаў некалькі дапаўнялі сабою этнаграфічную літаратуру аб беларусах. Аднак на змесце гэтых прац у большай ступені прыкметны ўплыў міфалагічнай школы. Таму большая частка іх прысвечана апісанню вераванняў, абрадаў і запісу фальклорных твораў.

* * *

Такім чынам, у 60—70-я гады беларуская этнаграфія ў сваім развіцці робіць значныя крокі наперад. У параўнанні з 40—50-мі гадамі рэзка мяняюцца суадносіны этнаграфічнай літаратуры аб Беларусі на рускай і польскай мовах, што было выклікана як агульным крызісам гістарычнай навукі феадальнай эпохі, так і рэпрэсіямі царызму ў адносінах да польскага грамадска-палітычнага руху і асабліва ў адносінах да друку на польскай мове пасля падзей 1863 г.

У сувязі з панаваннем міфалагічнай школы ў рускай этнаграфіі і фалькларыстыцы значная частка даследчыкаў быту беларусаў звяртае асноўную ўвагу на апісанне абрадавага боку жыцця народа. У праграмах навуковых таварыстваў, якія ў асноўным складаліся па прыкладу праграмы РГТ, раздзелы па матэрыяльнай культуры і вытворчай дзейнасці народа далей не распрацоўваліся. Затое падрабязна распрацоўваліся раздзелы, якія датычылі духоўнай культуры.

У падыходзе да характарыстыкі быту і культуры беларускага народа этнографы стаялі на розных пазіцыях. Даследчыкі прагрэсіўнага лагера вывучалі быт народа з

---

[1] Z. Gloger. Zabobony i mniemania ludu nadnarwiańskiego, tyczące ptaków, płazów i owadów. Zebrał w latach 1865—1875. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków, 1877, t. I, dział III, стар. 101—107; Nazwy weselne, wyrażenia i przedmioty, używane przy godowych obrzędach ludu naprzestrzeni byłej Rzeczy Pospolitej, там жа, стар. 80—96.

[2] P. Bykowski. Pieśni obrzędowe ludu ruskiego z okolic Pińska, там жа, t. II, Kraków, 1878, стар. 260—285.

гуманістычных пазіцый, паказвалі яго цяжкі лёс, імкнуліся аблегчыць жыццё простага чалавека і разам з тым паказвалі багацце яго культуры.

Рэакцыйная частка этнографаў у сваіх працах прыніжала чалавечую годнасць беларуса, падкрэслівала адмоўныя бакі яго быту.

Этнаграфічная літаратура 60—70-х гадоў XIX ст. аб Беларусі ў пераважнай большасці насіла агульнапазнавальны характар. Навуковая каштоўнасць яе была абмежаванай. Але, нягледзячы на гэта, этнаграфічныя працы гэтага перыяду ў цэлым давалі багатыя звесткі аб стане народнага быту беларусаў.

БЕЛАРУСКАЯ ЭТНАГРАФІЯ
Ў 80—90-х гадах XIX ст.

У 80—90-я гады XIX ст. у Расію пранікае марксізм У рускім рэвалюцыйным руху да гэтага пануючай была народніцкая ідэалогія. Таму распаўсюджанне марксізма ішло ў барацьбе з народніцтвам, якое к гэтаму часу ўжо перарадзілася ў ліберальныя формы, адмовілася ад рэвалюцыйнай барацьбы і фактычна ішло супраць народа.

Этнаграфічная навука ў многім абавязана марксізму. Карл Маркс і Фрыдрых Энгельс праяўлялі вялікую цікавасць да быту і культуры народа. Прыкладам глыбока навуковага выкарыстання этнаграфічных матэрыялаў у навуковых працах з'яўляюцца даследаванні Ф. Энгельса «Становішча рабочага класа ў Англіі», «Паходжанне сям'і, прыватнай уласнасці і дзяржавы», «Дыялектыка прыроды» і інш. К. Маркс ва «Уводзінах» да сваёй працы «Да крытыкі палітычнай эканоміі» даў узор канкрэтна-гістарычнага матэрыялістычнага падыходу да фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў.

Маркс і Энгельс у многіх сваіх працах паказалі залежнасць бытавых з'яў і культуры народа ад эканамічнага стану пэўнага грамадства. У сваіх даследаваннях яны выкарыстоўвалі і фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы рускага народа. Напрыклад, Ф. Энгельс у працы «Паходжанне сям'і, прыватнай уласнасці і дзяржавы», разглядаючы парную сям'ю, спасылаўся на рускія народныя звычаі.

Перадавая грамадскасць Расіі ўпершыню азнаёмілася з творам Ф. Энгельса «Становішча рабочага класа ў Англіі» ў 1861 г., калі «Современник» надрукаваў ізла-

жэнне гэтай працы, зробленае М. В. Шалгуновым [1]. Хоць артыкул Шалгунова мае недахопы і не можа лічыцца марксісцкім, ён меў вялікае значэнне ў рускім народазнаўстве. Гэты артыкул быў па сутнасці першым сапраўды навуковым этнаграфічным нарысам жыцця рабочых і паслужыў прыкладам для аналагічных даследаванняў Расіі [2].

Па ўзору працы Энгельса ў 1869 г. выходзіць з друку кніга В. В. Берві (М. Фляроўскага) «Становішча рабочага класа ў Расіі», якая з'явілася вынікам шматгадовых назіранняў аўтара за жыццём працоўных Расіі. У ёй даецца яркае і аб'ектыўнае апісанне ўмоў працы і быту сялян Сібіры, Паволжа і паўднёвых губерняў, рыбаловаў Поўначы і Каспія, рабочых Заўралля і цэнтральных прамысловых раёнаў, рабочых прыіскаў і рамеснікаў [3]. У процівагу буржуазна-ліберальным этнографам Берві прыходзіць да вываду, што «дабрабыт народа знаходзіцца ў нас у прамой залежнасці ад яго сацыяльнага становішча, і ўсе тыя, хто імкнецца прыпісаць яго беднасць, яго бяздзейнасць п'янству і іншаму, уводзяць публіку ў зман» [4].

Кніга Берві была высока ацэнена Марксам і Энгельсам. Так, Маркс у пісьме ад 10 лютага 1870 г. да Энгельса пісаў: «Гэта — першы твор, у якім паведамляецца праўда аб эканамічным становішчы Расіі... Гэта — самая значная кніга, якая толькі паяўлялася пасля тваёй працы аб «Становішчы рабочага класа ў Англіі» [5].

Такім чынам, у рускую этнаграфію марксізм стаў пранікаць яшчэ задоўга да распаўсюджання марксісцкай літаратуры ў Расіі групай «Вызваленне працы» Г. В. Пляханава. Аднак нельга лічыць, што гэта было масавай з'явай. У першую чаргу марксізм заваёўваў пазіцыі ў эканамічнай навуцы. Этнаграфічных прац, напісаных на аснове марксісцкай метадалогіі, да рэвалюцыі было параўнальна мала. Гэта тлумачыцца, па-першае, цяжкімі

[1] Н. В. Шелгунов. Рабочий пролетариат в Англии и Франции. «Современник», 1861, № 9, стар. 131—172; № 10, стар. 485—518.

[2] Гл.: В. Е. Гусев. Марксизм и русская фольклористика конца XIX— начала XX в. М.—Л., 1961, стар. 20, 21.

[3] Разгляд прац Берві з пункту погляду этнографа ўпершыню зроблен В. Я. Гусевым у кн. «Марксизм и русская фольклористика конца XIX— начала XX века». М.—Л., 1961.

[4] Н. Флеровский. Положение рабочего класса в России. СПб., 1869, стар. 474.

[5] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XXIV, М.—Л., 1931, стар. 286, 287.

цэнзурнымі ўмовамі і, па-другое, панаваннем буржуазных тэорый, прадстаўнікі якіх адмоўна ставіліся да марксізма.

Вядомы папулярызатар твораў класікаў марксізма ў Расіі М. І. Зібер, аўтар першага перакладу працы Энгельса «Анты-Дзюрынг» на рускую мову, у сваёй працы «Нарысы першабытнай эканамічнай культуры» (М., 1883) даў матэрыялістычнае тлумачэнне многіх бакоў жыцця першабытнага грамадства, у тым ліку некаторых звычаяў і нораваў.

Пад непасрэдным уплывам класікаў марксізма праходзіла навуковая дзейнасць М. М. Кавалеўскага, які быў у блізкіх таварыскіх адносінах з Марксам, вёў з ім перапіску. Як і Зібер, Кавалеўскі займаўся вывучэннем першабытнага грамадства. Аднак ён не ўзняўся ў навуковай метадалогіі да марксізма. Ён застаўся прыхільнікам эвалюцыянізму. Побач з вывучэннем першабытнага грамадства Кавалеўскі многа зрабіў па вывучэнню звычаёвага права [1].

Шырокае распаўсюджанне марксізма ў Расіі і марксісцкі перыяд у вывучэнні гісторыі чалавечага грамадства пачынаецца з дзейнасцю Г. В. Пляханава. Яго працы «Да пытання аб развіцці маністычнага погляду на гісторыю» (1894), «Мастацтва і літаратура» (1900) і іншыя, напісаныя з марксісцкіх пазіцый, з'явіліся ўзорам матэрыялістычнага і дыялектычнага падыходу да вывучэння культуры народа.

У канцы XIX ст. на гістарычную арэну выходзіць магутная фігура сапраўднага і паслядоўнага прадаўжальніка справы Маркса — Энгельса Уладзіміра Ільіча Леніна. У. І. Ленін у сваёй працы «Развіццё капіталізму ў Расіі» ўпершыню з марксісцкіх пазіцый выкарыстаў багацейшы этнаграфічны матэрыял для паказу глыбінных працэсаў эканамічнага развіцця Расіі, працэсаў капіталістычнага пераўтварэння вёскі.

Марксізм аказаў значны ўплыў на развіццё навукі аб чалавечым грамадстве ў Расіі. Аднак асноўныя кадры этнографаў, выхаваныя на буржуазнай ідэалогіі, не змаглі ўзняцца да матэрыялістычнага разумення гісторыі, да

---

[1] Гл. яго працы: М. Ковалевский. Современный обычай и древний закон, тт. I—II. М., 1886; Первобытное право, вып. I—II, 1886; Родовой быт в настоящем, недавнем и отдаленном прошлом. СПб., 1905 і інш.

рэвалюцыйнай ідэалогіі, таму большасць этнаграфічных прац 80—90-х гадоў была вытрымана ў ліберальным духу.

На развіццё этнаграфіі значны ўплыў аказалі навуковыя плыні гэтых гадоў у вывучэнні духоўнай культуры народа. Тэорыя запазычанняў (міграцыі, хадзячых сюжэтаў), тэорыя самазараджэння, гістарычная паэтыка А. М. Весялоўскага, нарэшце, гістарычная школа — усе яны былі накіраваны на разгадку паходжання і гістарычнага лёсу народнай вуснапаэтычнай творчасці, вераванняў, абрадаў і звычаяў. Гэтыя тэорыі і школы, безумоўна, мелі свае рацыянальныя зерні, уносілі пэўны ўклад у распрацоўку ўзнятых пытанняў. Аднак кожная з іх па сутнасці канцэнтравала ўвагу на паасобных баках агульнага гістарычнага працэсу ў развіцці культуры народаў, таму ўзятая асобна прыводзіла да аднабаковых, памылковых вывадаў.

У вывучэнні гістарычнага працэсу чалавечага грамадства, форм арганізацыі, сямейна-шлюбных, прававых, культурна-бытавых і эканамічных адносін на розных этапах развіцця грамадства ў 80—90-х гадах усталяваўся эвалюцыяністкі напрамак. Эвалюцыяністы прызнавалі заканамернасці развіцця грамадства і гістарызм. Прыхільнікамі гэтага напрамку былі М. Кулішэр, Э. Ю. Петры, І. М. Смірноў і інш., а таксама беларускія этнографы М. В. Доўнар-Запольскі, А. Я. Багдановіч і інш.

Значная роля ў развіцці этнаграфіі Расіі гэтага часу належыць віднейшаму рускаму вучонаму Д. М. Анучыну, які для вывучэння народа ўмела спалучаў даныя этнаграфіі, антрапалогіі і археалогіі і прытрымліваўся строга гістарычнага падыходу.

У 80—90-я гады павялічваецца колькасць збіральнікаў і даследчыкаў быту і культуры ўсходнеславянскіх народаў. Этнаграфічныя даследаванні робяцца больш грунтоўнымі. Пачынаюць выходзіць спецыяльныя часопісы — «Этнографическое обозрение» (з 1889 г.) і «Живая старина» (з 1890 г.). Больш дакладна вызначаюцца і падрабязна распрацоўваюцца задачы і метады этнаграфіі як навукі, якія былі сфармуляваны А. М. Пыпіным, Д. М. Анучыным і М. М. Харузіным.

А. М. Пыпін, вызначаючы задачы, метады і спецыфіку этнаграфічнай навукі, пісаў: «Этнаграфія — не кніжная навука; матэрыял, над якім працуе вучоны, павінен

быць перш за ўсё сабран у народным асяроддзі, у жывым народным быце, не толькі знешнім — у галіне народнага права, звычаю, промыслу, але і ў быце ўнутраным, у задушэўным міры народнай паэзіі, веравання і падання» [1].

На першы план Пыпін ставіў задачы вывучэння духоўнай культуры народа. Што ж датычыць матэрыяльнай культуры, то, хоць ён і не адмаўляў неабходнасці яе вывучэння, але яна па сутнасці выключалася з сферы даследаванняў этнографа. Адзінае, на чым Пыпін акцэнтуе ўвагу — гэта вывучэнне абрадаў, звязаных з рознага роду працоўнымі працэсамі. Аб матэрыяльным і вытворчым быце Пыпін толькі мімаходам заўважае, што яны не вывучаюцца.

Такую абмежаванасць праграмы Пыпіна можна вытлумачыць як яго філасофскімі і грамадска-палітычнымі поглядамі, так і агульным станам этнаграфічнай навукі таго часу.

Разам з тым Пыпін ставіць перад этнографамі і новыя задачы — нельга абмяжоўвацца вывучэннем толькі сялянства, а трэба вывучаць норавы розных слаёў насельніцтва, у тым ліку і рабочых. Ён акцэнтуе ўвагу на тым, што пры вывучэнні рабочага быту даследчыкі «прымалі яго ў разлік толькі з адмоўнага боку як крыніцу порчы для вясковага народа ў адносінах маральных і народнапаэтычных» [2].

Вызначаючы такім чынам асноўныя задачы этнаграфіі, даследчык шукае і шляхі іх вырашэння. Ён адзначае, што этнаграфічныя даследаванні павінны ісці ў нагу з развіццём грамадскага жыцця і навукі, «былое этнаграфічнае збіранне, усяго часцей выпадковае, дылетанцкае, частковае, часам проста крыхаборнае, павінна замяніцца арганізаваным даследаваннем, якое распаўсюджваецца на ўсе асноўныя тыпы і мясцовасці насельніцтва і праводзіцца людзьмі, навукова падрыхтаванымі» [3].

Пыпін мяркуе, што падрыхтоўкай такіх кадраў маглі б заняцца спецыяльны інстытут этнаграфіі, кафедры этнаграфіі універсітэтаў і навуковыя ўстановы і таварыствы.

---

[1] А. Пыпин. О задачах русской этнографии. «Вестник Европы», т. II, 1885, стар. 781.
[2] Там жа, стар. 807.
[3] Там жа, т. III, 1885, стар. 171.

У сваёй аснове праграма этнаграфічных даследаванняў Пыпіна выражала задачы буржуазнай этнаграфіі, якая ўжо к гэтаму часу чотка сфарміравалася.

Адпаведна з праграмай Пыпіна ў 80-х гадах этнаграфічныя даследаванні працягвалі ў асноўным развівацца ў напрамку вывучэння вуснапаэтычнай творчасці, вераванняў, абрадаў, юрыдычных звычаяў народаў Расіі, што вызначае ідэалістычную накіраванасць буржуазнай навукі. Матэрыяльная ж аснова, эканамічны быт (жыллё, ежа, адзенне, вытворчая дзейнасць) ігнараваліся. Толькі ў 90-х гадах XIX ст. і пачатку XX ст. у сувязі з шырокім распаўсюджаннем матэрыялістычнага светапогляду сталі паяўляцца этнаграфічныя працы па гэтай галіне быту народа.

Пэўную ролю ў гэтым адыграла буржуазная сацыялогія, якая ў апошняй чвэрці XIX ст. у сваім развіцці зрабіла значныя крокі наперад. Намаганні сацыёлагаў вызначыць заканамернасці развіцця чалавечага грамадства паступова прыводзілі да вываду, што ўзровень духоўнай культуры пэўнага грамадства вызначаецца ўзроўнем яго эканамічнага развіцця, што матэрыяльны быт з'яўляецца фактарам, які вызначае духоўны быт чалавека. Развіццё сацыялогіі ўнесла значныя карэктывы ў задачы этнаграфічнай навукі, што адлюстравалі ў сваіх працах Д. М. Анучын і М. М. Харузін.

Д. М. Анучын у сваім артыкуле «Аб задачах рускай этнаграфіі» [1] рэзка крытыкаваў праграму Пыпіна. На першае месца ён выставіў пытанні вывучэння матэрыяльнай культуры і эканамічнага быту народа, патрабаваў, каб даследчыкі пры вывучэнні быту выкарыстоўвалі даныя не толькі этнаграфіі, але і антрапалогіі і археалогіі, прапаноўваў таксама шырока займацца параўнальным вывучэннем народаў свету. Анучын не абмяжоўваў этнаграфію толькі вывучэннем мінулага, перажыткаў старасветчыны, ён бачыў і надзённыя патрэбы ў вывучэнні народаў Расіі і лічыў, што даныя этнаграфіі дапамогуць больш правільна вырашаць пытанні дзяржаўнага і грамадскага жыцця, зразумела, у рамках існуючага ладу ў Расіі.

Прыкладна на такіх жа пазіцыях пры вызначэнні за-

---

[1] Д. Анучин. О задачах русской этнографии (несколько справок и общих замечаний). «Этнографическое обозрение», 1889, № 1, стар. 1—35.

дач рускай этнаграфіі стаяў буржуазны этнограф-эвалюцыяніст М. М. Харузін. Як і Анучын, даныя этнаграфіі ён лічыў крайне неабходнымі для вывучэння гісторыі народа. У рэцэнзіі на кнігу нямецкага вучонага Ганса Гельмальта «Сусветная гісторыя» [1] ён пісаў: «У пастаноўцы пытання на этнаграфічную глебу, у сцвярджэнні, што гісторыя чалавецтва не можа быць вывучана, калі яна прэтэндуе на сур'ёзнасць, па-за этнаграфічнымі звесткамі і ўмовамі абставін, заключаецца галоўны інтарэс кнігі Гельмальта для этнографа» [2]. І далей развіваючы гэту думку, ён запэўнівае, што этнаграфічныя даныя трэба пакласці ў аснову гістарычнага вывучэння чалавецтва [3].

Аднак задачы этнаграфіі Харузін абмяжоўвае толькі вывучэннем быту адсталых народаў і перажыткаў мінулага ў сучасным быце цывілізаваных нацый. «Этнаграфія, такім чынам,— пісаў ён,— з'яўляецца навукай, якая, вывучаючы быт асобных плямён і народаў, імкнецца вынайсці законы, адпаведна якім ішло развіццё чалавецтва на ніжэйшых ступенях культуры» [4]. У гэтым выявілася буржуазная абмежаванасць Харузіна, неразуменне ім важнейшых задач і праблем сучаснага жыцця, на якія ў свой час указвалі рэвалюцыйныя дэмакраты.

Прынцыпова новым у вывучэнні быту было тое, што Харузін, як і Анучын, на першы план ставіў задачы вывучэння матэрыяльнай культуры народа. Ён праводзіць дзяленне культуры народа на «асязаемую», «матэрыяльную культуру», і «неасязаемую», «духоўную культуру», пры гэтым акцэнтуе ўвагу на вывучэнні развіцця прылад працы, зброі, спосабаў палявання, рыбнай лоўлі, земляробства, развіцця жылля і транспарту [5].

У духоўнай культуры на першае месца Харузін ставіць вывучэнне першабытнага права, далей — вераванняў і паэтычнай творчасці. Звязваючым звяном матэрыяльнай і духоўнай культуры ён лічыць мастацтва і пісьмо.

Такім чынам, з пранікненнем у грамадскія навукі

---

[1] H. Helmolt. Weltgeschichte, t. I, VII+630. Leipzig u. Wien., 1899.

[2] Н. Харузин. Этнография и история. «Этнографическое обозрение», 1900, № 1, стар. 127.

[3] Там жа, стар. 128.

[4] Н. Харузин. Этнография, вып. I. СПб., 1901, стар. 37.

[5] Там жа, стар. 42.

матэрыялістычнага светапогляду, з усталяваннем эвалюцыйнай тэорыі ў тлумачэнні гісторыі чалавечага грамадства этнаграфічная навука ўзнімаецца на новы ўзровень. Аднак новыя прынцыпы этнаграфічных даследаванняў, выкладзеныя Д. Анучыным і М. Харузіным, успрымаліся далёка не ўсімі этнографамі.

ДЗЕЙНАСЦЬ ВІДНЕЙШЫХ БЕЛАРУСКІХ ЭТНОГРАФАЎ

80—90-я гады даюць шматлікія матэрыялы па этнаграфіі Беларусі. Рэакцыйная палітыка царызму 70—80-х гадоў не змагла спыніць развіццё беларускай культуры, літаратуры і мастацтва, заглушыць узрастаючую цікавасць да быту беларускага народа. У апошнія два дзесяцігоддзі XIX ст. былі сабраны і апублікаваны самыя ёмістыя тамы фальклорных твораў (зборнікі Раманава, Шэйна, Радчанка, Дабравольскага), апісанні сямейнага, грамадскага і вытворчага быту, вераванняў, абрадаў (працы Нікіфароўскага, Доўнар-Запольскага, Шэйна, Багдановіча і многіх іншых), паяўляюцца першыя буйныя апісанні матэрыяльнага быту (працы Нікіфароўскага і асобныя раздзелы ў зборніках Радчанка і інш.). Акрамя таго, публікуецца вялікая колькасць артыкулаў па этнаграфіі і фальклору ў перыядычным друку.

У этнаграфічным вывучэнні робяцца далейшыя крокі ў тым сэнсе, што побач з шырокім размахам збіральніцкай дзейнасці пачынаецца і навуковы аналіз сабраных матэрыялаў, а таксама робяцца спробы вызначэння асноўных заканамернасцей і падвядзення вынікаў у вывучэнні быту і культуры беларусаў.

Элементы даследаванняў мелі месца і раней у працах паасобных этнографаў, напрыклад у Ю. Крачкоўскага, І. Бермана, А. Семянтоўскага і некаторых польскіх даследчыкаў. Аднак паасобныя даследчыя моманты губляліся ў масе сырых этнаграфічных матэрыялаў.

З канца ж 80-х гадоў у беларускай этнаграфіі паяўляюцца асобы, якія не абмяжоўваюцца збіраннем сырых матэрыялаў, але разам з гэтым большы ўпор робяць на аналіз сабраных да іх і зробленых імі самімі запісаў па быту і вуснапаэтычнай творчасці народа. М. Доўнар-Запольскі канцэнтруе ўвагу на вывучэнні беларускага вя-

селля, сямейнага звычаёвага права і некаторых іншых бакоў сямейнага быту. А. Багдановіч робіць значныя спробы ў вывучэнні старажытных вераванняў і забабонаў народа. Даследчы характар носяць і многія працы этнографаў-збіральнікаў М. Нікіфароўскага, М. Янчука, У. Дабравольскага і інш. У гэты час разгортваецца дзейнасць выдатнага этнографа-даследчыка Я. Ф. Карскага.

Агляд гісторыі беларускай этнаграфічнай навукі з моманту яе зараджэння да пачатку 90-х гадоў робіць відны рускі этнограф і даследчык гісторыі рускай і зарубежнай літаратуры і фальклору А. Пыпін.

Асобную групу этнографаў-збіральнікаў і даследчыкаў складалі М. Я. Нікіфароўскі, Е. Р. Раманаў, М. А. Янчук, У. М. Дабравольскі, М. В. Доўнар-Запольскі і А. Я. Багдановіч. Блізкія па сваіх навуковых і грамадска-палітычных поглядах, яны займалі віднае месца ў беларускай этнаграфіі таго часу і належалі да прагрэсіўнага крыла беларускіх этнографаў.

М. Я. Нікіфароўскі

Мікалай Якаўлевіч Нікіфароўскі (1845—1910) нарадзіўся ў с. Вымна Веліжскага павета Віцебскай губерні [1]. Яго бацька, Якаў Мікалаевіч, служыў штатным панамаром вымнянскай царквы, маці, Ксенія Давыдаўна, была хатняй гаспадыняй. Сям'я жыла ў цяжкіх матэрыяльных умовах.

М. Нікіфароўскі навучыўся чытаць ад выпадковага салдата, а ў канцы 1852 г. пасля пераезду бацькоў у в. Веляшковічы сямігадовы хлапчук быў уладкаваны ў школу мясцовага дзячка Пятра Семяновіча. Школа гэта, як і іншыя падобныя школы, налічвала ад 2 да 5 вучняў, ва ўмовах прыгонніцтва існавала на паўлегальным становішчы. Такія прыватныя школы падвяргаліся ганенню з боку мясцовых памешчыкаў. «У ліку абавязкаў былых «дазорцаў» (панскіх шпіёнаў), — пісаў М. Я. Нікіфароўскі,— між іншым, было разведванне — ці не вучаць дзе сялянскіх дзяцей, хто і чаму вучыць? Пры такой умове скромная школка трапляла ў становішча хаваючагася: вучні тайком прабіраліся ў яе і выходзілі, а ў час вучобы

---

[1] Падрабязней аб ім гл. у кн.: В. К. Бондарчик и И. Г. Чигринов. Николай Яковлевич Никифоровский. Минск, 1960.

кожны вучань гатоў быў схавацца ў загадзя ўказаным месцы на выпадак непажаданага наведвальніка або разыграць ролю наёмніка-пастуха» [1].

У трох падобных школах М. Я. Нікіфароўскаму давялося вучыцца амаль да канца 1854 г. Акрамя таго, перад паступленнем у Віцебскае духоўнае вучылішча (зіма 1854/55 г.) ён вучыўся ў легальнай «панскай школцы». У верасні 1855 г. Мікалай і яго брат Міхаіл былі ўладкаваны ў Віцебскае духоўнае вучылішча на казённае ўтрыманне (вучоба ў Віцебскім духоўным вучылішчы працягвалася шэсць год).

У верасні 1861 г. Нікіфароўскі як лепшы вучань быў прыняты ў Віцебскую духоўную семінарыю на казённае ўтрыманне. У час вучобы ў семінарыі Нікіфароўскі захапляецца чытаннем самай разнастайнай літаратуры і рознымі грамадска-палітычнымі плынямі гэтага часу («рух у бок разнастайных «ізмаў») [2]. Чытанне навуковай літаратуры выклікала ў ім цікавасць да быту і культуры свайго народа. Рыхтуючыся стаць свяшчэннікам, ён пачаў узмоцнена збіраць матэрыял для будучай барацьбы з перажыткамі язычаства ў народным светаўспрыманні і, у прыватнасці, матэрыял па старажытных народных вераваннях і забабонах, якія захаваліся ў быце сялянства. З 60-х гадоў пры наведванні родных мясцін малады семінарыст пачынае запісваць песні, прымаўкі, бытавыя казанні.

Пасля паспяховага заканчэння Віцебскай духоўнай семінарыі ў чэрвені 1867 г. Нікіфароўскаму было прапанавана паступіць на свой кошт у С.-Пецярбургскую духоўную акадэмію. Але з-за адсутнасці на гэта сродкаў ён вымушан быў адмовіцца ад далейшай вучобы і шукаць працу. Запаветным жаданнем яго было стаць настаўнікам. Нікіфароўскі прайшоў паўтарамесячную падрыхтоўку і пасля практычнага азнаямлення з метадамі выкладання 4 кастрычніка 1867 г. быў назначан настаўнікам народнага вучылішча ў в. Лоўжа.

Жыццё сурова сустрэла пачынаючага педагога. Ужо ў першыя дні працы Мікалай Якаўлевіч сутыкнуўся з

---

[1] Н. Я. Никифоровский. Сельско-школьное обучение в юго-восточной окраине Витебской Белоруссии, каким застает его реформа 19 февраля 1861 года. Витебск, 1893, стар. 7, 8.

[2] Архіў бібліятэкі Таварыства даследчыкаў прыроды МДУ імя М. В. Ламаносава. Этнаграфічны аддзел, зв. VII, № 165.

М. Я. Нікіфароўскі

вялікімі матэрыяльнымі цяжкасцямі. Лёс вясковай школы і настаўніка поўнасцю залежаў ад самавольства мясцовых улад. У хуткім часе малады настаўнік трапіў у няміласць мясцовага начальства і таму быў вымушан пакінуць Лоўжу.

13 верасня 1871 г. ён па конкурсу займае месца законанастаўніка Першага прыходскага вучылішча ў Віцебску і адначасова працуе выкладчыкам рускай мовы і гісторыі ў Віцебскім павятовым вучылішчы. Але, відаць, праца законанастаўніка не задавальняла Нікіфароўскага, і таму ён пачаў старанна рыхтавацца да экзамена на

званне настаўніка рускай мовы павятовага вучылішча. Пасля здачы экзамена ў лістападзе 1876 г. папячыцель Віленскай вучэбнай акругі пераводзіць Нікіфароўскага настаўнікам падрыхтоўчага класа Свіслацкай настаўніцкай семінарыі ў Гродзенскую губерню. Аднак у 1882 г. у сувязі з цяжкай хваробай жонкі ён вярнуўся ў Віцебск і атрымаў пасаду выкладчыка падрыхтоўчага класа класічнай мужчынскай гімназіі. У Віцебску, калі не лічыць двухгадовага перапынку (1900—1902 гг.—праца ў Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі), Нікіфароўскі працаваў да апошніх дзён свайго жыцця.

На педагагічнай ніве М. Я. Нікіфароўскі так і не ўзняўся вышэй настаўніка падрыхтоўчага класа гімназіі ці настаўніцкай семінарыі. Затое ён пакінуў багатую спадчыну па этнаграфічнаму вывучэнню роднай Віцебшчыны.

Паяўленне ў Віцебску вядомага ўжо сваімі працамі па рускай этнаграфіі П. В. Шэйна ўзмацніла цікавасць Нікіфароўскага да вывучэння быту, культуры і творчасці свайго народа. Разасланыя Шэйнам праграмы па збіранню фальклорных і этнаграфічных матэрыялаў трапілі і ў рукі Нікіфароўскага, які стаў завочным карэспандэнтам Шэйна. Асабістае знаёмства з Шэйнам адбылося ў 1871 г.

Звыш 20 год Нікіфароўскі бескарысліва і самаадданa працаваў у якасці самага актыўнага карэспандэнта Шэйна. Сваёй папулярнасцю і навуковай каштоўнасцю фальклорна-этнаграфічныя зборнікі Шэйна ў значнай меры абавязаны Нікіфароўскаму, які ўзбагаціў іх высакаякаснымі і багатымі матэрыяламі.

Для зборніка Шэйна «Беларускія песні» Нікіфароўскі, напрыклад, прыслаў артыкулы аб калядках, валачобніках, свяце Юр'я, пахавальных і памінальных абрадах, некалькі песень, казак і народных апавяданняў. І гэта садзеянне яго высока цаніў Шэйн. Ён пісаў, што Нікіфароўскі «сваім спелым поглядам на этнаграфічныя пошукі рэзка вылучаўся з цэлага сонму сельскіх і іншых настаўнікаў...» [1]

Трэба адзначыць, што залішне працяглы тэрмін навуковай дзейнасці Нікіфароўскага толькі ў ролі карэспандэнта і супрацоўніка Шэйна ляжыць на сумленні

[1] П. В. Шейн. Белорусские песни. СПб., 1874, стар. 829.

апошняга. Шэйн не жадаў пазбавіцца такога стараннага пастаўшчыка матэрыялаў для выдаваемых ім зборнікаў. Спробы Нікіфароўскага выступіць з самастойнымі этнаграфічнымі працамі выклікалі перашкоды з боку Шэйна. У 1891 г., напрыклад, пасля канчатковага рашэння стаць на самастойны навуковы шлях Нікіфароўскі прасіў Шэйна вярнуць яму высланы раней рукапіс («Ад калыскі да магілы забабонны народ»). У адказ на гэту «дзёрзкасць» Шэйн надоўга спыніў перапіску з Нікіфароўскім.

Канчаткова стаць на самастойны шлях па этнаграфічнаму вывучэнню роднай Віцебшчыны Нікіфароўскаму дапамагае Этнаграфічны аддзел Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі, які ў 1892 г. пачынае выдаваць серыю нарысаў яго пад агульнай назвай «Нарысы Віцебскай Беларусі». Паралельна з гэтай працай Нікіфароўскі выдае рад іншых каштоўных этнаграфічных прац.

З сярэдзіны 90-х гадоў пачынаецца цеснае супрацоўніцтва Нікіфароўскага з Я. Ф. Карскім [1]. З гэтага часу Нікіфароўскі становіцца актыўным супрацоўнікам рада таварыстваў, якія праводзілі этнаграфічнае вывучэнне Беларусі [2]. За капітальныя працы па духоўнай і матэрыяльнай культуры беларусаў ён неаднаразова ўзнагароджваецца навуковымі таварыствамі. Так, 15 кастрычніка 1893 г. Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі прысудзіла яму сярэбраны медаль, а 15 кастрычніка 1897 г.— прэмію за этнаграфічныя працы па Беларусі.

Асноўныя этнаграфічныя працы Нікіфароўскага былі выдадзены на працягу 1892—1899 гг.

Апошняе дзесяцігоддзе ў жыцці Нікіфароўскага не вызначаецца асаблівай актыўнасцю ў сувязі з дрэнным станам здароўя. Тым не менш за гэты час ён падрыхтаваў да друку рад прац па фальклору Беларусі з матэрыялаў, сабраных раней. Але гэтыя працы Нікіфароўскага былі выдадзены пасля яго смерці.

---

[1] Архіў АН СССР, ф. 292, воп. 2, № 101.

[2] М. Я. Нікіфароўскі з'яўляўся сапраўдным членам Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі (з 1890 г.), Рускага геаграфічнага таварыства (з 1897 г.), Віцебскага царкоўна-археалагічнага старажытнага сховішча (з 1895 г.), Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта (з 1895 г.).

За дваццацігадовы перыяд самастойнай навуковай дзейнасці (1890—1910) Мікалай Якаўлевіч Нікіфароўскі выдаў і падрыхтаваў да друку каля 20 работ па этнаграфіі, фальклору і гісторыі Віцебшчыны.

Найбольшую каштоўнасць маюць яго этнаграфічныя працы «Нарысы простанароднага жыцця-быцця ў Віцебскай Беларусі і апісанне прадметаў ужытку» (1895), «Нарысы Віцебскай Беларусі» (1892—1899), «Простанародныя прыкметы і павер'і, забабонныя абрады і звычаі, легендарныя паданні аб асобах і мясцінах» (1897), а таксама фальклорныя зборнікі «Простанародныя загадкі» (1898), «Беларускія песні-частушкі» (1911), «Паўпрыказкі і паўпрымаўкі, якія ўжываюцца ў Віцебскай Беларусі» (1911—1928) [1].

Грамадскаму быту насельніцтва Віцебшчыны М. Я. Нікіфароўскі прысвяціў серыю нарысаў пад агульнай назвай «Нарысы Віцебскай Беларусі», якія былі надрукаваны ў 1892—1899 гг. у часопісе «Этнографическое обозрение» [2]. Асноўную ўвагу ў «Нарысах» аўтар удзяляе характарыстыцы становішча працоўных Віцебшчыны ў час прыгонніцтва. Сялян Віцебшчыны ён характарызуе не як аднародную масу (што характэрна для гісторыкаў, этнографаў таго часу), а сацыяльна дыферэнцыруе іх. Усё сялянства губерні ў залежнасці ад яго эканамічнага становішча Нікіфароўскі падзяляе на дзесяць груп. Першыя дзве групы складаюць заможную частку сялян — кулакі. Серадняцкая група сялян — гэта «жыхар туды і сюды, так сабе, ні то, ні сё», які валодае прыкладна палавінай багацця кулака, і «забарысты жыхар», які ідзе ўгару па шляху дабрабыту. Усе астатнія шэсць груп складаюць бядняцкую частку сялянства. Апісанню жыцця бедных слаёў сялянства аўтар пераважна і прысвячае свае «Нарысы».

Дыферэнцыруючы такім чынам дарэформеннае сялянства, аўтар дае ясна зразумець, што такая маёмасная

---

[1] Полупословицы, полупоговорки, употребляемые в Витебской Белоруссии. Записки Северо-Западного отдела Русского географического общества, кн. 1. Вильна, 1910; кн. 2, 1911; кн. 3, 1912; кн. 4, 1913; Запіскі Аддзела гуманітарных навук, кн. 4. Працы кафедры этнаграфіі, т. I. Мінск, 1928; Белорусские песни-частушки. Вильна, 1911.

[2] Старцы, 1892, № 1; Дударь и музыка, 1892, № 2, 3; Пособники жихара, 1893, № 2; Подданные пособники, 1894, № 1; Питущие и пропойцы, 1896, № 4; Игры и игроки, 1897, № 3; Бабы, або жонки, 1898, № 2; Сбяги, прочки, вонки, уходалы, 1899, № 1, 2.

няроўнасць адносіцца больш да 90-х гадоў XIX ст., г. зн. да часу напісання нарыса.

У нарысе Нікіфароўскі характарызуе «пасобнікаў жыхара» прыгоннага часу і паслярэформеннага перыяду. Пад «пасобнікамі жыхара» ён мае на ўвазе тую частку насельніцтва, якая знаходзілася на службе ў іншых асоб. Асноўная маса іх ішла з вёскі ў выніку разарэння сялянскай беднаты і ператварэння яе ў пралетарыят. Правільна ўказваючы крыніцы паяўлення свабоднай рабочай сілы, Нікіфароўскі не змог, аднак, даць аналізу гэтага працэсу, бо ён не ведаў законаў развіцця грамадства.

Заканчваецца нарыс апісаннем свят, якія асабліва ўшаноўваліся пастухамі — «святое ягор'е», «святы Пятро», «Міколаў дзень».

У асобным нарысе («Падданыя пасобнікі») [1] Нікіфароўскі характарызуе становішча прыгонных сялян і рознай прыслугі памешчыкаў у дарэформенны час. Ён не шкадуе фарбаў, каб паказаць цяжкае становішча сялян. Галоўнае месца ў нарысе адводзіцца характарыстыцы тых прыгонных сялян, якія мелі мясцовую назву «налле», г. зн. «рабочая хмара».

Аўтар праўдзіва паказвае, як памешчык бязлітасна эксплуатаваў прыгонных сялян, выкарыстоўваючы для работы на паншчыне ўсіх — ад малых дзяцей да старых. У радзе месц баршчына расцягвалася на ўвесь тыдзень, і тады «прыгонны араў, жаў, касіў на сябе толькі ноччу або ў свята» [2].

Даследчык дае маляўнічую этнаграфічную характарыстыку прыгонным сялянам, падзяляючы іх на групы згодна выконваемай імі працы. Частка прыгонных як бы складала неад'емную долю «хламнай» уласнасці памешчыка і таму насіла назву, аналагічную назве прадметаў і жывёлы, да якіх яны былі прыстаўлены: конюхі, фурманы, гуменнікі, свірнікі, вартаўнікі, мыццёхі, псарнікі і г. д.

Далей Нікіфароўскі характарызуе тыя «прыгонніцкія і паліцэйскія чыны», пры дапамозе якіх памешчык прыгнятаў народ. Гэта —ураднікі, войты, соцкія, дзесяцкія,

---

[1] Н. Я. Никифоровский. Очерки Витебской Белоруссии. IV. Подданные пособники. «Этнографическое обозрение», 1894, № 1, стар. 30—88.

[2] Там жа, стар. 38.

ціваны, дазорцы і інш. Усе яны ў народзе атрымалі трапную назву — «бізуновыя чыны». Аўтар адзначае, што народ часта «зводзіў крывавыя разлікі» з гэтымі асобамі.

Асобны артыкул, якім і пачыналася друкаванне «Нарысаў Віцебскай Беларусі», Нікіфароўскі прысвячае паўсядзённаму спадарожніку класавага грамадства — жабрацтву [1]. Нарыс «Жабракі» сведчыць аб глыбокім веданні аўтарам жыцця народа.

Усіх жабракоў Нікіфароўскі падзяляе на дзве вялікія групы: «жабракі выпадковыя», колькасць якіх на працягу года вагаецца і павялічваецца вясной, і «пастаянныя жабракі» — прафесіянальныя. Крыніцай часовых жабракоў былі перыядычныя галадоўкі, а таксама штогодняя вясна. Прафесіянальныя жабракі паяўляліся пераважна з ліку асоб, якія страцілі працаздольнасць з прычыны старасці або фізічных недахопаў, а таксама з ліку асоб, якія страцілі сродкі да існавання. Кожную з гэтых груп жабракоў Нікіфароўскі падрабязна характарызуе, раскрывае іх цяжкі быт, асаблівасці іх жыцця.

У склад «Нарысаў Віцебскай Беларусі» ўваходзяць дзве працы, якія прысвечаны правядзенню вольнага часу і стану музычнага развіцця працоўнага народа Віцебшчыны — гэта нарысы «Дудар і музыка» і «Гульні і ігракі» [2]. Характэрнай рысай іх з'яўляецца тое, што аўтар выступае з абвяржэннем рэакцыйных тэорый таго часу, якія паказвалі беларусаў, як людзей, задаволеных сваім прыніжаным становішчам, як людзей неразвітых, кволых і слабых. На канкрэтных прыкладах Нікіфароўскі паказвае вялікія музычныя здольнасці беларускага народа, багацце народнай музыкальнай культуры [3].

Выключную цікавасць мае аналіз Нікіфароўскім у «Нарысах» гульняў дзяцей, моладзі і дарослых Віцебшчыны. Ён дае апісанне звыш 60 гульняў, падзяляючы іх на «бавы дзяцей», «бавы падлеткаў», «бавы моладзі» і «бавы ўзмужнелых пажылых асоб». Паказвае характэрныя асаблівасці гульняў па ўзростах, а таксама агуль-

---

[1] Н. Я. Никифоровский. Очерки Витебской Белоруссии. IV. Подданные пособники. «Этнографическое обозрение», 1894, № 1, стар. 70—106.

[2] Н. Я. Никифоровский. Очерки Витебской Белоруссии. II. Дударь и музыка. «Этнографическое обозрение», 1892, № 2, 3; VI. Игры и игроки, там жа, 1897, № 3.

[3] Там жа, 1897, № 3, стар. 21.

ныя і спецыфічныя асаблівасці кожнай гульні. Пры гэтым аўтар прыводзіць рад павер'яў, прыкмет і забабонаў, звязаных з рознымі гульнямі, асабліва гульнямі дзяцей. Аўтар адзначае, што большасць гульняў жыхароў Віцебшчыны мае мясцовае паходжанне.

Апошні раздзел, якім завяршаюцца «Нарысы Віцебскай Беларусі», носіць назву «Збягі, прочкі, вонкі, ухадалы» [1]. У ім Нікіфароўскі паказвае, што адной з форм сацыяльнага пратэсту народа было бегства сялянства. Цяжкі прыгнёт прыводзіў да таго, што сяляне вымушаны былі пакідаць свае родныя мясціны, сям'ю і блізкіх. Асабліва цяжкім быў лёс селяніна, які хаваўся ад праследавання ўлад на чужыне.

«Нарысы Віцебскай Беларусі» М. Я. Нікіфароўскага прадстаўляюць сабою каштоўнае навуковае даследаванне грамадскага быту працоўнага насельніцтва Віцебшчыны. Тут аб'ектыўна апісваецца становішча народа як у перыяд прыгонніцтва, так і пасля адмены яго, даецца глыбокі і правільны аналіз грамадскага быту беларусаў былой Віцебскай губерні.

З іншых работ Нікіфароўскага, у якіх закранаюцца пытанні грамадскага быту, заслугоўвае ўвагі яго праца па гісторыі Віцебска «Старонкі з нядаўняй старыны горада Віцебска» (Віцебск, 1899). У ёй упершыню змяшчаюцца каштоўныя этнаграфічныя звесткі аб жыцці гарадскога насельніцтва.

М. Я. Нікіфароўскі з'яўляецца таксама аўтарам буйнейшага даследавання па матэрыяльнай культуры беларусаў XIX ст. Яго праца «Нарысы простанароднага жыцця-быцця ў Віцебскай Беларусі і апісанне прадметаў ужытку. Этнаграфічныя звесткі» (Віцебск, 1895) змяшчае падрабязныя этнаграфічныя звесткі па матэрыяльнай культуры і вытворчай дзейнасці сялян Віцебшчыны. Тут мы знаходзім даволі поўнае апісанне ежы, адзення і жылля, гаспадарчых пабудоў, прылад працы, а таксама падрабязную характарыстыку вытворчай дзейнасці беларускага селяніна. Каштоўнасць гэтай працы павялічваецца і тым, што ў ёй аналіз жыцця народа робіцца побач з паказам тых змен, якія адбыліся ў другой палавіне XIX ст.

---

[1] Н. Я. Никифоровский. Очерки Витебской Белоруссии. Сбяги, прочки, вонки, уходалы. «Этнографическое обозрение», 1899, № 1, 2.

«Нарысы» складаюцца з чатырох частак. Першая частка прысвечана вывучэнню ежы, другая — адзення, трэцяя — жылля і гаспадарчых пабудоў, чацвёртая — вытворчай дзейнасці беларускага селяніна.

У раздзеле «Ежа, едзіва, паядуха, прорва, жратва, момна» даволі грунтоўна апісваецца харчаванне беларусаў сярэдзіны XIX ст. Уся ежа беларуса падзяляецца аўтарам на хлебныя прыгатаванні, вадкія стравы (галоўным чынам раслінныя), мясныя стравы, «выпадковыя стравы», г. зн. згатаваныя на скорую руку, «маканіна», прыправы («прысмакі»), «ласонікі і паласункі».

Аўтар падрабязна характарызуе 112 страў з мукі, круп, гароднiны, мяса, рыбы, садавіны і іншых прадуктаў. Пры гэтым у большасці выпадкаў даецца не толькі апісанне прыгатавання гэтых страў, але і час, парадак і ў якіх выпадках жыцця і кім яны ўжываюцца. Кожная страва абазначана мясцовымі назвамі.

М. Я. Нікіфароўскі называе сем гатункаў хлеба хатняга прыгатавання — чысты, градавы, пушны, палавы, бульбяны, мякінны і выпечаны з раслін.

М. Я. Нікіфароўскі паказвае і тыя змены, якія адбываюцца ў ежы селяніна пад уплывам развіваючагася капіталізму. У вёску пранікаюць такія стравы, як катлеты, пірагі, розныя ласункі, піва, прыгатаванае на заводах, новыя фабрычныя рэчы і пасуда. Усё больш адыходзяць у нябыт такія стравы, як саладуха, розныя віды маканіны, цюрні, суслы і інш.

Гэта частка працы Нікіфароўскага дае чытачу яснае ўяўленне аб спецыфіцы ежы беларускага народа, спосабах яе прыгатавання, аб развіцці беларускай народнай кулінарыі ва ўмовах капіталізму.

Другая частка працы прысвечана вывучэнню адзення беларускіх сялян Віцебшчыны. Сялянскае адзенне беларусаў Віцебшчыны разглядаецца ў наступным плане: мужчынскае і жаночае адзенне, мужчынскі і жаночы абутак, мужчынскія і жаночыя ўпрыгожанні, дарожныя і выпадковыя прадметы, захаванне адзення, бялізна. Асобныя параграфы прысвечаны вытворчасці адзення, абутку і ўпрыгожання, апрацоўцы льну, прадзенню, ткацтву і пашыву адзення. Паслядоўна і падрабязна вядзе аўтар апісанне асобных прадметаў адзення беларускага селяніна. Паведамляюцца даныя аб пакроі, памерах, матэрыяле, спосабах нашэння асобных відаў

адзення, паказваецца сувязь беларускага традыцыйнага адзення з рускім і іх узаемны ўплыў на Віцебшчыне. У большасці апісанняў указваецца на якасныя адрозненні адзення ў залежнасці ад заможнасці селяніна.

У трэцяй частцы «Нарысаў» Нікіфароўскі дае грунтоўнае апісанне жылля Віцебшчыны, змяшчае каштоўныя звесткі аб велічыні населеных пунктаў Віцебшчыны, аб планіроўцы вуліц, сяліб і паасобных пабудоў. Далей ідзе апісанне будаўнічай тэхнікі і парадку ўзвядзення жылога памяшкання, падрабязна характарызуецца ўнутраная планіроўка ў доме, кладка печаў, уладжванне лаў, палацяў, розных паліц і полачак, назначэнне асобных месц дома (вуглоў, бэлек, слупоў), упрыгожанне сцен і г. д. Асобныя параграфы прысвечаны гаспадарчым пабудовам. Усё гэта суправаджаецца ўказаннем размераў, бытавога прызначэння, апісаннем паасобных працоўных і іншых жыццёвых працэсаў. Прыводзяцца планы-чарцяжы жылля і сяліб.

Такім чынам, і гэта частка «Нарысаў» дае багатыя і шматлікія звесткі, якія дазваляюць атрымаць поўнае ўяўленне аб матэрыяльнай культуры беларусаў Віцебшчыны.

Асаблівую цікавасць прадстаўляе апошняя, чацвёртая частка «Нарысаў» Нікіфароўскага. У ёй разглядаюцца вытворчая дзейнасць, прылады працы і прадметы хатняга ўжытку беларускага селяніна. Бадай ні адзін прадмет хатняга ўжытку, ні адна прылада працы земляроба, цесляра, рыбалова, паляўнічага, пчаляра не выпадае з-пад увагі вопытнага этнографа. Усяму гэтаму з вялікай назіральнасцю даецца ўсебаковая, красамоўная і разам з тым аб'ектыўная характарыстыка.

Якое б пытанне жыцця селяніна ні абмяркоўвалася Нікіфароўскім, ён свядома або міжвольна выклікае пратэст як супраць адышоўшага прыгонніцтва, так і супраць існаваўшай у яго час несправядлівасці. Пры кожным зручным выпадку М. Я. Нікіфароўскі праводзіць рэзкую граніцу паміж бедным працоўным народам і маёмаснымі слаямі вёскі, спачувае бедняку.

З фальклорных прац Нікіфароўскага заслугоўвае ўвагі першы буйны зборнік беларускіх частушак «Беларускія песні-частушкі», выдадзены пасля смерці збіральніка (у 1911 г.) Паўночна-Заходнім аддзелам Рускага геаграфічнага таварыства. Зборнік змяшчае 2356 часту-

шак, сабраных Нікіфароўскім і яго карэспандэнтамі (настаўнікамі і вучнямі народных школ) у перыяд з 1860 па 1905 г. У сувязі з тым што матэрыялы зборніка ахопліваюць параўнальна вялікі гістарычны адрэзак часу, у іх атрымалі яркае адлюстраванне бытавыя з'явы, думы і спадзяванні народа і адносіны яго да існаваўшага ладу як у перыяд прыгонніцтва, так і ў эпоху капіталізму. Гэты зборнік дае багаты матэрыял, з дапамогай якога можна прасачыць і працэс развіцця частушачнага жанра вуснапаэтычнай народнай творчасці з сярэдзіны XIX да пачатку XX ст. У частушках перыяду капіталізму вельмі добра адлюстроўваецца працэс пралетарызацыі беларускай вёскі, вымушаны ўход селяніна ў горад. Многія частушкі паказваюць бяспраўнае становішча жанчыны і яе пратэст супраць такой няроўнасці. Значная колькасць частушак характарызуе адносіны народа да рэлігіі і царкоўных служкаў, паказвае рост стыхійнага народнага атэізму.

Арыгінальным па свайму зместу з'яўляецца зборнік М. Я. Нікіфароўскага «Паўпрыказкі і паўпрымаўкі, якія ўжываюцца ў Віцебскай Беларусі» (1870—1904). Друкаванне яго пачалося ў 1910 г. у «Запісках Паўночна-Заходняга аддзела Рускага геаграфічнага таварыства». Поўная публікацыя была закончана ў савецкі час.

Паўпрыказкі і паўпрымаўкі, сабраныя Нікіфароўскім на Віцебшчыне, з'яўляюцца багатым матэрыялам не толькі для лексіколагаў і фалькларыстаў, але і для этнографаў. Многія з іх з'яўляюцца каштоўнымі згусткамі народнай мудрасці, кемлівасці, гумару і сатыры. Трэба адзначыць, што падобныя матэрыялы ў Беларусі Нікіфароўскі пачаў запісваць адным з першых.

М. Я. Нікіфароўскаму належыць і зборнік беларускіх народных загадак, запісаных ім і яго супрацоўнікамі ў Віцебскай губерні [1]. Па колькасці сабраных матэрыялаў ён пераўзыходзіць падобныя зборнікі І. І. Насовіча, Е. Р. Раманава, Д. Г. Булгакоўскага, П. В. Шэйна, А. М. Семянтоўскага.

Заслугоўваюць увагі і капітальныя працы Нікіфароўскага «Простанародныя прыкметы і павер'і, забабоны і звычаі, легендарныя сказы аб асобах і месцах» (1897)

---

[1] Н. Я. Никифоровский. Простонародные загадки. Витебск, 1898.

і «Нячысцікі. Звод простанародных у Віцебскай Беларусі казанняў аб нячыстай сіле» (1907)[1].

У першай кнізе апублікавана 2307 розных народных прыкмет, павер'яў, забабонаў, абрадаў, звычаяў, сродкаў народнай медыцыны і ветэрынарыі, а таксама некалькі легенд і сказаў аб асілках, аб паходжанні азёр, балот, гор і інш. Увесь гэты велізарны матэрыял збіраўся даследчыкам каля 40 год (з 1860 да 1897 г.). У канцы кнігі дадзены заўвагі і зноскі, у якіх тлумачацца паасобныя словы і тэрміны, а таксама алфавітны паказальнік мясцовасцей, у якіх быў сабран матэрыял.

Праца Нікіфароўскага «Нячысцікі. Звод простанародных у Віцебскай Беларусі казанняў аб нячыстай сіле» прысвечана сістэматычнаму ізлажэнню старажытных вераванняў, прымхаў і забабонаў беларусаў. Яна была закончана аўтарам яшчэ ў 1898 г., але надрукавана толькі ў 1907 г. у часопісе «Виленский временник» А. Харузіным.

У прадмове да працы «Нячысцікі» Нікіфароўскі параўноўвае матэрыяльны, эканамічны прыгнёт народа з духоўным прыгнётам. Даследчык адзначае, што ў адрозненне ад першага другі прыгнёт, г. зн. цемра народа, усё хутчэй знікае з быту працоўных. Паказваючы, як свядомасць народа паступова вызваляецца ад рознага роду вераванняў і забабонаў, Нікіфароўскі падкрэслівае, што ўсіх гэтых «нябачных ворагаў» (чарцей, дамавых, русалак, вядзьмарак і г. д.) ён ужо «не толькі не баіцца», але і «губіць іх канчаткова»[2].

Працы Нікіфароўскага аб перажытках старажытнага светаўспрымання і вераваннях беларусаў даюць багаты матэрыял для даследавання гісторыі развіцця рэлігійных уяўленняў народа. Гісторык, этнограф, фалькларыст, лінгвіст знойдуць у іх каштоўныя звесткі для характа-

---

[1] Акрамя ўказаных работ, М. Я. Нікіфароўскаму належыць і некалькі невялікіх прац і артыкулаў аб вераваннях беларусаў, напрыклад: Материалы для народного снотолкователя (Витебской губернии). «Этнографическое обозрение», 1898, № 1, стар. 131—139; На почве простоты веры. Витебск, 1899; Освещенные предметы и отношение к ним простонародья Витебской Белоруссии. Витебск, 1903; Громничные свечи. «Полоцкие епархиальные ведомости», 1903, № 10, стар. 372—377.

[2] Н. Я. Никифоровский. Нечистики. Свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе. Вильна, 1907, стар. 7.

рыстыкі розных бакоў быту і культуры беларускага народа.

Такім чынам, навуковая дзейнасць М. Я. Нікіфароўскага была плённай і каларытнай. Ён належаў да той плеяды беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі, якая была выклікана да актыўнай дзейнасці пачаўшымся ростам нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа ў перыяд развіцця капіталізму.

Як і многія прадстаўнікі перадавой культуры, напрыклад, І. І. Насовіч, Е. Р. Раманаў, Я. Ф. Карскі, М. Я. Нікіфароўскі ўсё сваё жыццё да апошніх дзён аддаў справе вывучэння беларускага народа. Сваімі даследаваннямі па этнаграфіі, фальклору і гісторыі Беларусі ён абараняў свой народ ад розных фальсіфікатараў гісторыі (польскіх нацыяналістаў і рускіх вялікадзяржаўных шавіністаў), якія адмаўлялі яго права на самастойнае нацыянальнае развіццё.

Працы Мікалая Якаўлевіча Нікіфароўскага па этнаграфіі, фальклору і гісторыі Беларусі, яго слоўнікі жывой народнай мовы прадстаўляюць невычэрпную крыніцу для ўсебаковага вывучэння быту народа, яго матэрыяльнай і духоўнай культуры, вуснапаэтычнай народнай творчасці і гісторыі.

Е. Р. Раманаў

Еўдакім Раманавіч Раманаў (1855—1922) нарадзіўся ў м. Беліца Гомельскага павета Магілёўскай губерні ў мяшчанскай сям'і, «якая жыла ў вялікай беднасці, амаль у галечы» [1]. Пазней Раманаў успамінаў, які хлеб яму даводзілася есці ў дзяцінстве: «Да самай нязначнай колькасці мукі дадавалі шмат вотруб'я, мякіны, тоўчаных жалудоў, лісцяў лебяды, ліпы, маладой папараці і інш.» [2]

Пачатковую адукацыю Раманаў атрымаў у Беліцы. У 1867 г., нягледзячы на цяжкае матэрыяльнае становішча сям'і, дванаццацігадовы хлопчык паступае ў Гомельскую прагімназію. У 1869 г. памірае маці. Раманаў застаецца круглым сіратою. Каб мець магчымасць скон-

---

[1] Падрабязней аб жыцці і навуковай дзейнасці Е. Р. Раманава гл. у кн.: В. К. Бандарчык. Еўдакім Раманавіч Раманаў. Мінск, 1961.

[2] Е. Романов. Внешний быт быховского белоруса. Записки Северо-Западного отдела Русского географического общества, кн. 2. Вильна, 1911, стар. 109.

Е. Р. Раманаў

чыць гімназію, ён наймаецца да багатага купца рэпетытарам [1].

Пасля заканчэння прагімназіі ў 1870 г. Раманаў спрабуе паступіць у Магілёўскую гімназію. Аднак ва ўмовах царскай Расіі яму як выхадцу з народа не ўдалося ажыццявіць сваю мару, нягледзячы на тое што ён паспяхова вытрымаў уступныя экзамены. У гімназіі для яго «не аказалася вакансій» [2]. Няўдача не спыніла Раманава. Ахоплены прагай да ведаў, ён многа працуе сама-

[1] Архіў АН СССР, ф. 134, воп. 3, № 1308, лл. 19, 20.
[2] Виленский календарь на 1911 год, стар. 138.

стойна, у кароткі тэрмін здае экзамен на званне настаўніка народнай школы і атрымлівае пасаду настаўніка ў Герасімаўскім народным вучылішчы Хлыстоўскай воласці Аршанскага павета Магілёўскай губерні.

1 верасня 1873 г. Раманаў быў пераведзен на пасаду настаўніка Бобрскага народнага вучылішча Сенненскага павета Магілёўскай губерні, а роўна праз год — у Гомельскае павятовае вучылішча, дзе працаваў да 1 лістапада 1876 г. Пазней педагагічная дзейнасць Е. Р. Раманава праходзіла ў розных школах Магілёўскай, Віленскай і Віцебскай губерняў. Адначасова ён працягвае займацца самаадукацыяй. Вывучае гісторыю (у тым ліку летапіс Нестара), параўнальную і гістарычную граматыку, чытае класікаў рускай літаратуры (Гогаля, Тургенева, Пушкіна і інш.).

Займаючыся вывучэннем гісторыі, літаратуры і мовы, Раманаў пераканаўся ў тым, што руская грамадскасць дрэнна ведала тады Беларусь, яе народ, культуру. Гэта прымусіла яго заняцца збіраннем твораў вуснапаэтычнай творчасці і вывучэннем культуры і быту роднага народа. «Балюча стала беларускаму майму сэрцу такое незнаёмства вучоных з маёй роднай мовай,— пісаў ён пазней,— і, ведаючы беднасць літаратуры беларускай, узяўся я за збіранне» [1].

1886 год адкрывае новы перыяд у жыцці і навуковай дзейнасці Раманава: яго прызначаюць інспектарам народных вучылішчаў Віцебскай губерні (на гэтай пасадзе Раманаў праслужыў да 1906 г. з перамяшчэннем у 1894 г. у Гродзенскую, а ў 1895 г. у Магілёўскую губерні). Новая пасада дала магчымасць даследчыку больш шырока разгарнуць збіральніцкую і навуковую дзейнасць.

У лістападзе 1906 г. скончыўся пяцігадовы тэрмін, на які Раманаву была адтэрмінавана служба пасля выслугі пенсіі. Гэта было выкарыстана ўладамі для звальнення яго з работы ў сістэме народнай адукацыі. У гэтым годзе Раманаў пераехаў у Вільню і заняў пасаду члена Камісіі па ўладкаванню Віленскай публічнай бібліятэкі і музея. Аднак гэта пасада не магла яго задаволіць.

Матэрыяльныя цяжкасці прымушаюць Е. Раманава пакінуць Вільню. У верасні 1910 г. ён дабіваецца назна-

---

[1] Е. Романов. Белорусский сборник, вып. V. Витебск, 1891, стар. III.

чэння на пасаду інспектара народных вучылішчаў у Петракоўскую губерню Варшаўскай вучэбнай акругі. На новым месцы Раманаву доўга працаваць не давялося: ён цяжка захварэў. У верасні 1911 г. ён вярнуўся ў Вільню і заняў сваю ранейшую пасаду члена Камісіі па ўладкаванню Віленскай публічнай бібліятэкі і музея.

У лістападзе 1914 г. у Е. Раманава адбылося паўторнае кровазліццё ў мозг. Цяжка хворага Раманава перавезлі ў Магілёў. Але ў хуткім часе, крыху паправіўшыся, ён зноў пераехаў у Вільню. Аднак становішча на фронце прымусіла яго разам са штатам Віленскай бібліятэкі эвакуіравацца ў 1915 г. у Магілёў, потым у Адэсу, куды пераехала і кіраўніцтва Таварыства па вывучэнню Магілёўскай губерні.

У Адэсе Раманава спасцігла новая непрыемнасць. У пачатку 1916 г. ён быў звольнен з пасады члена Камісіі па ўладкаванню Віленскай публічнай бібліятэкі і музея. Апынуўшыся ў выключна цяжкім матэрыяльным становішчы, Е. Раманаў летам 1916 г. пераязджае ў Віцебск і спрабуе знайсці там работу, але дарэмна. У наступным годзе праз акадэміка А. А. Шахматава ён атрымлівае камандзіроўку ад Акадэміі навук на Паўночны Каўказ «для этнаграфічных даследаванняў» і ў кастрычніку 1917 г. пераязджае ў Стаўрапаль, дзе яго і застае Вялікая Кастрычніцкая сацыялістычная рэвалюцыя.

Е. Раманаў застаўся ў баку ад рэвалюцыйных падзей 1917 г. Сваіх адносін да рэвалюцыі ён не выказаў і ў апошніх працах. З урывачных яго заўваг можна бачыць, што ён не зразумеў гэтых падзей.

Апошнія гады жыцця ў Стаўрапалі былі вельмі цяжкімі для Е. Раманава. Ён марыў аб вяртанні ў Савецкую Беларусь. У канцы ліпеня 1921 г. Раманаў атрымаў запрашэнне аб пераездзе ў Мінск. Аднак здзейсніць сваю мару яму не ўдалося. Праз сем месяцаў ён памёр ад язвы страўніка і быў пахаваны на Данілаўскіх могілках у Стаўрапалі.

Цікавасць да этнаграфічнай навукі ў Е. Р. Раманава праяўляецца ўжо ў першыя гады працоўнай дзейнасці. Ён наладжвае сувязь з Паўночна-Заходнім аддзелам РГТ у Вільні і хутка пасылае туды сабраныя звесткі аб стане сельскай гаспадаркі і саматужных промыслах у Герасімаўскай абшчыне. Аднак сістэматычнае збіранне фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў ён па-

чаў толькі з 1876 г. З гэтага часу Раманаў прыступае да работы над беларускім слоўнікам.

У 1877 г. Раманаў паведамляў Расійскай Акадэміі навук, што за пяць год настаўніцкай дзейнасці ім сабрана 2000 беларускіх слоў і з гэтага матэрыялу складзен «Вопыт беларускага слоўніка», а ў якасці ўводзін да слоўніка — кароткая беларуская граматыка [1]. У наступным годзе ён пасылае ў Акадэмію навук частку складзенага ім беларускага слоўніка і просіць камандзіраваць яго ў Магілёўскую або Мінскую губерню для збірання этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў [2].

«Вопыт беларускага слоўніка» па даручэнню Аддзялення рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук быў разгледжан акадэмікам А. Ф. Бычковым. Раманаву прапанавалі скласці дапаўненне да слоўніка Насовіча і ілюстраваць тлумачэнне слоў прыкладамі з твораў народнай творчасці. У 1883 г. гэта дапаўненне ў чарнавіку было гатова: словы размешчаны па алфавіту і растлумачаны; заставалася толькі падабраць прыклады з народных твораў [3]. Аднак далейшая работа над слоўнікам была спынена ў сувязі з тым, што Раманаў узмоцнена заняўся падрыхтоўкай да друку свайго «Беларускага зборніка».

Работа над беларускім слоўнікам і беларускай граматыкай навяла Раманава на думку стварыць «Падручнік рускай граматыкі» для беларускіх дзяцей. Адначасова з работай над слоўнікам і граматыкай Раманаў супрацоўнічае ў перыядычным друку і рыхтуе кнігу «Кароткі нарыс ваенных дзеянняў 1877—1878 гг.».

У 1880 г. у якасці карэспандэнта з г. Сянно ён супрацоўнічае ў пецярбургскай газеце «Берег». Яго карэспандэнцыі, надрукаваныя ў гэтай газеце, сведчаць аб крытычных адносінах аўтара да існаваўшых парадкаў у Расіі, яны малююць яркую карціну цяжкага жыцця сельскага настаўніка, дробных чыноўнікаў і сялян [4].

Раманаў не перастае збіраць фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы. К 1884 г. матэрыялаў назбіралася столькі, што ён рашыў выдаць іх шматтомным выданнем у выглядзе «Беларускага зборніка».

---

[1] Архіў АН СССР, ф. 9, воп. 1, № 532, лл. 1, 2.
[2] Там жа.
[3] Там жа, лл. 11, 12.
[4] «Берег», СПб., 1880, № 166, 191, 201, 209, 225, 243, 245, 248, 267, 272.

Першы выпуск першага тома «Беларускага зборніка» ў рукапісу быў выслан Раманавым у Аддзяленне рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук у 1884 г. з просьбай выдаць яго або аказаць матэрыяльную дапамогу для выдання сваімі сіламі [1]. Рукапіс быў прызнаны Акадэміяй навук «вартым увагі», аднак у выданні яго і ў дапамозе Раманаву было адмоўлена, у сувязі з тым што Акадэміяй ужо выдаваўся падобны зборнік П. В. Шэйна [2]. Аддзяленне рускай мовы і славеснасці Расійскай Акадэміі навук параіла Раманаву звярнуцца за дапамогай да папячыцеля Віленскай вучэбнай акругі або ў Магілёўскі статыстычны камітэт. Аднак і тут яму не аказалі падтрымкі. Толькі ў Кіеве, у друкарні газеты «Заря», карэспандэнтам якой з'яўляўся Раманаў, была знойдзена магчымасць выдаць першы і другі выпускі «Беларускага зборніка» адной кнігай.

Побач з работай над слоўнікам і «Беларускім зборнікам» Раманаў у 1882 —1883 гг. займаецца таксама антрапалагічнымі даследаваннямі па даручэнню Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі. У 1884 г. яго абіраюць членам гэтага Таварыства. У гэтым жа годзе ў газеце «Заря» [3] паяўляюцца нарысы Раманава аб сялянскіх промыслах Гомельскага павета, у якіх выключна праўдзіва адлюстроўваецца жыццё беларускага народа. Характарызуючы сутнасць зямельнай рэформы 1861 г. і развіцця капіталізму ў вёсцы, Раманаў указвае на прычыны, якія прымусілі сялян звярнуцца да адыходных промыслаў. З глыбокім спачуваннем да сялян паказвае ён, як жорстка калечыць людзей капіталістычная эксплуатацыя. Аднак выйсце з цяжкага становішча сялянства аўтар памылкова шукаў у развіцці мясцовай саматужнай прамысловасці. Гэта і прымусіла Раманава вывучаць саматужныя промыслы.

У пошуках сродкаў вызвалення народа ад эксплуатацыі Раманаў не мог знайсці правільных шляхоў, аднак ён горача спачуваў народу і шукаў шляхі для паляпшэння яго становішча. Пад уплывам гэтых акалічнасцей і складаецца галоўны сэнс усёй яго навуковай дзейнасці— служэнне свайму шматпакутнаму народу. Раманаў поўнасцю аддае сябе справе вывучэння быту народа, яго

[1] Архіў АН СССР, ф. 9, воп. 1, № 532, лл. 19, 20.
[2] Там жа, лл. 23, 24.
[3] «Заря», 1884, № 155, 160, 161.

гісторыі, мовы і вуснапаэтычнай творчасці, прыступае да антрапалагічных і археалагічных даследаванняў. Такім чынам, ужо ў пачатку працоўнай дзейнасці ў Раманава вызначаецца шырокі круг навуковых інтарэсаў па вывучэнню роднага краю.

У 1886 г. Е. Раманаў атрымлівае сродкі ад РГТ для этнаграфічнай экспедыцыі ў Магілёўскую губерню. З 1886 па 1891 г. на гэтыя сродкі ён ажыццявіў 5 этнаграфічных экспедыцый, у час якіх шырока вывучаў культуру і быт беларускага народа, запісваў розныя абрады — радзінныя, хрэсьбінныя, вясельныя, пахавальныя, абрады, звязаныя з народным календаром і сельскай працай, а таксама збіраў народныя тлумачэнні сноў, апісваў дзіцячыя гульні, вывучаў беларускія гаворкі і ўмоўныя гаворкі (жаргоны) рамеснікаў, жабракоў і г. д.[1]

У 1887 г. выходзіць з друку трэці, а ў 1891 г. чацвёрты выпускі «Беларускага зборніка», якія змяшчаюць звыш 350 тэкстаў міфалагічных і бытавых беларускіх казак. Услед за чацвёртым выпускам выходзіць у свет і пяты выпуск «Беларускага зборніка» (1891), у якім змешчана 824 замовы, тэксты батлеечнага дзейства, духоўныя вершы і інш.

1886—1894 гады былі вельмі плённымі ў навуковай дзейнасці Раманава. За гэты перыяд ён надрукаваў каля 60 артыкулаў, нарысаў, рэцэнзій і заметак па беларускай этнаграфіі, археалогіі, гісторыі і філалогіі. З прац па этнаграфіі найбольш цікавымі з'яўляюцца нарысы «Катрушніцкі лемязень», «Любецкі лемент», «Вопыт беларускага народнага тлумачальніка сноў», рэцэнзія на зборнік З. Радчанка «Гомельскія народныя песні», крытычны артыкул «Спосаб збірання матэрыялаў П. В. Шэйнам», артыкулы «Аб вывучэнні дзіцячых беларускіх гульняў», «Дзіцячыя гульні беларускіх яўрэяў», «Крытычныя заўвагі адносна «Быту беларусаў» М. Я. Нікіфароўскага, рэцэнзія на часопіс «Этнографическое обозрение» і інш.[2]

К гэтаму часу адносіцца і этнаграфічны экскурс Раманава ў гістарычнае мінулае беларускага народа. У 1894 г. выдаецца апрацаваная ім народная легенда

---

[1] Отчет Русского географического общества за 1888 г. СПб., 1889, стар. 22.

[2] Бібліяграфію прац Е. Р. Раманава гл. у кн.: В. К. Бандарчык. Еўдакім Раманавіч Раманаў. Мінск, 1961, стар. 281—295.

«Кара ў сто год», падзеі якой Раманаў адносіць да X—XI стст. Прадмова да легенды «Кара ў сто год», прасякнутая гарачай любоўю аўтара да свайго народа, яго мінулага і сучаснага, адрасавана «інтэлігентнаму чытачу». «Аб народзе не гавару. Ён добра зразумее маю кніжку і без прадмоў» [1], — пісаў Раманаў.

Узяўшы за аснову народныя легенды аб пакаранні богам злачынцаў і людзей, якія жывуць чужой працай, Раманаў напаўняе іх этнаграфічным матэрыялам, спрабуючы аднавіць карціну старога быту беларусаў, іх звычаяў, абрадаў і песень.

Легенда «Кара ў сто год» была сустрэта чытачамі з вялікай цікавасцю. Таму Раманаў вырашыў паўтарыць вопыт. На гэты раз ён выкарыстаў тэму легенды «Бог у гасцях» і паданні аб каменнях, змешчаныя ў чацвёртым выпуску яго «Беларускага зборніка», і стварыў другую легенду — «Міласцівы Восіп, або міласці хачу, а не ахвяры» [2]. У ёй у большай ступені, чым у першай, выступаюць рэлігійныя матывы. Аднак ад гэтага этнаграфічная каштоўнасць кнігі не зніжаецца, асабліва калі ўлічыць багацце выкарыстаных матэрыялаў пры апісанні быту і абрадаў беларусаў XVI—XVII стст.

У 1886—1894 гг. Раманаў займаецца археалагічнымі раскопкамі як самастойна, так і па даручэнню і на сродкі Маскоўскага археалагічнага таварыства і Археалагічнай камісіі. Яшчэ і цяпер у Эрмітажы, у Музеі антрапалогіі і этнаграфіі імя Пятра I АН СССР захоўваецца звыш 2000 прадметаў з археалагічных раскопак Раманава (розныя ўпрыгожанні, прылады працы і інш.). Гэтыя раскопкі даюць багацейшыя археалагічныя матэрыялы для вывучэння гісторыі Беларусі, Літвы і Латвіі.

У 1891 г. у сувязі з цяжкай хваробай Раманаў рашыў скласці падрабязнае апісанне свайго жыццёвага шляху на фоне быту беларускага народа. Гэта апісанне засталося ў рукапісу, які захоўваецца ў рукапісным аддзеле Фундаментальнай бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай ССР. Знойдзены рукапіс прадстаўляе сабою этнаграфічны нарыс аўтабіяграфічнага характару. У ім даецца апісанне дзіцячых год аўтара і некаторых бакоў быту на-

---

[1] Е. Радимич. Кара в сто лет. Витебск, 1894, стар. 2—4.

[2] Е. Радимич. Милостивый Осип, или милости хочу, а не жертвы. Быль. По «Белорусскому сборнику» Романова. Витебск, 1896, стар. III.

сельніцтва Беліцы і яе ваколіц. Асабліва красамоўна апісана вера ў розныя звышнатуральныя сілы, якімі палохалі дзяцей. Дзе б ні быў чалавек, асабліва дзіця, яго ўсюды праследавалі страх і «небяспека» ад штукарстваў нячыстай сілы.

Забабонныя жахі яшчэ моцна трымаліся ў свядомасці беларусаў таго часу (сярэдзіна XIX ст.). Дамавікі, вадзяныя, лесавікі, мара, жалезная баба, чэрці, вогненныя змеі, вядзьмаркі, ваўкалакі і іншая нечысць навадзілі страх на палкае ўяўленне дзіцяці.

Характарызуючы розныя ўяўленні народа аб «нячыстай сіле», Раманаў абвінавачвае царкву і царкоўную літаратуру, якія садзейнічалі ўтрыманню гэтых уяўленняў. «У гэтых адносінах,— адзначае ён,— немалую ролю для выпрацоўкі такіх уяўленняў адыгралі ілюстраваныя жыціі айцоў-падзвіжнікаў, якім, як вядома, прыходзілася часта ваяваць з гэтымі прадстаўнікамі царства цемры» [1].

У Магілёўскі перыяд (1895—1903 гг.) Раманаў апублікаваў каля 100 розных прац. Выдаць такую вялікую колькасць матэрыялаў яму ўдалося дзякуючы таму, што ён з 1897 па 1903 г. быў рэдактарам неафіцыйнай часткі газеты «Могилевские губернские ведомости».

У 1901 г. пасля 10-гадовага перапынку выходзіць VI выпуск «Беларускага зборніка», цалкам прысвечаны казкам.

Другой буйнай працай Раманава гэтага часу з'яўляюцца «Матэрыялы па гістарычнай тапаграфіі Віцебскай губерні. Павет Веліжскі» (1898), матэрыялы для якой ён пачаў збіраць яшчэ ў 1886 г. Тут аўтар смела выступае супраць антынавуковых поглядаў дваранскіх і буржуазных гісторыкаў на беларускі народ, супраць русіфікатарскай палітыкі царызму ў Беларусі, да глыбіні душы абураецца тым, што многія айчынныя і зарубежныя «публіцысты» па свайму невуцтву і па «даных нашых невуцкіх падручнікаў геаграфіі» характарызуюць беларускі народ «пазбаўленым усіх добрых якасцей, і фізічных, і маральных, і разумовых» [2].

---

[1] Фундаментальная бібліятэка АН ЛітССР, рукапісны аддзел, 518—VBF, XXI, лл. 1—6.

[2] Е. Романов. Материалы по исторической топографии Витебской губернии. Уезд Велижский. Памятная книжка Витебской губернии на 1898 г., 1898, стар. 119.

Ва ўступе да гэтай працы Раманаў дае этнаграфічную характарыстыку беларусаў Віцебскай губерні. Па асаблівасцях мовы ён падзяляе іх на тры групы. Характарызуючы кожную з гэтых груп па моўных прызнаках, Раманаў паказвае адрозненні паміж імі па этнаграфічных асаблівасцях, звяртаючы ўвагу ў першую чаргу на форму, колер і тыпы адзення.

На аснове тапанімічных матэрыялаў Віцебскай губерні Раманаў робіць некаторыя вывады. Ён устанаўлівае, напрыклад, што «рух славян сюды адбыўся ў дагістарычную эпоху» [1]. Раманаў адзначае таксама адсутнасць польскай тапанімікі на тэрыторыі Віцебскай губерні. «Падпарадкаванне Польшчы, — пісаў ён, — на мове зямлі не пакінула ніякіх слядоў, акрамя адзінкавых назваў» [2]. Насельніцтва Веліжскага павета, на думку Раманава, менш за ўсё перамешвалася з іншымі народамі. «Павет,—падкрэслівае ён,—з'яўляецца выключным па чысціні аазісам славянскага племені. Найбольш цікавымі пунктамі яго з'яўляюцца: Казакоўская, Будніцкая, Вязьменская і Сяртэйская воласці — з паўднёвых, Усмынская, Баранаўская, Царкоўшчынская і Усвяцкая — з паўночных.

Сюды галоўным чынам і павінны быць накіраваны даследаванні нашых вучоных» [3].

«Матэрыялы па гістарычнай тапаграфіі Віцебскай губерні...» належаць да найбольш буйных даследаванняў Раманава. Асабліва каштоўным з'яўляецца тое, што многія навуковыя вывады ў іх зроблены на аснове асабістага даследавання Беларусі.

Цікавы праграмны артыкул Е. Раманава «Што зроблена па вывучэнню Магілёўскай губерні і што яшчэ трэба зрабіць», надрукаваны ў 1898 г. у «Могилевских губернских ведомостях», у якім побач з аглядам стану вывучанасці Магілёўшчыны ён прапануе шырокую праграму даследавання яе ў гістарычных, этнаграфічных, археалагічных, геаграфічных і эканамічных адносінах.

Нястомная дзейнасць Раманава па ўсебаковаму вывучэнню Беларусі і выдадзеныя ім працы стварылі яму шырокую вядомасць як вучонаму. У 1886 г. яго абіра-

---

[1] Е. Романов. Материалы по исторической топографии Витебской губернии. Уезд Велижский, стар. 279.

[2] Там жа, стар. 280.

[3] Там жа.

юць правадзейным членам РГТ і членам-карэспандэнтам Маскоўскага археалагічнага таварыства, а ў 1890 г.— правадзейным членам гэтага Таварыства; у 1888 г.— правадзейным членам Маскоўскага таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі і ў 1891 г.— правадзейным членам Віцебскага статыстычнага камітэта [1]. За дасягненні ў этнаграфічным вывучэнні Беларусі Раманаў некалькі разоў узнагароджваецца Маскоўскім таварыствам аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі і Акадэміяй навук.

Аднак трэба адзначыць, што да канца XIX ст. навуковая дзейнасць Е. Раманава мела ў асноўным фалькларыстычную накіраванасць. Асноўная этнаграфічная праца — восьмы выпуск «Беларускага зборніка» — выйшла ў пачатку XX ст. (1912). У гэты перыяд ён выступае як актыўны арганізатар і супрацоўнік Паўночна-Заходняга аддзела РГТ, які праводзіў вялікую работу па этнаграфічнаму вывучэнню Беларусі ў пачатку XX ст. (1910—1914). Ён працягвае друкаваць фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы (VII—IX вып. «Беларускага зборніка», I—II вып. «Матэрыялаў па этнаграфіі Гродзенскай губерні») і шматлікія артыкулы. Незадоўга да смерці Раманаў падрыхтаваў да друку X—XIV выпускі «Беларускага зборніка», аднак рукапісы іх былі знішчаны ў час нямецка-фашысцкай акупацыі Беларусі.

Знаёмства з фальклорна-этнаграфічнымі працамі Е. Р. Раманава паказвае, што амаль ні адна галіна народнага жыцця не выпала з поля зроку выдатнага беларускага этнографа. Быт народа, яго творчасць, матэрыяльная і духоўная культура ва ўсіх яе праяўленнях, абраднасць, вераванні, тлумачэнні сноў, народная медыцына, дзіцячыя гульні — усё гэта знайшло яскравае адлюстраванне ў яго працах. Па сведчанню самога Раманава, ён не займаўся толькі вывучэннем юрыдычнага быту беларуса.

Е. Раманаў адносіцца да той часткі беларускай інтэлігенцыі, якая выйшла з гушчыні народа і, перажываючы матэрыяльныя нястачы, не змагла атрымаць адукацыі, нягледзячы на багатыя прыродныя дараванні. Не падпаўшы пад непасрэдны ўплыў рэвалюцыйных дэмакратаў, ён у сваім разуменні сацыяльна-гістарычных

[1] ЦДГА ЛітССР, ф. 567, воп. 12, 1906, № 9403, лл. 97—104.

працэсаў застаўся на пазіцыях ідэолага сялянскай беднаты. Бачачы сацыяльную несправядлівасць існуючага ладу і асуджаючы яго ў сваіх работах, ён, аднак, не здолеў узняцца да разумення неабходнасці звяржэння гэтага ладу рэвалюцыйным шляхам, а шукаў магчымасці паляпшэння яго шляхам рэформ.

Аднак як выхадзец з народа і палымяны патрыёт сваёй радзімы Е. Раманаў да канца свайго жыцця быў прасякнут гарачай любоўю да свайго шматпакутнага народа і яго гісторыі, з усёй палымянасцю сваёй душы горача выступаў у абарону яго ад нападкаў з боку паклёпнікаў і іншых ворагаў, якія адмаўлялі права беларусаў на нацыянальнае развіццё, апашлялі яго гістарычнае мінулае, мову і народную творчасць. Ён нястомна падкрэсліваў самабытнасць беларускай культуры і яе агульныя з рускай культурай гістарычныя вытокі.

У. М. Дабравольскі

Уладзімір Мікалаевіч Дабравольскі (1856—1920) нарадзіўся ў с. Красна-Свяцкае Прудскай воласці Смаленскага павета ў дробнай дваранскай сям'і [1]. Праводзячы сваё дзяцінства з вясковымі хлапчукамі, ён блізка пазнаёміўся з бытам і культурай простага народа.

У 1876 г. пасля заканчэння Смаленскай гімназіі Дабравольскі паступіў на філалагічны факультэт Маскоўскага універсітэта, у якім былі сканцэнтраваны відныя вучоныя-этнографы таго часу — Ф. Буслаеў, М. Кавалеўскі, Д. Анучын, В. Мілер і інш. Яны зрабілі вялікі ўплыў на фарміраванне грамадскіх і навуковых поглядаў Дабравольскага.

Пасля заканчэння Маскоўскага універсітэта (1880) Дабравольскі працаваў выкладчыкам рускай мовы Смаленскай жаночай гімназіі. Але з прычыны хваробы праз два гады ён выходзіць у адстаўку і па парадзе ўрачоў пасяляецца жыць у вёсцы. З гэтага часу ён пачынае вывучаць вуснапаэтычную творчасць і быт народа.

Дабравольскі лічыў, што настаў час, калі трэба пры-

---

[1] Гл.: А. Шлюбскі. Этнаграфічная дзейнасць Дабравольскага. Запіскі Аддзела гуманітарных навук Інстытута беларускай культуры, кн. 4. Працы кафедры этнаграфіі, т. I, сш. 1. Мінск, 1928, стар. 117—126.

ступаць да стварэння мясцовых фальклорна-этнаграфічных зборнікаў, каб вызначыць, што́ ў даным канкрэтным этнаграфічным раёне сваё арыгінальнае і што́ агульнае з іншымі месцамі краіны. Галоўную ўвагу ён звяртаў на вывучэнне беларускай абрадавай вуснапаэтычнай творчасці Смаленшчыны. Аб энтузіязме, з якім Дабравольскі займаўся вывучэннем роднага краю, сведчаць наступныя радкі з пісьма П. В. Шэйна ў РГТ: «Яно (вывучэнне.— *В. Б.*) захапіла ўсяго яго, зрабілася яго культам, яго надзённай патрэбай. Такі энтузіязм яго да збіральніцтва намагніціў і яго маладую жонку і паважаную яго маці... Мала таго, і работнікі і работніцы..., як толькі ўспомняць якую-небудзь песню, казку, прыказку, зараз жа нясуць яе да гаспадара...»[1]

На Смаленшчыне жыў музыказнаўца і кампазітар М. Д. Бэр, які праяўляў вялікую цікавасць да народнай музычнай творчасці і займаўся запісам народнага меласу. Разам з Бэрам Дабравольскі аб'ездзіў многія паветы Смаленскай губерні, сабраў вялікую колькасць фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў[2]. У доме Бэра Дабравольскі (у сярэдзіне 80-х гадоў) пазнаёміўся са старшынёй Аддзела этнаграфіі РГТ праф. У. І. Ламанскім. Яго прозвішча Дабравольскі называе адным з першых, каму ён выказвае глыбокую падзяку за садзеянне ў этнаграфічных даследаваннях[3]. К гэтаму часу адносіцца і знаёмства Дабравольскага з П. В. Шэйнам. Шэйн настаяў на хутчэйшым накіраванні сабраных Дабравольскім матэрыялаў у РГТ. У 1886 г. Рускае геаграфічнае таварыства пачало рыхтаваць іх да выдання. У гэтым жа годзе Таварыства прыняло Дабравольскага членам-супрацоўнікам.

Акрамя вуснапаэтычных твораў і этнаграфічных звестак, Дабравольскі збіраў прадметы быту. За высланыя ў РГТ касцюмы сялян Смаленскай і Арлоўскай губерняў ён быў узнагароджан Таварыствам Малым залатым медалем[4].

---

[1] Архіў Геаграфічнага таварыства Саюза ССР, ф. 1—1866, воп. 1, № 15, 38.

[2] Дабравольскі пісаў, што ў час гэтых паездак Бэру «ўдалося запісаць больш 500 песенных мелодый да сабраных мною тэкстаў». Гл.: Смоленский этнографический сборник, ч. IV. М., 1903, стар. XIII.

[3] В. Н. Добровольский. Смоленский этнографический сборник, ч. IV. М., 1903, стар. XVI.

[4] Там жа, стар. XIV.

У. М. Дабравольскі

Рускае геаграфічнае таварыства ў сваіх «Записках» апублікавала працу Дабравольскага пад назвай «Смаленскі этнаграфічны зборнік», матэрыялы да якой былі сабраны ім у 1882—1892 гг.[1] У наступныя гады ён збіраў фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы адначасова для РГТ, Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі, а таксама матэрыялы для слоўніка па заданню Акадэміі навук.

У 1902 г. Дабравольскі атрымаў пасаду інспектара народных школ Разанскай губерні, а ў 1906 г. на гэту ж

[1] В. Н. Добровольский. Смоленский этнографический сборник, ч. I. СПб., 1891; ч. II, 1893; ч. III, 1894; ч. IV, 1903.

пасаду быў пераведзен у Ельнінскі павет Смаленскай губерні, дзе яго застала Вялікая Кастрычніцкая рэвалюцыя.

Пасля рэвалюцыі Дабравольскі чытаў лекцыі па этнаграфіі і гісторыі тэатра на чырвонаармейскіх курсах у Смаленску, у Беларускім народным універсітэце, Віцебскім інстытуце народнай асветы (у Маскве) і ў Смаленскім аддзяленні Маскоўскага археалагічнага інстытута. Праф. В. М. Сідзельнікаў сведчыць, што ў гэтыя гады ён працягваў збіранне рускіх, беларускіх і цыганскіх фальклорных матэрыялаў і вёў вялікую грамадскую работу [1].

Вялікі аматар этнаграфіі і вучоны, Дабравольскі ўсё сваё жыццё аддаў вывучэнню роднага краю. Ён аб'ехаў усю Смаленскую губерню і многія мясцовасці Магілёўскай, Калужскай і Арлоўскай губерняў і сабраў багацейшы фальклорна-этнаграфічны і дыялекталагічны матэрыял.

«Смаленскі этнаграфічны зборнік», якому Дабравольскі прысвяціў звыш 10 год свайго жыцця, з'яўляецца асноўнай яго працай. Матэрыялы ў ім размешчаны наступным чынам. У першым томе сабраны расказы сялян аб сваім жыцці, казкі, паданні, легенды, былі, матэрыялы па народнай медыцыне і інш. Змешчаны таксама матэрыялы па мове і, у прыватнасці, аб адрозненнях у мясцовых гаворках розных паветаў Смаленшчыны.

Асаблівую цікавасць прадстаўляе «Расказ Матрошкі Антоненкавай аб сваім жыцці», якім адкрываецца зборнік. Вобразнай мовай сялянка апавядае аб сваёй нядолі. Перад вачыма чытача ўстае цяжкі лёс сялянскай жанчыны, складанасць сямейных адносін, бяссілле простых людзей перад стыхійнымі сіламі (эпідэміяй воспы) і г. д. Расказ сялянкі поўны глыбокага сацыяльнага зместу. У ім гучыць жыццёвы аптымізм, нязломная воля, а таксама пратэст супраць несправядлівасцей.

Надзвычай багаты раздзел казак першага тома. Тут сабрана вялікая колькасць казак з сацыяльным зместам і антыпапоўскіх. У іх просты селянін заўсёды бярэ верх над панам і папом. Асабліва востра гэтыя ідэі гучаць у казках «Як пан адабраў у мужыка пірог ды гуся, а му-

---

[1] Гл.: Народное поэтическое творчество Смоленской области, под редакцией проф. В. М. Сидельникова. Смоленск, 1954, стар. 9.

жык за гэта тройчы набіў пана», «Мужык пану шутачкі сшуціў», «Як поп казлом зрабіўся», «Як мужык свайго бацюшку паднадуў», «Як мужык з салдатам папоў губілі» і інш.

Найбольш багаты этнаграфічнымі матэрыяламі другі том «Смаленскага этнаграфічнага зборніка». Ён поўнасцю прысвечан сямейнаму быту сялян. Абрадавыя песні пры нараджэнні дзіцяці, апісанне вясельных абрадаў і песні да іх, абрады і галашэнні пры пахаванні і, нарэшце, нарысы аб сямейных звычаях і звычаёвым праве — такі змест гэтага тома. Вялікае месца ў ім займаюць апісанні вясельных абрадаў і вясельныя песні (673 песні і каля 10 апісанняў абрадаў). Дабравольскі імкнецца паказаць агульныя рысы вясельнага абраду Смаленшчыны і спецыфічныя рысы яго ў паасобных этнаграфічных раёнах губерні. Апошняе асабліва каштоўна як параўнальны матэрыял для даследчыкаў гэтай галіны быту народа.

Апісанні сямейнага быту яскрава паказваюць, якія змены ў ім адбыліся ў выніку развіцця капіталістычных адносін у вёсцы. Капіталізм разбураў старыя, патрыярхальныя ўстоі сям'і. Гэта прыводзіла да змянення поглядаў на ўзаемаадносіны паміж членамі сям'і, рушыліся граніцы паміж «мужчынскімі» і «жаночымі» работамі, паступова ўсталёўваліся новыя звычаі, абрады і традыцыі.

У тых месцах Смаленскай губерні, дзе бурна развіваліся адыходныя і мясцовыя промыслы, напрыклад у Юхнаўскім павеце, жанчына ў сілу неабходнасці выконвала амаль усе работы па гаспадарцы. Яна касіла, малаціла, арала. Больш таго, жанчыны побач з мужчынамі былі цеслярамі, шаўцамі, краўцамі, печнікамі, пчалярамі і г. д.[1]

У Навасельскай воласці Вяземскага павета жанчыны нават хадзілі на адыходны промысел у Вязьму, дзе наймаліся трапаць лён. Дабравольскі спачувае цяжкай долі жанчыны. Ён, напрыклад, піша аб «пакутах замужняй жанчыны на чужой старане ад чужога роду-племені: ад заловак-калатовак і баламутак, ад кплівых і задзірлівых дзевераў, ад панурай і карпатлівай свякрухі, ад панурага свёкра. Толькі тады паляпшаецца жыццё нявесткі,

---

[1] В. Н. Добровольский. Смоленский этнографический сборник, ч. II, стар. 345.

калі «прыбяруцца» старыя, калі «залоўкі-мухлёўкі», выданыя замуж, на асабістым вопыце пазнаюць, якое горкае бывае жыццё ў чужой сям'і» [1].

Трэці том уключае прыказкі і прымаўкі. Размеркаванне прыказак і прымавак зроблена не па алфавіту, як было прынята ў той час, а тэматычна, што аблягчае даследчыку адшуканне патрэбных матэрыялаў.

У зборніку ёсць прыказкі з сацыяльным зместам — антыпрыгонніцкія, антыпапоўскія, напрыклад: «У каго карман паўней, таго і суд праўней»; «Голаму смерць не страшна»; «Войт, пан не бог, а ўваліцца — жыць не дасць»; «Панская ласка не каляска: не сядзеш і не паедзеш»; «Прададзім печ ды палаці, а сабе заставім дым ды копаць, ды нечага лопаць»; «Калі б не была на нас трывога, забылі б мы пра бога»; «Поп з жывога і з мёртвага дзярэць».

Чацвёрты том «Смаленскага этнаграфічнага зборніка» амаль поўнасцю прысвечан песеннай творчасці народа. У ім змешчана каля 1500 песень, пераважна абрадавых. Да паасобных раздзелаў песень прыводзяцца апісанні абрадаў, гульняў і г. д.

Такім чынам, «Смаленскі этнаграфічны зборнік» змяшчае багаты матэрыял па духоўнай культуры рускіх і беларусаў Смаленшчыны, пераважна па вуснапаэтычнай творчасці. Зборнік быў высока ацэнен У. І. Леніным. Даведаўшыся, што ў Бонч-Бруевіча падабрана бібліятэка такіх кніг, Ленін папрасіў паглядзець іх. «І ўжо ў той жа вечар, — пісаў Бонч-Бруевіч, — я бачыў, як Уладзімір Ільіч уважліва чытаў Смаленскі этнаграфічны зборнік, складзены У. Дабравольскім.

— Які цікавы матэрыял! — сказаў ён мне, калі я раніцой увайшоў да яго.— Я бегла прагледзеў вось гэтыя кніжкі, але бачу, што не хапае, мабыць, рук ці жадання ўсё гэта абагульніць, усё гэта прагледзець з сацыяльна-палітычнага пункту погляду, на гэтым жа матэрыяле можна было б напісаць цудоўнае даследаванне аб спадзяваннях і жаданнях народных» [2].

Акрамя «Смаленскага этнаграфічнага зборніка», пяру Дабравольскага належыць рад артыкулаў аб вера-

---

[1] В. Н. Добровольский. Смоленский этнографический сборник, ч. II, стар. 367.
[2] В. И. Ленин о литературе и искусстве. М., 1960, стар. 691.

ваннях, абрадах, звычаях і па фалькларыстыцы [1]. Некаторыя з іх былі напісаны аўтарам у 90-х гадах. У іх яшчэ ў некаторай ступені адчуваецца ўплыў міфалагічнай школы і міграцыйнай тэорыі.

Большасць артыкулаў адносіцца да пачатку XX ст. Іх змест сведчыць аб тым, што Дабравольскі к гэтаму часу засвоіў палажэнні эвалюцыйнай тэорыі і тэорыі перажыткаў і крытычна ставіўся да тэорыі запазычанняў.

Значную цікавасць прадстаўляюць артыкулы Дабравольскага па фальклору. У іх выказваюцца адносіны аўтара да вуснапаэтычнай творчасці народа. Асабліва яскрава гэта відаць з артыкула «Прымаўка і загадка». Тут адзначаецца, што вуснапаэтычная творчасць — гэта не прадмет пустой забавы, у ёй адлюстроўваецца быт народа, яго імкненні, мудрасць, радасць і смутак, правілы жыцця. Загадкі, напрыклад, пісаў Дабравольскі, нярэдка «пры дапамозе паэтычнай фантазіі» «ствараюць цэлыя драматычныя сцэнкі, знаёмячы нас з паўсядзённым жыццём народа і прыродай, якая рассцілаецца перад вачыма селяніна. Праводзячы часам карыкатурныя і парадаксальныя паралелі, параўноўваючы

---

[1] В. Н. Добровольский. Народные сказания о самоубийцах. Живая старина, кн. II. СПб., 1894, стар. 204—214; Данные для народного календаря Смоленской губернии в связи с народными верованиями, там жа, кн. III—IV, 1898, стар. 357—380; О некоторых архаических обычаях, переживаемых народом в Смоленской губернии. Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, т. XCVII, Труды этнографического отдела, т. XIV, 1900, стар. 280—283; Значение народного праздника «свечи». Этнографическое обозрение, кн. 4. М., 1900, стар. 35—51; Ветры-духи в сказаниях раскольников Смоленской губернии, там жа, кн. 3, 1902, стар. 88—93; Насекомые и черви в народной жизни. Этнографическое обозрение, кн. 2, 1901, стар. 156—164; Суеверие относительно волков, там жа, кн. 4, 1901, стар. 135, 136. Различия в верованиях белорусов и великорусов Смоленской губернии. Живая старина, кн. 4. 1903, стар. 470—475; О дорогобужских мещанах и их шубрейском или кубрацком языке. Известия Отделения русского языка и словесности, т. 2, кн. 2, 1897, стар. 320—352; Егорьев день в Смоленской губернии. Живая старина, кн. II. 1908, стар. 150—154; Нечистая сила в народных верованиях (по данным Смоленской губ.), там жа, кн. I, 1908, стар. 3—16; Обряды и поверья, относящиеся к домашним и полевым работам крестьян Смоленской губернии. Памятная книжка Смоленской губернии на 1909 г., 1908 г., стар. 1—35; Звукоподражания в народном языке и в народной поэзии. Этнографическое обозрение, кн. 3, 1894, стар. 81—96; Пословица и загадка. Живая старина, кн. III—IV, 1898, стар. 494—497; Загадки, записанные в Смоленском уезде, там жа, кн. I—II, 1905, стар. 77—96.

значнае і нязначнае, вялікае і малое, абстрактнае і матэрыяльнае, тонка адшукваючы падабенства паміж самымі рознымі рэчамі..., загадка ў сваіх адлюстраваннях дасягнула вялікай рэльефнасці і падкрэслівае, так сказаць, характэрныя і выдатныя якасці рэчаў» [1].

У другім артыкуле, звяртаючыся да разгляду ўзаемасувязі старажытных абрадаў з песеннай творчасцю, Дабравольскі падкрэслівае, што абрадавыя песні ходзяць у народзе да таго часу, пакуль існуе абрад і старажытны звычай [2]. Аднак у радзе сваіх артыкулаў ён як паслядоўнік міфолагаў перабольшвае значэнне рознага роду абрадаў у быце народа. Так, напрыклад, пры апісанні абрадаў «свячы», якія правамерна ім адносяцца да культу хатняга ачага і культу продкаў, ён намагаецца запэўніць, што абрады гэтыя нібыта будуць жыць многія гады [3].

Нарэшце, трэба адзначыць працу Дабравольскага, у якой прыводзіцца надзвычай багаты бытавымі матэрыяламі расказ аб жыцці сялянкі Уліты Епіфанаўны Ізотавай з Жыздрынскага павета [4]. Перад вачыма чытача праходзіць сіроцкае жыццё дзяўчыны, якую потым аддаюць замуж за дурнога мужа і ёй прыходзіцца ўвесь свой век пакутаваць.

Дабравольскі працаваў таксама над складаннем слоўніка мясцовых гаворак — «Смаленскім абласным слоўнікам», які быў выдадзены ў 1916 г.

Працы Дабравольскага былі значнай з'явай у этнаграфіі і фалькларыстыцы дарэвалюцыйнага часу. Яны ўпершыню ў такім поўным выглядзе прадставілі духоўную культуру рускіх і беларусаў Смаленскай губерні. Бытавыя матэрыялы і вуснапаэтычныя творы рускага і беларускага насельніцтва Смаленшчыны, сабраныя і выдадзеныя Дабравольскім, падобна працам Раманава

---

[1] В. Н. Добровольский. Пословица и загадка. Живая старина, кн. III—IV, 1898, стар. 496.

[2] В. Н. Добровольский. О некоторых архаических обычаях в Смоленской губернии. Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, т. XCVII. Труды этнографического отдела, т. XIV, 1900, стар. 280.

[3] В. Добровольский. Значение народного праздника «свечи». Этнографическое обозрение, кн. IV, 1900, стар. 41.

[4] В. Н. Добровольский. Рассказы из жизни полех Жиздринского Полесья. Живая старина, кн. I, 1899, стар. 3—22; кн. 2, стар. 151—166.

па Магілёўшчыне, Нікіфароўскага і Шэйна па Віцебшчыне, прадстаўляюць сабою фундаментальныя фальклорна-этнаграфічныя зборнікі, якія склалі цэлую эпоху ў гісторыі беларускай этнаграфічнай навукі. Асаблівая каштоўнасць навуковых прац і зборнікаў Дабравольскага заключаецца ў тым, што яны далі багатыя матэрыялы для параўнальнага вывучэння быту і культуры рускіх і беларусаў.

М. А. Янчук

Мікалай Андрэевіч Янчук (1859—1921) нарадзіўся ў в. Корніца Канстанцінаўскага павета Сядлецкай губерні ў сям'і селяніна, пазней старасты уніяцкай царквы [1]. Між іншым, трэба адзначыць, што Канстанцінаўскі павет займаў тэрыторыю на стыку Беларусі, Украіны і Польшчы і быў населен прадстаўнікамі розных нацыянальнасцей. Сам Янчук лічыў вёску, у якой нарадзіўся, украінскай.

Дзіцячыя гады Янчука прайшлі ў вёсцы. Ён быў пастушком, вартаваў сад. Першапачатковую адукацыю атрымаў у мясцовай Корніцкай школе, якую наведваў дзве зімы, а ў 11-гадовым узросце бацька аддаў яго ў Бельскую гімназію. Пасля смерці бацькі апеку над Янчуком узяла сям'я Гарднера, якая была звязана сваяцкімі адносінамі з крытыкам Д. І. Пісаравым. Янчук пераехаў у Маскву, дзе і закончыў курс навучання ў пятай Маскоўскай гімназіі.

Пасля заканчэння гімназіі Янчук паступіў у Маскоўскі універсітэт на філалагічны факультэт. Навуковыя погляды яго як этнографа складаліся пад уплывам такіх вядомых вучоных, як Ф. Буслаеў, М. Ціханраваў, У. Ключэўскі і інш. Пасля паспяховага заканчэння вучобы (1885) Янчук быў пакінут пры універсітэце для падрыхтоўкі да прафесарскага звання.

Працоўная і навуковая дзейнасць Янчука ў асноў-

---

[1] Біяграфічныя звесткі ўзяты з архіва М. А. Янчука (уласнасць дачкі М. А. Янчука, Наталлі Мікалаеўны Янчук, г. Масква), а таксама з наступных прац: Сумцов. Микола Андреевич Янчук. «Наука на Украине», 1922, № 3, Харьков, стар. 282—285; Н. В. Шаров. Н. А. Янчук. Труды Белорусского государственного университета в Минске, 1922, № 2, 3, стар. 276—291; Словарь членов Общества любителей Российской словесности. М., 1911, стар. 337—339.

ным праходзіла ў маскоўскіх гімназіях і ў Таварыстве аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі пры Маскоўскім універсітэце, дзе ён з 1889 г. быў адказным сакратаром часопіса «Этнографическое обозрение». Пэўны час Янчук працаваў у Румянцаўскім і Дашкоўскім музеях. Ён быў заснавальнікам і хавальнікам Маскоўскага этнаграфічнага музея. У 1901 г. Янчук узначаліў музычна-этнаграфічную камісію Этнаграфічнага аддзела Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі.

Пасля рэвалюцыі Янчук працаваў выкладчыкам гісторыі беларускай літаратуры і этнаграфіі ў Беларускім народным універсітэце ў Маскве (1918). Пазней прымаў актыўны ўдзел у стварэнні Беларускага дзяржаўнага універсітэта, у якім быў зацверджан прафесарам кафедры беларускай літаратуры і этнаграфіі. У лістападзе 1921 г. Янчук пераехаў у Мінск і пачаў чытаць свой курс лекцый. Аднак заўчасная смерць перапыніла яго бурную грамадскую і навуковую дзейнасць.

Вывучэннем быту і культуры народа Янчук пачаў займацца яшчэ будучы студэнтам Маскоўскага універсітэта. Прадметам вывучэння ён выбраў сваю радзіму. У 1886 г. выходзіць з друку яго першая буйная этнаграфічная праца «Маларускае вяселле ў Корніцкім прыходзе Канстанцінаўскага павета Сядлецкай губерні» [1]. Ужо ў гэтай працы Янчук выступае як сталы этнограф з пэўнымі навуковымі поглядамі і вялікай эрудыцыяй. Каментарыі да вясельных песень сведчаць аб тым, што Янчук добра ведаў важнейшыя фальклорна-этнаграфічныя зборнікі і навуковыя працы па быту і культуры рускіх, беларусаў і ўкраінцаў.

Матэрыялы для сваёй працы Янчук збіраў на працягу трох год, наведваючы родную вёску пры ўсякім зручным выпадку. Радзіма Янчука прадстаўляла сабою кангламерат бытавых асаблівасцей украінцаў, беларусаў і палякаў з перавагай украінскіх, што вельмі добра відаць з апублікаваных матэрыялаў. Адсюль вынікае і значная каштоўнасць гэтай працы Янчука — яна дае багатыя звесткі для параўнальнага вывучэння быту беларусаў і

---

[1] Н. Янчук. Малорусская свадьба в Корницком приходе Константиновского уезда Седлецкой губернии. Труды этнографического отдела Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, кн. VII. СПб., 1886, стар. 64—178.

Н. А. Янчук

ўкраінцаў. Янчук падрабязна апісвае вясельны абрад в. Корніца. Апісанні вясельных абрадаў нярэдка суправаджаюцца тлумачэннямі іх. Так, напрыклад, Янчук прасочвае гісторыю выкупу жаніхом касы нявесты: «Гэты торг прадстаўляе змяшэнне трох рыс, якія належаць розным перыядам бытавой гісторыі; пачынаецца ён пакупкай дзяўчыны, далей ідзе продаж касы (замест дзяўчыны), і нарэшце каса застаецца некранутай, так што жаніх, уласна кажучы, выкупляе сабе месца побач з нявестай» [1]. Не менш цікавым з'яўляецца і апісанне

[1] Н. Янчук. Малорусская свадьба в Корницком приходе Константиновского уезда Седлецкой губернии. Труды этнографического отдела Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, кн. VII, стар. 85.

абрада «на каравай муку малоці». У апошні чацвер перад вяселлем да жаніха і нявесты збіралася амаль уся моладзь вёскі малоць муку на каравай. Аднак мука, змолатая такім чынам, рэдка бралася для выпечкі караваю, а гэты звычай, піша Янчук, «носіць чыста абрадавы, а не практычны характар» [1].

Большую частку працы займаюць тлумачэнні песень з адсылкамі да іншых варыянтаў у зборніках (рускіх, беларускіх, польскіх і інш.). Каментарыі да песень прадстаўляюць сабою свайго роду навуковыя даследаванні. Аднак на гэтых каментарыях ляжыць прыкметны адбітак уплыву тэорыі міфолагаў, праўда, са значнай доляй крытычнага падыходу аўтара да іх. Так, у тлумачэнні да адной з песень Янчук крытыкуе Бяссонава за тое, што той усе вясельныя песні па іх паходжанню адносіць да купальскіх. У каментарыях да песень Янчук прыводзіць некаторыя звесткі, хоць і абмежаваныя, па матэрыяльнай культуры жыхароў Корніцы [2].

Да сваёй працы Янчук дадае 35 запісаў мелодый народных песень, з іх 9 вясельных, астатнія — лірычныя, жартаўлівыя і г. д., якія выконваюцца як у час вяселля, так і ў іншых выпадках.

У 1886 г. на сродкі Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі Янчук праводзіць экспедыцыю ў Мінскую губерню. У задачу экспедыцыі ўваходзілі этнаграфічныя і антрапалагічныя даследаванні. Нататкі аб сваіх назіраннях Янчук друкаваў у мясцовай газеце «Минский листок» [3] і ў выданнях Таварыства [4].

У працы «Па Мінскай губерні», якая была напісана на матэрыялах экспедыцыі, Янчук заклікае да актыўна-

---

[1] Н. Янчук. Малорусская свадьба в Корницком приходе Константиновского уезда Седлецкой губернии. Труды этнографического отдела Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, кн. VII, 1886, стар. 76.

[2] Там жа, стар. 120, 148, 149 і інш.

[3] Н. Янчук. Из научной поездки в Белоруссию. «Минский листок», 1886, № 71, 73; 1887, № 2, 3, 6, 7, 9, 10, 11, 14, 16, 19, 21, 70, 89.

[4] Н. А. Янчук. Доклад о поездке в Белоруссию. Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, т. II, вып. I. М., 1887, стар. 20—24. Этнографическая поездка в Белоруссию (реферат). Труды этнографического отдела, кн. VIII. М., 1888, стар. 27 (протоколы); По Минской губернии (заметки из поездки в 1866 г.), там жа, кн. IX, вып. I. М., 1889, стар. 57—112.

га вывучэння Беларусі. Ён абураецца тым, што Беларусь вельмі дрэнна вывучана, а тыя нешматлікія этнаграфічныя звесткі, якія раскіданы па розных выданнях, у значнай ступені тэндэнцыйна адлюстроўваюць быт і культуру беларусаў. Янчук рэзка крытыкуе тых аўтараў, што лічаць беларуса «нейкай вартай жалю адзінкай, якую кожны можа папіхаць, зусім на ведаючы яе». Гэтыя прадузятыя погляды на беларуса Янчук лічыць памылковымі і запэўнівае, што змяніць іх можа «толькі ўважлівае вывучэнне Беларусі» [1].

Янчук дае этнографам метадычныя парады па вывучэнню быту народа. Найбольш мэтазгоднымі ён лічыць працяглыя экспедыцыі стацыянарнага тыпу. Этнограф, на яго думку, павінен сам умець падмячаць асаблівасці быту, а не па расказах апісваць бытавыя з'явы.

Падрабязныя звесткі аб жыцці беларусаў Янчук паведамляе ў працы «Па Мінскай губерні». Малюючы разнастайнасць беларускай прыроды, ён разам з тым заўважае: «І толькі адна рыса ў гэтым малюнку паўтараецца паўсюдна, — гэта беднасць насельніцтва, якая даходзіць да галечы і невуцтва» [2]. Некалькі лепш выглядаюць казённыя вёскі, аднак і там пануе беднасць і беззямелле. «Сямейныя раздзелы, драбленне надзелаў на маленькія ўчасткі паміж сынамі яшчэ больш узмацняюць гэта гаротнае становішча» [3].

Побач з характарыстыкай цяжкага жыцця народа Янчук адлюстроўвае і сацыяльную барацьбу, якая адбывалася ў той час у вёсцы. Ён паказвае адзін з відаў народнага пратэсту — перасяленчы рух. Аўтар адзначае таксама, што «здараюцца часам і бунты сялян у Беларусі» [4]. Селянін адносіцца да пана з недавер'ем, у ім ён бачыць «свайго тайнага ворага» [5]. Адкрыта Янчук піша і аб поглядах сялян на панскую ўласнасць: «Нярэдка сяляне выказваюць тую думку, што ўся зямля павінна належаць народу, і таму яшчэ больш лічаць сябе ў праве

---

[1] Н. Янчук. По Минской губернии (Заметки из поездки в 1886 г.). Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, т. LXI. Труды этнографического отдела, кн. IX, вып. I. М., 1889, стар. 57, 58.

[2] Там жа, стар. 71.

[3] Там жа.

[4] Там жа, стар. 76.

[5] Там жа, стар. 77.

прысвоіць сабе ўласнасць пана і казны. Але большай часткай гэта робіцца па неабходнасці» [1].

Асноўную частку сваіх нарысаў Янчук прысвячае апісанню духоўнай культуры народа, пераважна вераванняў, паказваючы пры гэтым цесную сувязь і залежнасць культуры народа ад яго матэрыяльнага становішча. Так, напрыклад, на фактычным матэрыяле ён паказвае, што селянін іншы раз адмаўляецца ад урача і бальніцы не таму, што не разумее іх карысці, а таму, што ўсе гэтыя «благі» для селяніна звязаны з новымі выдаткамі. «Усякі новы падатак, хоць бы і самы мізэрны, з'яўляецца для бяздольнага беларуса лішнім ударам па галаве» [2].

Даследчык падкрэслівае высокія духоўныя якасці беларускага народа. Так, даючы характарыстыку народных мелодый, ён піша: «І якія багатыя ў музычных адносінах трапляюцца №№! Мне б вельмі хацелася пераканаць у адваротным тых, хто ўпэўнены, што беларускія мелодыі сумныя, аднастайныя і не маюць нічога прывабнага» [3].

Пры апісанні вераванняў і забабонаў Янчук асабліва многа спыняецца на вераванні ў «прошчу». Ён паказвае гісторыю ўзнікнення прошчаў і выкарыстанне іх духавенствам для карыслівых мэт, падкрэсліваючы гэтым самым цесную ўзаемасувязь цемнаты і забітасці народа з шарлатанствам духавенства і эксплуататарскай сутнасцю царквы.

Да нарыса Янчук дадае 158 беларускіх народных песень (пераважна абрадавых) і 33 нотныя запісы песенных мелодый. Пазней на аснове сваіх экспедыцый і вывучэння беларускіх фальклорна-этнаграфічных зборнікаў Янчук напісаў некалькі кароткіх нарысаў па быту беларусаў [4].

---

[1] Н. Янчук. По Минской губернии (Заметки из поездки в 1886 г.). Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, т. LXI. Труды этнографического отдела, кн. IX, вып. 1, стар. 76.

[2] Там жа, стар. 79.

[3] Н. А. Янчук. Доклад о поездке в Белоруссию. Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, т. LI, вып. I. М., 1887, стар. 23.

[4] Н. А. Янчук. Народы России. Краткие объяснительные очерки к художественно-этнографическому альбому. М., 1905; Этнографический очерк Белоруссии. Курс белорусоведения. М., 1918—1920 і інш.

Адначасова М. А. Янчук праводзіў вялікую арганізацыйную работу па вывучэнню Беларусі, падрыхтоўцы і рассылцы этнаграфічных праграм, дапамозе мясцовым сілам у публікацыі сабраных матэрыялаў, актыўна перапісваўся з многімі беларускімі этнографамі і меў з імі непасрэдныя кантакты. У выніку на старонках часопіса «Этнографическое обозрение» у 90-х гадах паявілася вялікая колькасць прац беларускіх этнографаў (Е. Р. Раманава, М. Я. Нікіфароўскага, М. В. Доўнар-Запольскага, Я. А. Ляцкага, П. П. Дземідовіча, П. В. Шэйна, У. М. Дабравольскага і многіх іншых). Дзякуючы Янчуку «Этнографическое обозрение» ў аддзеле крытыкі і бібліяграфіі не прапускала без увагі па сутнасці ніводнай колькі-небудзь значнай працы па этнаграфіі і фальклору Беларусі. Многія рэцэнзіі належаць пяру Янчука. Некаторым даследчыкам, якія вывучалі быт і культуру беларускага народа, Янчук прысвяціў асобныя артыкулы [1], у якіх па-новаму асвятляе навуковую дзейнасць гэтых этнографаў і ў прыватнасці польскіх, да якіх рускі друк адносіўся тэндэнцыйна.

Свабодны ад вялікадзяржаўнага шавінізму і мясцовага нацыяналізму, Янчук дае аб'ектыўную ацэнку такім вучоным, як Кіркор, О. Кольберг і інш., і заклікае да цесных сувязей з вучонымі Польшчы і іншых краін. На прыкладах навуковай дзейнасці Кольберга Янчук паказвае, што нельга адрываць паасобныя рысы культуры і быту народа ад агульнай крыніцы гэтага быту. «Народная песня, — пісаў ён, — ёсць неад'емная частка духоўнага жыцця народа, састаўное звяно гэтага жыцця, і як, з аднаго боку, нельга грунтоўна вывучыць песню, не пазнаёміўшыся з народам, які яе стварыў, і яго жыццём, так, з другога боку, нельга вырываць гэту песню з таго асяроддзя, у якім яна нарадзілася і з якім зраслася, будзь гэта звычай, абрад, гульня ці які-небудзь іншы бок народнага жыцця [2].

Гаворачы аб арганізацыйнай дзейнасці Янчука, нельга не адзначыць, што ён быў адным са складальнікаў

---

[1] Н. Янчук. А. К. Киркор. Краткий очерк жизни и деятельности. М., 1888; Оскар Кольберг (по поводу 50-летия его деятельности). Этнографическое обозрение, кн. 2, 1889, стар. 124—134; С. П. Микуцкий. Этнографическое обозрение, кн. 4, 1890, стар. 166—168.

[2] Н. Янчук. Оскар Кольберг (по поводу 50-летия его деятельности). Этнографическое обозрение, кн. 2, 1889, стар. 129.

і рэдактарам разгорнутай «Праграмы для збірання этнаграфічных звестак», выдадзенай Таварыствам аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі ў 1887 г. Трэба адзначыць, што праграма гэта была для таго часу самай поўнай і шматграннай. Для яе складання былі выкарыстаны ўзоры аналагічных праграм як рускіх, так і замежных аўтараў. «Праграма» закранае важнейшыя галіны быту народа. Яна складаецца з дзесяці раздзелаў. Першыя два раздзелы прысвечаны характарыстыцы геаграфічных і гістарычных умоў данай мясцовасці і антрапалагічным звесткам, трэці — пяты — матэрыяльнай культуры народа, шосты — вытворчаму быту, а астатнія тры раздзелы — духоўнай культуры народа (фальклору, вераванням, абрадам).

Найбольш падрабязна і поўна распрацаваны сёмы і восьмы раздзелы «Праграмы», якія прысвечаны абрадам, звычаям, вераванням і забабонам. Аднак развіццё іншых галін навук, асабліва эканамічных і сацыялагічных, усё больш і больш патрабавалі перабудовы асноў этнаграфіі. Таму не выпадкова аддзелы па матэрыяльнаму і вытворчаму быту ў «Праграме» Янчука былі пастаўлены на першае месца, хоць і распрацаваны яны слабей. Пазней Янчук і сам пачаў звяртацца да матэрыяльнай культуры народа. У 1890 г. ён надрукаваў цікавы артыкул «Этнаграфічныя нарысы Сядлецкай губерні», у якім даюцца паасобныя апісанні жылля, гаспадарчых пабудоў, ежы і асобных элементаў вытворчага быту сялян — украінцаў гэтай мясцовасці.

Імя М. А. Янчука як вучонага-этнографа было вядома Ф. Энгельсу. Свой артыкул «Зноў адкрыты выпадак групавога шлюбу» (1892) Энгельс цалкам пабудаваў на паведамленнях Янчука аб даследаваннях сахалінскіх гілякоў Штэрнбергам [1].

М. А. Янчук быў ініцыятарам стварэння Музычна-этнаграфічнай камісіі Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі.

У пачатку XX ст. у сувязі з узмацненнем нацыянальна-вызваленчага руху і развіццём культуры ў Беларусі Янчук пільна сочыць за яе жыццём і непасрэдна ўключаецца ў дзейнасць па культурнаму адраджэнню краіны.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Полн. собр. соч., т. XVI, ч. II, 1936, стар. 321—324.

Ён наладжвае цесныя сувязі з беларускімі этнографамі і пісьменнікамі і ў прыватнасці з Янкам Купалам, перакладае яго вершы на рускую мову і піша да іх музыку.

У пачатку XX ст. пад уплывам грамадска-культурнага руху ў Беларусі Янчук ставіць перад Акадэміяй навук задачу перавыдання беларускіх фальклорных твораў і твораў мастацкай літаратуры, якія былі апублікаваны раней і раскіданы па розных выданнях [1].

У гады Савецкай улады Янчук апублікаваў лекцыі па беларускай этнаграфіі і літаратуры [2], якія былі першымі паслярэвалюцыйнымі нарысамі па гэтых галінах культуры Беларусі.

М. В. Доўнар-Запольскі

Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі (1867—1934) нарадзіўся ў г. Рэчыцы Мінскай губерні ў сям'і служачага канцэлярыі [3]. Першапачатковую адукацыю атрымаў у Рэчыцкім народным вучылішчы. Пасля заканчэння Мазырскай прагімназіі ён працягваў сваю адукацыю ў 1-й Кіеўскай гімназіі, якую скончыць не ўдалося. З 8-га класа гэтай гімназіі Доўнар-Запольскі быў выключан з «воўчым білетам» (без права паступлення ў іншыя навуковыя ўстановы) за ўдзел у тайных гуртках і хаванне нелегальнай літаратуры. Аднак здольны і прагны да ведаў юнак у 1889 г. здае экстэрнам экзамен на атэстат сталасці пры 4-й Кіеўскай гімназіі. У гэтым жа годзе ён паступае на гісторыка-філалагічны факультэт Кіеўскага універсітэта, які пасняхова заканчвае ў 1894 г. Як адзін з лепшых студэнтаў Доўнар-Запольскі быў пакінут пры Кіеўскім універсітэце для падрыхтоўкі да прафесарскага звання па кафедры рускай гісторыі. Аднак паліцыя забараніла яму педагагічную дзейнасць у ме-

---

[1] Архіў АН СССР, ф. 134, воп. 3, № 1778.

[2] Н. А. Янчук. Этнографический очерк Белоруссии. Курс белорусоведения. Лекции, читанные в Белорусском народном университете в Москве летом 1918 года. М., 1918—1920, стар. 152—184; яго ж: Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры старажытнага перыяду. Мінск, 1922; Новейшая белорусская литература и ее деятели. Очерки белорусской литературы. М., 1920.

[3] Біяграфічныя звесткі аб М. В. Доўнар-Запольскім узяты з архіўных матэрыялаў: ЦДГА УССР, ф. 262, воп. 1, № 1, 2, 17, 20, 31 і Архіва АН СССР, ф. 292, воп. 1, № 4.

жах Кіеўскай акругі. Доўнар-Запольскі пераязджае ў Маскву і паступае на службу памочнікам архіварыуса Маскоўскага архіва Міністэрства юстыцыі і адначасова працуе выкладчыкам у маскоўскіх гімназіях.

У 1898 г. пасля здачы ў Кіеве магістарскага экзамена Доўнар-Запольскі (у выніку двухгадовых хадайніцтваў гісторыка-філалагічнага факультэта міністр унутраных спраў дазволіў яму рыхтавацца да прафесарскага звання пры Кіеўскім універсітэце, але без права пражывання ў Кіеве) атрымлівае права на чытанне лекцый у якасці прыват-дацэнта Маскоўскага універсітэта. У 1901 г. Доўнар-Запольскі абараняе магістарскую дысертацыю («Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах») і атрымлівае запрашэнне перайсці на кафедру рускай гісторыі Кіеўскага універсітэта. У 1905 г. Доўнар-Запольскі абараняе доктарскую дысертацыю («Арганізацыя сельскага насельніцтва Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст.»). Адначасова з прафесарскай дзейнасцю ў Кіеўскім універсітэце ён з 1906 г. выконвае абавязкі дырэктара створаных ім камерчаскіх курсаў, якія былі перайменаваны пасля Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі ў Інстытут народнай гаспадаркі.

У Кіеве Доўнар-Запольскі вёў таксама арганізацыйную работу. Ён з'яўляўся старшынёй экспертнай палаты і кіраўніком Таварыства аматараў сацыяльных ведаў, Таварыства Нестара-летапісца, Гісторыка-этнаграфічнага гуртка пры Кіеўскім універсітэце і інш.

Пасля Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі Доўнар-Запольскі працуе ў розных навуковых і дзяржаўных установах краіны. У 1920—1922 гг. ён выкладае ў Інстытуце народнай гаспадаркі, у Харкаўскім універсітэце і адначасова з'яўляецца старшынёй тэхніка-эканамічнага савета НК РСІ Украіны. Пазней па запрашэнню Азербайджанскага універсітэта Доўнар-Запольскі пераехаў у Баку (1922), дзе, акрамя прафесарскай дзейнасці, праводзіў вялікую адміністрацыйную і грамадскую работу. Ён быў прарэктарам універсітэта, начальнікам упраўлення прамысловасці і гандлю Наркамата прамысловага гандлю АзССР, дырэктарам створанага ім Сельскагаспадарчага і гандлёвага музея АзССР.

У 1925 г. Доўнар-Запольскі пераязджае ў Мінск і каля двух год працуе ў Беларускім універсітэце і Дзяржплане БССР.

М. В. Доўнар-Запольскі

Апошнія гады жыцця Доўнар-Запольскі правёў у Маскве, дзе ён працаваў выкладчыкам Ціміразеўскай сельскагаспадарчай акадэміі, Інстытута народнай гаспадаркі імя Пляханава і адначасова з'яўляўся старшынёй секцыі гісторыі народнай гаспадаркі Усходу Навуковай асацыяцыі ўсходазнаўства пры ЦВК СССР.

Доўнар-Запольскі быў гісторыкам з вельмі шырокім колам інтарэсаў. За 40-гадовы перыяд навуковай дзейнасці ім напісана звыш 150 прац па гісторыі Кіеўскай Русі, Маскоўскай дзяржавы, Расіі XIX ст., Літвы і Беларусі, па грамадска-палітычнаму руху і сялянскаму пы-

танню і па этнаграфіі Беларусі. Для сваіх прац ён выкарыстаў вялікую колькасць архіўных матэрыялаў. Доўнар-Запольскі абследаваў звыш 20 архіваў Масквы, Пецярбурга, Кіева, Вільні, Варшавы, Кракава, Львова, а таксама архівы Кастрамы, Яраслаўля, Ноўгарада, Нясвіжа і іншых гарадоў [1].

Пераважна на архіўных матэрыялах пабудаваны яго працы, якія прысвечаны дзекабрысцкаму руху («Тайнае таварыства дзекабрыстаў», М., 1906; «Мемуары дзекабрыстаў», Кіеў, 1906; «Ідэалы дзекабрыстаў», М., 1907 і інш.). Некалькі прац Доўнар-Запольскі прысвяціў палітычнаму ладу Расіі («Палітычны лад старажытнай Русі», М., 1906; «Палітычныя ідэалы М. М. Сперанскага», М., 1906; «Зараджэнне міністэрстваў у Расіі», М., 1906; «З гісторыі грамадскіх плыняў у Расіі». Зборнік артыкулаў, Кіеў, 1905 і інш.).

Аднак для большасці прац Доўнар-Запольскага характэрна гістарычная тэматыка з тэндэнцыямі эканамізму ў распрацоўцы пытанняў рускай і беларускай гісторыі. Шукаючы адказу на пытанне аб рухаючай сіле гісторыі чалавечага грамадства ў эканамічных адносінах паміж людзьмі, у спосабе вытворчасці, Доўнар-Запольскі пачынае займацца вывучэннем сацыяльна-эканамічнага ладу розных эпох Рускай дзяржавы, Беларусі і Літвы. У выніку паяўляецца рад яго навуковых прац па гэтых пытаннях («Нарысы па арганізацыі заходнерускага сялянства», Кіеў, 1906; «Гісторыя рускай народнай гаспадаркі», Кіеў, 1911 і інш.).

У паслярэвалюцыйны час у навуковай дзейнасці Доўнар-Запольскага галоўнай застаецца сацыяльна-эканамічная тэматыка. Ён працягвае займацца гісторыяй, народнай гаспадаркай і статыстыкай Беларусі («Нарыс сацыяльна-эканамічнай структуры Беларусі ў XVI—XVIII стст.», Мінск, 1925; «Народная гаспадарка Беларусі 1861—1914 гг.», Мінск, 1926; «СССР па раёнах. Заходні раён (Беларуская ССР і заходняя вобласць РСФСР)», М.—Л., 1928 і інш.).

Этнаграфічная дзейнасць Доўнар-Запольскага пачынаецца вельмі рана, яшчэ ў юнацкія гады. Ужо ў 1883 г. 16-гадовы гімназіст выступае ў якасці карэспандэнта з

---

[1] ЦДГА УССР, ф. 262, воп. 1, № 31, лл. 2—4.

г. Мазыра ў кіеўскай газеце «Заря», а з 1884 г.— адначасова і ў пецярбургскім часопісе «Еженедельное обозрение». Пазней ён змяшчае рад артыкулаў па этнаграфіі Беларусі ў мясцовых перыядычных выданнях, а таксама ў часопісах Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі і Рускага геаграфічнага таварыства.

Свае навуковыя погляды Доўнар-Запольскі вельмі выразна выкладае ў газетнай заметцы «Навіны беларускай навукі», прысвечанай працы Янчука «Па Мінскай губерні». З яе відаць, што аўтар пільна сачыў за развіццём этнаграфічнага вывучэння Беларусі і добра ведаў этнаграфічную літаратуру таго часу. Ён вітае паяўленне новых этнаграфічных прац па Беларусі (зборнікі Раманава, Шэйна, Карскага, працы Пыпіна, Янчука і інш.), якія даюць сапраўды навуковыя аб'ектыўныя звесткі аб Беларусі і беларускім народзе. Гэта, на думку Доўнар-Запольскага, дае магчымасць развянчаць антынавуковыя погляды на беларусаў як на народ, які нібыта не мае сваёй уласнай нацыянальнай прыналежнасці. «Палякі, — пісаў ён, — лічылі яе (Беларусь — *В. Б.*) амаль што не Польшчаю, велікарусы амаль Велікарасіяй і нават маларусы, у асобе львоўскага праф. О. Аганоўскага (у яго «Гісторыі маларускай літаратуры»), прызналі беларусаў амаль маларусамі» [1].

Доўнар-Запольскі радуецца з прычыны таго, што вывучэннем Беларусі пачынаюць займацца мясцовыя сілы, у працах якіх «аб сваёй радзіме відаць сімпатычныя, любоўныя адносіны да справы і краіны, што даходзяць іншы раз да ахвяравання» і «адносяцца да пытання з чыста аб'ектыўнага і навуковага пункту погляду» [2]. Аднак, як адзначае аўтар, усё гэта пакуль што толькі пачатак. «Навука беларуская слабая, яшчэ толькі ў зародку, прытым у большай частцы ўрывачная, выпадковая і раскіданая, няма агульнай ідэі, якая б была кіруючай у гэтых работах, няма ядра, каля якога б маглі групавацца дзеячы, нарэшце, нямала перашкаджаюць справе аднабакова-тэндэнцыйныя погляды на Беларусь, што паявіліся ў польскай і рускай літаратурах» [3].

---

[1] «Виленский вестник», 1889, № 81.
[2] Там жа.
[3] Там жа.

Для паспяховага вывучэння Беларусі Доўнар-Запольскі прапануе стварыць мясцовыя навуковыя таварыствы, адкрыць у Беларусі свой універсітэт, які б стаў мясцовым навуковым цэнтрам. Звяртаючыся да даследчыкаў роднага краю, Доўнар-Запольскі пісаў: «Этнографу трэба глыбока вывучаць мясцовае жыццё ва ўсіх яго праяўленнях, бачыць гэтыя праяўленні ў паўсядзённым быце...» [1]

Этнаграфічным даследаванням Доўнар-Запольскі адводзіў асноўнае месца пры вывучэнні гістарычных працэсаў чалавечага грамадства. Ужо ў 1888 г. у адным з артыкулаў ён пісаў: «У вывучэнні быту народаў і заключаецца галоўны інтарэс гісторыі» [2]. Таму даследчык з вялікай радасцю сустракае працу Пыпіна па гісторыі беларускай этнаграфіі.

У 1890—1891 гг. Доўнар-Запольскі па даручэнню Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі праводзіць працяглую экспедыцыю ў Беларусь. Галоўнай задачай гэтай экспедыцыі было этнаграфічнае даследаванне Мінскай і Гродзенскай губерняў. Вынікі сваіх даследаванняў Доўнар-Запольскі апублікаваў у перыядычным друку пад назвай «Заметкі з падарожжа па Беларусі [3]. У гэтай працы разглядаюцца важнейшыя пытанні быту і культуры беларускага народа. Доўнар-Запольскі яшчэ больш яскрава, чым у папярэдніх артыкулах, выказвае свае прагрэсіўныя погляды на народ, рашуча выступае супраць паклёпнікаў на быт і культуру беларускага народа, поўнасцю салідарызуецца з поглядамі прагрэсіўнай польскай пісьменніцы і этнографа Э. Ажэшкі, якая «абараняе сялян наколькі можа». «Безумоўна,— пісаў ён,— гаварыць аб тым, што ў нашага селяніна «ёсць сэрца» ці «няма сэрца», аб чым спрачаліся польскія этнографы, на нашу думку, нават смешна. Быццам селянін у маральных адносінах не такі ж чалавек, як і ўсе мы» [4].

Доўнар-Запольскі падкрэслівае, што правільныя погляды на народ і яго культуру могуць скласціся ў да-

---

[1] «Виленский вестник», 1889, № 81.

[2] М. В. Довнар-Запольский. Исследования и статьи, т. I. Киев, 1909, стар. 345.

[3] «Виленский вестник», 1890, № 202, 206, 210, 211, 217, 219, 220, 225, 232, 264, 265; 1891, № 9, 18, 22, 23, 25, 27, 28.

[4] Там жа, № 202.

следчыкаў толькі пры глыбокім вывучэнні народа і пры пастаянным кантакце з ім. Ён намякае, што не кожны інтэлігент можа пранікнуць у душу селяніна, што народ выкажа свае думы і пачуцці не з кожным прадстаўніком пануючых класаў. Гэта даступна толькі таму, «хто падыдзе к селяніну не як «пан», а як звычайны смяротны ўступіць з ім у размову» [1].

Прывёўшы некалькі прыкладаў у пацвярджэнне сваіх поглядаў, аўтар абураецца, што ў селяніна «забіраюць лепшую асаблівасць чалавечай істоты — пачуццё любві» [2]. «Сумна, — заключае аўтар, — што ў наш час яшчэ не бескарыснай з'яўляецца абарона селяніна» [3].

Доўнар-Запольскі не толькі сам вывучае быт і культуру беларускага народа, але заклікае да гэтай ганаровай працы перадавыя сілы краіны. З гэтай мэтай ён распрацоўвае праграмы для збірання этнаграфічных матэрыялаў і рассылае іх у рукапісах народным настаўнікам Мінскай губерні. У 1893 г. выдае праграму-заклік «Значэнне этнаграфічнага вывучэння Гродзенскай губерні». З дапамогай гэтых праграм была сабрана значная колькасць этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў.

Этнаграфіяй Беларусі Доўнар-Запольскі займаўся больш дваццаці год, да пераходу на выкладчыцкую работу ў Маскоўскім універсітэце. За гэты перыяд ім надрукавана звыш 30 прац па беларускай этнаграфіі і фальклору і некалькі артыкулаў па беларускай мове і літаратуры. Асноўная каштоўнасць этнаграфічных прац Доўнар-Запольскага заключаецца ў тым, што пераважная большасць іх носіць навукова-даследчы характар. Гэтым па сутнасці і адрозніваюцца яны ад прац іншых этнографаў Беларусі таго часу, якія пераважна займаліся збіраннем, сістэматызацыяй і друкаваннем сырых этнаграфічных матэрыялаў.

Найбольшае адлюстраванне ў этнаграфічных працах Доўнар-Запольскага атрымаў сямейны быт беларускіх сялян і асабліва вясельныя абрады. У 1888 г. у Кіеве выходзіць з друку асобным выданнем першая яго праца — «Беларускае вяселле і вясельныя песні». Гэта тэма становіцца вядучай у этнаграфічных даследаваннях Доў-

---

[1] М. Запольский. Заметки из путешествия по Белоруссии. «Виленский вестник», 1890, № 202.
[2] Там жа.
[3] Там жа.

нар-Запольскага. У далейшым гэтаму пытанню ён прысвяціў яшчэ некалькі прац, самай буйнай з якіх з'яўляецца «Беларускае вяселле ў культурна-рэлігійных перажытках» («Этнографическое обозрение», № 1, 2, 4 за 1893 г.).

У аснову даследавання пакладзены апісанні беларускага вяселля з Нікольскай воласці Мінскага павета, дасланыя Доўнар-Запольскаму карэспандэнтамі-этнографамі П. Дземідовічам і Ф. Ермаловічам. Прыводзяцца таксама аналогіі з апісанняў беларускага вяселля ў зборніках Шэйна, Насовіча, Дэмбавецкага, Кіркора, С. Карскага, Раманава, Янчука, З. Радчанка і інш. Сучасныя яму абрады беларускага вяселля Доўнар-Запольскі параўноўвае з мінулымі, а таксама з аналагічнымі рускімі, украінскімі, заходне- і паўднёваславянскімі і з абрадамі іншых народаў Еўропы неславянскага паходжання.

Карыстаючыся гісторыка-параўнальным метадам, Доўнар-Запольскі намагаецца знайсці агульныя заканамернасці ў гісторыі паасобных абрадаў і рытуалаў шлюбу і вяселля ў розных народаў свету, прасачыць гісторыю некаторых з іх. Ён падкрэслівае, што першапачатковы сэнс большасці абрадаў народ не помніць і не разумее. Многія з іхператварыліся ў звычайныя ўвесяленні і забавы, і толькі некаторыя мелі магічнае значэнне. Большасць абрадаў сватаўства, заручын і вяселля Доўнар-Запольскі выводзіць з родавага ладу, з матрыярхату, паказвае іх рытуальнае і бытавое значэнне. Так, абрады сватання і запоін ён лічыць перажыткам куплі-продажу нявесты [1]. Значэнне дружыны жаніха і нявесты адносіць да часу, калі нявесту ўмыкалі з другога роду. Прыводзіцца ў сувязі з гэтым цікавы абрад ад'езду дружыны жаніха ў беларусаў Цвярской губерні. Перад ад'ездам жаніх становіцца абедзвюма нагамі на скавараду, а члены дружыны (6—8 чалавек) ставяць толькі правыя ногі і даюць клятву: «Стаяць адзін за аднаго, брат за брата, за адзіную кроў каплю» [2].

Вялікую цікавасць маюць тут даследаванні Доўнар-Запольскага такіх абрадаў, як пасад жаніха і нявесты.

---

[1] М. В. Довнар-Запольский. Исследования и статьи. Киев, 1909, стар. 66.

[2] Там жа, стар. 68.

Ён паказвае складаную гісторыю гэтага абрада. У старажытнасці гэта «бытавы акт — прыняцце ў лік членаў роду новага ўзмужнелага члена...» Пазней гэты абрад перайшоў у цыкл вясельных. Толькі ўзмужнеламу члену роду»... дазваляецца ўвесці ў дом новага члена, будучую жонку яго. Гэтым тлумачыцца сувязь пасаду з вясельнымі абрадамі. Далей пасад абстаўлены пераважна родавым культам, затым аграрным. Ён прыняў канчатковы выгляд, відаць, у той час народнага жыцця, калі народ меў родавы лад і калі галоўным яго заняткам было земляробства» [1].

Пры аналізе вясельных абрадаў Доўнар-Запольскі час ад часу паказвае бытаванне іх у сувязі з сацыяльным становішчам асобных слаёў насельніцтва і ўзаемаадносінамі народна-традыцыйных абрадаў з хрысціянскай рэлігіяй. Так, ён заўважае, што ўвесь цыкл вясельных абрадаў бядняцкая частка насельніцтва не магла правесці ў час вяселля. «Уся гэта працэдура ў бедных скарачаецца,— піша ён,— каб пазбегнуць расходаў» [2]. У другім месцы, паказваючы ролю царкоўнага вянчання, Доўнар-Запольскі адзначае, што яно пры шлюбе «не адыгрывае істотнага значэння» [3]. «Па разуменню беларусаў,— падкрэслівае ён,— без «вяселля», г. зн. усяго рытуалу, поўнасцю законнага шлюбу быць не можа. Часам паміж вянчаннем і вяселлем праходзіць некаторы час, і ўсё ж такі фармальныя муж і жонка лічацца толькі жаніхом і нявестай» [4].

Да гэтай працы Доўнар-Запольскага непасрэдна прымыкаюць і наступныя яго даследаванні: «Сватаўство і дружына жаніха ў беларускім вяселлі» [5], «Рытуальныя значэнні каравайнага абрада ў беларусаў» [6], «Матывы вясельных песень пінчукоў» [7], «Жаночая доля ў песнях пінчукоў» [8], «Сонейка і месяц у беларускай вясельнай

---

[1] М. В. Довнар-Запольский. Исследования и статьи, стар. 121.

[2] Там жа, стар. 70.

[3] Там жа, стар. 62.

[4] Там жа.

[5] «Минский листок», 1892, № 57.

[6] Труды этнографического отдела Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, т. XIV. М., 1900, стар. 284—292.

[7] Гродна, 1893.

[8] Этнографическое обозрение, кн. 1, 1891.

паэзіі»[1], а таксама да некаторай ступені і праца «Першабытныя формы шлюбу»[2].

Доўнар-Запольскі вядомы і як даследчык сямейнага звычаёвага права беларусаў. Па гэтай галіне быту асноўнай яго працай з'яўляецца «Звычаёвае сямейнае права сялян Мінскай губерні»[3]. Для гэтай працы М. В. Доўнар-Запольскі выкарыстаў матэрыялы валасных судоў з розных валасцей Рэчыцкага, Бабруйскага і Пінскага паветаў, якія ён наведаў у час экспедыцыі 1890—1891 гг., а таксама асабістыя назіранні ў час экспедыцый і звесткі карэспандэнтаў з Мінскага, Навагрудскага і Мазырскага паветаў. Найбольш верагоднай крыніцай ён памылкова лічыў рашэнні валасных судоў. Ва ўмовах паліцэйска-бюракратычнага рэжыму царскай Расіі валасныя суды ў сваіх рашэннях звычайна ігнаравалі народнае звычаёвае права і мясцовыя традыцыі. Пры этнаграфічных даследаваннях звычаёвага права найбольш верагоднымі былі б непасрэдныя нагляданні даследчыка за жыццём народа.

Доўнар-Запольскі разам з тым слушна заўважае, што заканадаўства царскага ўрада не пранікла ў сямейнае жыццё селяніна таму, відаць, што яно не адпавядала яго ўнутраным заканамернасцям і насіла антынародны характар. Ён прыводзіць прыклад, у якім «нават сустракаем цікавую барацьбу мясцовага звычаю з уладай установы па сялянскіх справах»[4] і адзначае, што «асновы звычаёва-прававых поглядаў так ці інакш падрываюцца»[5], асабліва ў практыцы вырашэння крымінальных спраў.

Паслядоўна адно за другім Доўнар-Запольскі разглядае праяўленне народнага звычаёвага права ў розных формах сям'і, ва ўзаемаадносінах, правах, становішчы паасобных членаў сям'і, у шлюбе і вяселлі, становішчы нявесткі і прымака, адносінах да сям'і і працы,

---

[1] «Минский листок», 1894, № 84.

[2] Упершыню надрукавана ў 1892 г. Гэта і большасць астатніх этнаграфічных прац Доўнар-Запольскага змешчаны ў яго зборніку «Исследования и статьи», т. I. Киев, 1909.

[3] «Виленский вестник», 1892, № 174, 186; Этнографическое обозрение, кн. 1, 2, 1897.

[4] М. В. Довнар-Запольский. Исследования и статьи, т. I, стар. 2.

[5] Там жа.

у пытаннях сямейных падзелаў, права спадчыны і г. д. У радзе выпадкаў ён паказвае змены ў сямейным быце сялян і прававых нормах, што адбыліся ў перыяд капіталізму, і падкрэслівае, што ў глухіх кутках Палесся «распад вялікай сям'і і сямейнай абшчыны ідзе найбольш хутка» [1]. Доўнар-Запольскі вылучае як новую з'яву складванне на месцы патрыярхальнай сям'і «штучнай абшчыны», якая стваралася не на сваяцкіх адносінах, а на эканамічных сувязях.

Вядома, што капіталізм бесперапынна выштурхоўваў масы сялян у лік пралетарыяў. Пазбаўленыя зямлі і сродкаў вытворчасці такія сяляне ішлі ў горад ці наймаліся парабкамі, а ў радзе выпадкаў прымаліся ў сем'і, якія не мелі дастатковых сіл, у якасці здольнікаў. Часта здольнік пасля шматгадовай працы згодна звычаёваму праву станавіўся паўнапраўным членам сям'і. На прыкладзе такой «штучнай сям'і» можна прасачыць як новыя ўзаемаадносіны, так і традыцыйныя — зямля павінна належыць таму, хто яе апрацоўвае. «Недастаткова, — пісаў Доўнар-Запольскі, — быць фармальна прынятым у сям'ю — трэба яшчэ на яе папрацаваць. Звычаёвае права адносіцца з глыбокай павагай да шматгадовай працы, якая прыкладаецца да яе: прызнае права на валоданне зямлёй і пабочных асоб, якія доўгі час працавалі на ёй і набылі такім чынам права на самую зямлю» [2].

Не ўскрываючы прычыны рассяляньвання вёскі, Доўнар-Запольскі добра заўважыў гэту тэндэнцыю. Ён паказвае, што ў малодшага пакалення ўжо няма той цягі да зямлі, якая была раней. Усведамленне таго, што на невялікіх зямельных надзелах пры далейшым іх драбленні «ўнукам есці не будзе чаго», сялянская сям'я вымушана «звяртаць больш увагі на пабочныя заробкі, адсылаць лішнія рабочыя рукі шукаць шчасця ў горадзе»[3].

Пераходзячы да характарыстыкі звычаёвага права пры сямейных падзелах, Доўнар-Запольскі бачыць асноўную прычыну ўзмацніўшыхся сямейных раздзелаў «у занепадзе агульнага эканамічнага ладу» [4]. «Збядненне сям'і,— адзначае ён,— малазямельнасць, неўраджаі, якія

---

[1] М. В. Довнар-Запольский. Исследования и статьи, т. I, стар. 4.

[2] Там жа, стар. 8.

[3] Там жа, стар. 44.

[4] Там жа, стар. 48.

часта бываюць у апошні час, цяжкасць знайсці заробкі і між тым дастаткова значныя падаткі, якія абцяжарваюць гаспадарчы бюджэт селяніна,— вось агульныя прычыны, што выклікаюць раздзелы» [1].

Такім чынам, Доўнар-Запольскі надзвычай добра паказваў знешнія фактары заняпаду асноўнай масы сялянскіх гаспадарак, але не змог убачыць іх прычыну ў існаваўшым сацыяльна-палітычным ладзе царскай Расіі. Класавыя супярэчнасці ім па сутнасці ігнаруюцца.

Акрамя навукова-даследчых прац, Доўнар-Запольскаму належыць і рад даследаванняў апісальнага характару, у якіх ён дае каштоўныя звесткі па быту, матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў. Гэта перш за ўсё яго «Заметкі з падарожжа па Беларусі» [2], якія друкаваліся ў ходзе яго экспедыцыі 1890—1891 гг. У гэтай працы Доўнар-Запольскі змясціў рад каштоўных і надзвычай цікавых бытавых замалёвак, апісанні эканамічнага быту, матэрыяльнай культуры, вытворчага быту, абрадаў і юрыдычных звычаяў і г. д. У гэтых нарысах ён рашуча выступаў супраць паклёпаў на годнасць беларуса і з вялікай цеплынёй і любоўю ахарактарызаваў простага беларускага селяніна.

Але ў апісаннях быту народа Доўнар-Запольскі скатваўся да ідэалізацыі яго, ён заплюшчваў вочы на цяжкае эканамічнае становішча асноўнай масы беларускага сялянства, ігнараваў класавы антаганізм і класавую барацьбу, якія ў эпоху капіталізму асабліва яскрава праяўляліся ў вёсцы. Вось як, напрыклад, характарызуе ён сялян Піншчыны: «Знешні выгляд насельніцтва адпавядае тым эканамічным умовам, у якія яно пастаўлена. Жанчыны і мужчыны апрануты чыста, маюць бадзёры выгляд; аб праславутай загнанасці Беларусі тут не можа быць і гутаркі. Уваходзячы да вас, селянін вольна падае руку, сядае і г. д. Усюды і ва ўсім селянін адчувае сябе гаспадаром і чалавекам самастойным, незалежным» [3].

І толькі ў паасобных месцах сваёй працы Доўнар-За-

---

[1] М. В. Довнар-Запольский. Исследования и статьи, т. I, стар. 48.

[2] М. Запольский. Заметки из путешествия по Белоруссии. «Виленский вестник», 1890, № 202, 206, 210, 211, 217, 219, 220, 225, 232, 264, 265; 1891, № 9, 18, 22, 23, 25, 27, 28.

[3] М. Запольский. Заметки из путешествия по Белоруссии. «Виленский вестник», 1890, № 220.

польскі падкрэслівае цяжкую эканамічную прыгнечанасць народа. У гэтых выпадках ён стаіць на баку народа. Так, эпіграфам да аднаго з артыкулаў «Заметак» Доўнар-Запольскі прыводзіць урывак з паэмы Н. Д. «Палессе» (відаць, рукапіснай), у якім гучыць смутак з прычыны цяжкага лёсу народа і любоў да яго:

Здесь невесело живется,
Но средь бедного народа
Нет ни праздных, ни ленивых...
Он в мечтах своих правдивых
Ценит дивным даром неба
Драгоценною свободой.
И куском насущным хлеба,
Данным мачехой-природой [1].

У канцы «Заметак» даюцца прыклады капіталістычнай эксплуатацыі сялян, якія наймаюцца на плытагонныя промыслы. Прамыслоўцы, карыстаючыся цяжкім эканамічным станам сялян, шляхам крэдыту закабаляюць іх яшчэ зімою. «Я думаю,— пісаў Доўнар-Запольскі,— цяжка каму-небудзь паверыць, каб у нас, амаль у дваццатым стагоддзі, мог існаваць гандаль людзьмі; а між тым гэты гандаль існуе ў самых шырокіх памерах. Справа вядзецца вельмі проста і на цалкам законных асновах» [2].

«Заметкі з падарожжа па Беларусі» ляглі ў аснову многіх пазнейшых прац Доўнар-Запольскага і ў першую чаргу ў аснову агульнаэтнаграфічнага нарыса «Беларусы» [3]. Нарыс вельмі яскрава характарызуе быт беларусаў (жыллё, адзенне, ежу, сямейныя звычаі і абрады, вытворчы быт, вераванні і забабоны вясковых жыхароў Беларусі).

Да апісальных прац Доўнар-Запольскага па этнаграфіі Беларусі належаць таксама «Заметкі па беларускай этнаграфіі» [4], «Сялянскія гульні ў Мінскай губерні» [5] і інш.

Асабліва вялікая колькасць фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў была сабрана Доўнар-Запольскім у час

---

[1] М. Запольский. Заметки из путешествия по Белоруссии. «Виленский вестник», 1890, № 220.

[2] Там жа, 1891, № 25.

[3] Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Пад рэдакцыяй В. П. Сямёнава, т. IX. СПб., 1905, стар. 135—227.

[4] Живая старина, 1893, № 2, 3; 1894, № 1.

[5] Там жа, 1891, № 4.

летніх этнаграфічных экспедыцый 1890—1891 гг. у Мінскую губерню. Этнаграфічны аддзел Таварыства ў 1891 г. пачаў друкаванне фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў, сабраных Доўнар-Запольскім у час гэтых экспедыцый. Аднак з выпадку пажару, які здарыўся ў тыпаграфіі ў маі 1892 г., надрукаваная частка зборніка была знішчана і далейшае друкаванне яго было спынена. Таму Доўнар-Запольскі вымушан быў шукаць іншыя шляхі для апублікавання сваіх зборнікаў.

У 1895 г. частку фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў пад назвай «Песні пінчукоў» Доўнар-Запольскі выдае ў Кіеве асобным зборнікам. Аднак большасць матэрыялаў, сабраных М. В. Доўнар-Запольскім, засталася неапублікаванай. Яны раскіданы па розных архівах ці загінулі. Так, у Архіве Геаграфічнага таварыства Саюза ССР у Ленінградзе захоўваецца рукапісны зборнік беларускіх казак, які быў дасланы Доўнар-Запольскім у РГТ у 1897 г. [1] Зборнік складаецца з 82 казак, запісаных самім збіральнікам і яго карэспандэнтам настаўнікам Мінскай губерні П. Дземідовічам. У гэтым жа архіве захоўваюцца і матэрыялы аб вераваннях беларусаў з уступным артыкулам «Заметкі па беларускай этнаграфіі» [2], таксама дасланыя Доўнар-Запольскім у гэтым жа годзе. Невялікая колькасць фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў захоўваецца ў Кіеве [3]. У пісьме ад 19 студзеня 1897 г. у Этнаграфічны аддзел РГТ Доўнар-Запольскі паведамляў, што ў яго ёсць вялікі збор беларускіх песень з запісамі абрадаў. «Гэты збор я з найвялікшай гатоўнасцю перадаў бы ў распараджэнне Этнаграфічнага аддзела, калі б Аддзяленне знайшло магчымым выкарыстаць іх для выдання» [4]. Лёс гэтых матэрыялаў нам не вядомы.

Такім чынам, спадчына Доўнар-Запольскага ў галіне беларускай этнаграфіі і фалькларыстыкі даволі багатая і разнастайная. Яго навукова-даследчыя працы і публікацыі матэрыялаў адыгралі немалаважную ролю ў справе далейшага развіцця беларускай этнаграфічнай навукі і фалькларыстыкі.

---

[1] Архіў Геаграфічнага таварыства Саюза ССР, разр. 54, воп. 1, № 12.

[2] Там жа, № 14.

[3] ЦДГА УССР, ф. 262.

[4] Архіў Геаграфічнага таварыства Саюза ССР, разр. 54, воп. 1, № 12, лл. 1, 2.

Разам з тым Доўнар-Запольскі пільна сачыў за развіццём культуры ў Беларусі, прымаў удзел у стварэнні навуковых таварыстваў, нярэдка быў ініцыятарам новых пачынанняў, клапаціўся аб стварэнні спрыяльных умоў для развіцця беларускай культуры, навукі і літаратуры. Так, напрыклад, ён першы ўзняў пытанне аб стварэнні ў Віцебску гісторыка-археалагічнага таварыства, клапаціўся аб выданні вершаў Я. Лучыны і г. д. Праўда, гэта дзейнасць яго не выходзіла за рамкі існуючага ў той час сацыяльна-эканамічнага ладу.

Нягледзячы на тое што па роду сваёй дзейнасці Доўнар-Запольскі вымушаны быў знаходзіцца за межамі Беларусі, ён ніколі не парываў сувязі з беларускай нацыянальнай інтэлігенцыяй. У архівах нашай краіны і зараз захоўваецца яго перапіска з беларускімі этнографамі, археолагамі, гісторыкамі і пісьменнікамі. Так, у ЦДГА УССР ёсць лісты да Доўнар-Запольскага ад Нікіфароўскага, Раманава, Неслухоўскага, Дземідовіча, Сапунова, Стукаліча, Крачкоўскага і інш. [1].

Доўнар-Запольскі высока цаніў літаратурную спадчыну В. Дуніна-Марцінкевіча, творчасць песняра беларускага народа Янкі Купалы, навуковую дзейнасць Я. Ф. Карскага і многіх іншых выдатных прадстаўнікоў беларускага народа.

А. Я. Багдановіч

Адам Ягоравіч Багдановіч (1862—1940) нарадзіўся ў м. Халопенічы Мінскай губерні ў сялянскай сям'і [2]. З малых год хлапчук стаў зарабляць на пражыццё — пасвіў свіней, даглядаў панскі агарод, націраў паркет у панскіх пакоях.

Пасля заканчэння Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі (у 1882 г.) працаваў настаўнікам розных народных школ у Мінскай губерні і ў Мінску.

Яшчэ ў час навучання ў Нясвіжскай семінарыі Багдановіч у 1880 г. уступае ў партыю «Народная воля». З 1885 па 1892 г. ён быў адным з кіраўнікоў Мінскага гуртка гэтай партыі. Асабліва актыўную палітычную

---

[1] ЦДГА УССР, ф. 262, № 181, 182, 162-а, 169, 166, 167.

[2] Архіў А. Я. Багдановіча захоўваецца ў Інстытуце літаратуры Акадэміі навук БССР, спр. № 13.

дзейнасць Багдановіч разгарнуў у Мінску. Пазней аб гэтым ён пісаў: «Круг знаёмства ў мяне быў як у Мінску, так і ў Гродна шырокі і складаўся з адборных людзей, цвету інтэлігенцыі, у Мінску — пераважна рэвалюцыйнай...

Часта ў нас збіралася моладзь, асабліва ў Мінску. Спевы, дэкламацыі, чытанні, размовы, спрэчкі...» [1] А. Багдановіч належаў да ўмеранага крыла народніцтва. Ён больш займаўся культурна-асветніцкай работай, бачачы ў гэтым адзін з галоўных сродкаў паляпшэння становішча народа.

У пачатку 90-х гадоў у сувязі з хваробай (адкрыты працэс туберкулёзу лёгкіх) Багдановічу было забаронена працаваць у школе. У пошуках работы ён пераязджае ў Гродна, дзе працуе памочнікам бухгалтара Гродзенскага аддзялення сялянскага банка і адначасова дырэктарам публічнай бібліятэкі. Тут ён актыўна ўдзельнічае ў рабоце неафіцыйнай часткі «Гродненских губернских ведомостей» і мясцовага Таварыства «драматычных пісьменнікаў і оперных кампазітараў».

Пасля смерці жонкі ў 1896 г. Багдановіч пераязджае ў Ніжні Ноўгарад на работу ў пазямельны сялянскі банк, а з 1908 г. і да канца свайго жыцця ён жыў у Яраслаўлі.

У Ніжнім Ноўгарадзе Багдановіч знаёміцца з А. М. Горкім. Знаёмства гэта, якое пазней перайшло «ў прыхільнасць і затым у цесную і сардэчную дружбу», працягвалася многа год. «Мы,— пісаў Багдановіч,— неяк адразу спадабаліся адзін аднаму як агульнасцю сваіх поглядаў, што выявілася ў размовах, так і некаторымі рознагалоссямі ў ацэнцы прадметаў і грамадскіх з'яў, якія, аднак, не стаялі ў непрымірымых супярэчнасцях» [2].

Гады жыцця Багдановіча ў Ніжнім (1896—1908) былі гадамі сумеснай творчай і грамадскай дзейнасці і задушэўнай дружбы з М. Горкім, тым больш, што іх зблізілі яшчэ і сваяцкія адносіны. У 1899 г. А. Багдановіч уступіў у шлюб з сястрой жонкі А. М. Горкага Аляксандрай Паўлаўнай Волжынай. «Я,— успамінаў пазней Баг-

---

[1] А. Богданович. Материалы к биографии Максима Адамовича Богдановича. Беларуская літаратура, даследаванні і публікацыі, III. Мінск, 1960, стар. 177, 180, 181.

[2] А. Е. Богданович. Воспоминания о Максиме Горьком. «Советская Отчизна», Минск, 1959, № 3, стар. 109.

А. Я. Багдановіч

дановіч,— звычайна бываў у Пяшковых кожны вечар. Гэта былі незабыўныя вечары па той сяброўскай і любоўнай атмасферы, якая трывала ўсталявалася ў нашай маленькай сям'і, што так добра склалася» [1].

Дзякуючы А. Багдановічу, у бібліятэцы якога была сабрана вялікая колькасць прац па беларускай этнаграфіі, Горкі так блізка пазнаёміўся з культурай беларускага народа, зацікавіўся яго вуснапаэтычнай творчасцю.

---

[1] А. Е. Богданович. Из жизни Алексея Максимовича Пешкова. М. Горький на родине. 1937, стар. 63.

У бібліятэцы Горкага пазней паявіліся важнейшыя беларускія фальклорна-этнаграфічныя зборнікі і даследаванні па беларускай этнаграфіі А. Я. Багдановіча, П. В. Шэйна, Е. Р. Раманава, П. А. Бяссонава, У. М. Дабравольскага, А. М. Семянтоўскага, А. М. Пыпіна і інш.[1] Асаблівую цікавасць у Горкага выклікала праца А. Багдановіча «Перажыткі старажытнага светапогляду ў беларусаў», на старонках якой пісьменнік зрабіў многа арыгінальных паметак[2]. Цікавыя ўпамінанні аб «Беларускім зборніку» Е. Р. Раманава маюць месца ў працах М. Горкага «Аб казках» і «Бяседах аб рамястве».

Навуковая дзейнасць А. Я. Багдановіча пачынаецца ў 1880 г., калі ўлетку, відаць, як нарадаволец у час сваіх хаджэнняў па вёсках ён пачаў запісваць фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы. Ужо ў гэтым годзе ён перадаў П. В. Шэйну сшытак запісаў казак, песень, абрадаў. У далейшым ён становіцца адным з самых актыўных карэспандэнтаў Шэйна. Супрацоўніцтва яго з Шэйнам працягвалася да 1893 г.[3]

У зборніках Шэйна «Матэрыялы для вывучэння быту і мовы рускага насельніцтва Паўночна-Заходняга краю» змешчаны фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы, дасланыя Багдановічам: у першай частцы першага тома 21 песня, у другой даецца падрабязнае апісанне вясельнага абрада з м. Халопенічы Мінскай губерні з прывядзеннем 36 вясельных песень; у другім томе апублікавана 10 казак, 11 легенд і паданняў, 13 запісаў праклёнаў, адна замова, звесткі аб беларускіх жабраках і два духоўныя вершы; у трэцім томе — апісанні гульняў, сродкаў народнай медыцыны, вераванняў, забабонаў, прыкмет і замоў. Амаль усе фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы запісаны Багдановічам у Барысаўскім павеце Мінскай губерні. Сярод пералічаных матэрыялаў некалькі казак і песень з сацыяльным зместам (напрыклад, казкі «Вялікі грэшнік», «Ня люба, ня слухай» і інш.).

Асаблівай увагі заслугоўвае апісанне Багдановічам

---

[1] Гл.: В. В. Ивашин. М. Горький и белорусская литература начала XX века. Минск, 1956.

[2] Там жа, стар. 52—55.

[3] У Архіве Акадэміі навук СССР (ф. 104, воп. 2, № 22) захоўваецца вялікая колькасць пісем Багдановіча да Шэйна, у якіх адлюстроўваюцца складаныя ўзаемаадносіны гэтых розных па сваіх поглядах супрацоўнікаў.

вясельнай абраднасці м. Халопенічы Барысаўскага павета. Даючы навукова правільнае вызначэнне, што «са зменай бытавых умоў народа мяняюцца і яго абрады», і адзначаючы змены, якія адбыліся пасля рэформы 1861 г., Багдановіч тым не менш верны сваім народніцкім поглядам на гісторыю Расіі, выказвае сваё нездавальненне пранікненнем у вёску культуры прамысловых цэнтраў. Носьбітамі гарадской культуры ў вёсцы былі так званыя «лішнія людзі» — беззямельныя сяляне, былая памешчыцкая дворня і мноства асобных членаў малазямельных сялянскіх гаспадарак, вымушаных ісці на заработкі ў горад, на фабрыкі, заводы і чыгункі. У культуры горада Багдановіч бачыў толькі адмоўныя бакі яе і зусім не заўважаў, што разам з пранікненнем у вёску культуры прамысловых цэнтраў і разлажэннем старых, патрыярхальных устояў быту вясковага сялянства ішоў працэс складвання новых адносін, у вёску пранікала перадавая пралетарская ідэалогія, вёска рэвалюцыянізавалася.

Сярод аджыўшых абрадаў і звычаяў ён называе прымусовае прывядзенне да шлюбу без згоды маладых, гаспадарчы разлік памешчыка і інш. «У цяперашні час,— з задавальненнем адзначаў А. Багдановіч,— на маёй радзіме пры сватаўстве не апошняе месца займаюць узаемная прыхільнасць і несімпатыя жаніха і нявесты, ва ўсякім разе згода ці нязгода прымаюцца бацькамі ў разлік» [1].

А. Багдановіч вызначае чатыры тыпы вяселля, якія маюць месца ў яго мясцовасці: а) вяселле, калі нявеста ідзе ў сям'ю мужа, б) прымацкае вяселле, калі жаніх прымаецца ў дом бацькоў нявесты ў якасці прымака, в) сіроцкае вяселле, калі ў нявесты ці жаніха памёрлі бацькі, г) удавецкае вяселле, калі ўступаюць у шлюб удавец ці ўдава. Апошні тып вяселля мае яшчэ некалькі варыянтаў. Так, калі ў шлюб уступаюць удавец і ўдава, то вяселле наогул не спраўляецца, калі ж адзін з іх раней у шлюбе не быў, то вяселле спраўляецца толькі тым бокам, які ўпершыню ўступае ў шлюб. Кожнаму тыпу вяселля даецца кароткая характарыстыка.

У 1886 г. у газеце «Минский листок» Багдановіч друкуе першае сваё этнаграфічнае даследаванне — «Нарыс

---

[1] П. В. Шейн. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, т. II, 1890, стар. 152.

становішча жанчыны ў сялянскім асяроддзі Беларуска-га краю». Эпіграфам да артыкула ён узяў наступныя радкі з верша Някрасава «В полном разгаре страда деревенская»: «Доля ты! русская долюшка женская! Вряд ли труднее сыскать!..» [1]

У гэтай працы Багдановіч выказвае разуменне грамадскіх і сямейных адносін людзей і залежнасць гэтых адносін ад канкрэтна-гістарычных умоў. У прыватнасці, ён адзначае, «што светапогляд беларускага селяніна, увесь яго разумовы склад, яго сімпатыі і антыпатыі, сямейныя адносіны і інш. галоўным чынам абумоўліваліся яго мінулым і сучасным, эканамічным і грамадскім становішчам, патрабаваннямі земляробчага і сельскагаспадарчага быту, словам — «уладай зямлі» [2]. Спасылаючыся на свае назіранні, на беларускія народныя песні, Багдановіч наступным чынам малюе становішча народа і ў прыватнасці становішча жанчыны: «Безвыходнае народнае гора, цяжкасць сялянскай працы і пераважна горкая доля жаноцкая.

Холадам і голадам вее ад гэтых песень... У іх нязменна фігуруе жанчына, над якою здзекуецца муж, свякруха-гадзіна, змеі-залоўкі, свёкар — люты звер... І дарэмна моліць няшчасная ахвяра аб дапамозе — няма для яе абаронцы» [3].

Даючы глыбокі аналіз народных песень, падкрэсліваючы, што «песня-быль» улоўлівае і перадае ў гуках і словах бытавыя адносіны, падзеі рэчаіснасці, народны светапогляд і інш.», Багдановіч адзначае, што змест «большасці беларускіх народных песень абумоўліваецца існуючым сямейным і грамадскім становішчам беларускай сялянкі» [4]. Апісанне становішча беларускай жанчыны ён ілюструе ўрыўкамі з народных песень.

Наступную сваю працу — «Педагагічныя погляды беларускага народа» Багдановіч прысвячае паказу духоўнага прыгнечання народа. Як змагар за народную асвету Багдановіч дае глыбокі аналіз прычын таго, чаму народ быў непісьменны і трымаўся ў цемры. Ускрываючы глыбока рэакцыйную сутнасць існуючага ладу, сацыяльную

---

[1] А. Б. Очерк положения женщины в крестьянской среде Белорусского края. «Минский листок», 1886, № 39.

[2] Там жа.

[3] Там жа.

[4] Там жа.

несправядлівасць, ён паказвае вынікі такой палітыкі: «Агульнымі намаганнямі прыгоннікаў і паслужлівага духавенства народная маса атуплялася і падаўлялася; асобы з яе асяроддзя, якія крытычна мыслілі, і наогул людзі, якія разумова ўзвышаліся над ёю, бязлітасна сістэматычна вырываліся з яе.

Народ, пазбаўлены сваёй сапраўднай інтэлігенцыі, вымушан быў жыць па звычаю, па руціне, як жылі яго продкі, пакорліва падпарадкоўваючыся знешнім умовам, а не пануючы над імі» [1]. Ва ўмовах панскай няволі імкненні сялян да адукацыі, як падкрэслівае Багдановіч, «знішчаліся панскай уладай, і пры гэтым у такой адчувальнай форме і такімі радыкальнымі сродкамі, якія ахаладжвалі самы гарачы запал і надоўга спынялі і заглушалі спробы такога роду. Вялікая колькасць бізуноў і аддача ў салдаты былі найбольш ужывальнымі і патэнтаванымі мерамі з боку паноў у адносінах да неспакойных і ненадзейных, на іх думку, асоб.

Зразумелы стымулы, якія кіравалі панамі ў іх рэпрэсіўных мерах у адносінах да народнай адукацыі: давіць і эксплуатаваць цёмную, непісьменную масу сялян было, безумоўна, лягчэй, чым у тым выпадку, калі б яна прыйшла да разумення сваёй чалавечай годнасці, да разумення сваёй сілы, як эканамічнай, так і палітычнай» [2].

Ведучы размову непасрэдна аб педагагічных поглядах народа, спасылаючыся на яго назіранні і на вусна-паэтычную творчасць, аўтар прыходзіць да вываду, што асноўным у выхаванні дзяцей сялян з'яўляецца дэвіз: «Усе павінны працаваць» [3].

Характарыстыка цяжкага становішча народа даецца ў працы Багдановіча «Пра паншчыну» [4]. Звяртаючыся да горкага мінулага жыцця народа, аўтар выклікае пачуцці гневу да ўсялякага прыгнёту, ён абвяргае довады прыхільнікаў прыгонніцтва, што нібыта сяляне шкадуюць аб адмене прыгоннага права.

На канкрэтным фальклорным і бытавым матэрыяле Багдановіч паказвае не толькі жорсткасць прыгону, але

---

[1] А. Б. Педагогические воззрения белорусского народа. «Минский листок», 1886, № 61.

[2] Там жа.

[3] Там жа.

[4] А. Богданович. Про панщину. «Гродненские губернские ведомости», 1894, № 10, 11, 16.

і пратэст народа супраць прыгнятальнікаў. У прыватнасці, ён прыводзіць легенду «Вялікі грэшнік», у якой выкрываецца пратэст супраць сацыяльнага прыгнёту. «Колькі нянавісці і злосці назбіралася ў душы селяніна супраць гэтых векавых прыгнятальнікаў прыгоннага люду — ясна паказвае запісаная мной легенда аб «Вялікім грэшніку» [1]. Сутнасць легенды заключаецца ў тым, што вялікі грэшнік атрымлівае прашчэнне сваіх грахоў толькі пасля таго, як забівае жорсткага войта. «Толькі ў жорсткі час,— пісаў Багдановіч,— магла скласціся падобная легенда. Шмат трэба было выпакутаваць беларускаму селяніну, па натуры дабрадушнаму, каб нарадзілася ў яго такая жорсткая ідэя» [2].

Большая частка артыкула «Пра паншчыну» прысвечана перадачы расказу былога прыгоннага селяніна Кузьмы аб здзекаваннях пана над ім і яго жонкай. Апавяданне скалечанага жорсткімі катаваннямі селяніна выклікае ў чытача нянавісць да прыгнятальнікаў і глыбокі смутак з прычыны цяжкага становішча народных мас.

Погляды Багдановіча як народніка добра адлюстраваліся і ў іншых яго этнаграфічных працах. Амаль ва ўсіх іх змяшчаюцца матэрыялы, якія паказваюць цяжкі прыгнёт селяніна, эканамічнае і духоўнае рабства працоўнага люду, жорсткасць, бязлітасную расправу і здзекі памешчыкаў над сялянамі. Гэтым самым Багдановіч будзіў у народзе нянавісць да прыгнятальнікаў, заклікаў да расплаты з імі.

Багатым этнаграфічнымі матэрыяламі з'яўляецца даследаванне А. Я. Багдановіча «Перажыткі старажытнага светапогляду ў беларусаў» [3]. Матэрыялы для гэтай кніжкі аўтар збіраў у Барысаўскім, Ігуменскім, Мінскім, Слуцкім і Навагрудскім паветах Мінскай губерні, Сенненскім і Аршанскім паветах Магілёўскай губерні і Лепельскім павеце Віцебскай губерні. Тут, як і ў многіх іншых працах, выкладанне матэрыялу пачынаецца з агульнай характарыстыкі становішча народных мас. Паказваючы прычыны захавання ў быце і свядомасці

---

[1] А. Богданович. Про панщину. «Гродненские губернские ведомости», № 10. У 1893 г. легенда была надрукавана ў «Матэрыялах» Шэйна, т. II, стар. 371—373. Даслана Шэйну А. Багдановічам.

[2] Там жа.

[3] А. Е. Богданович. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов. Гродно, 1895.

народа перажыткаў, Багдановіч у першую чаргу звяртае ўвагу на тое, што ў цяжкіх умовах нацыянальнага, сацыяльнага і духоўнага прыгнёту народ быў пазбаўлен сваёй інтэлігенцыі, якая з'яўляецца «правадніцай і распаўсюджвальніцай новых ідэй у масах». «Але гэта яшчэ паўбяды,— працягвае ён,— пры спрыяльных умовах народ мог высунуць з свайго асяроддзя новых носьбітаў скарбаў свайго духу,— новую інтэлігенцыю, мабыць, яшчэ больш натуральную... Але бяда ў тым, што ён быў пастаўлены ў такія ўмовы, пры якіх гэта было зусім немагчыма» [1]. Разам з тым Багдановіч папярэджвае, што «калі рашуча не зменіць умовы жыцця, калі не будзе штуршкоў сазне моцных настолькі, каб абудзіць мысленне і накіраваць яго на крытычную перапрацоўку ўсталяваных форм думкі і жыцця, то яно рызыкуе скарчанець у гэтых формах...» [2] Для таго ж каб абудзіць розум народа, трэба, на яго думку, перш за ўсё святло навукі, святло сапраўднага пазнання, «каб рассеяць усе гэтыя прывіды, усё гэта царства цемры» [3].

Увесь фактычны матэрыял, што датычыць перажыткаў старажытнасці ў светапоглядзе народа, Багдановіч выкладае ў наступных раздзелах гэтай працы: перажыткі фетышызму, перажыткі анімізму, перажыткі ўвасабленняў, перажыткі сонечнага культу, увасабленне зла, саўдзельнікі нячыстай сілы, спосабы лячэння, заснаваныя на забабонных уяўленнях, чараўніцтва.

Фетышызм Багдановіч характарызуе як адну з першапачатковых ступеней рэлігійных уяўленняў. Першабытны чалавек у сваім імкненні растлумачыць асяроддзе, якое яго акружае, і асобныя з'явы, надзяляў «усе прадметы ўласцівасцямі і здольнасцямі, характэрнымі для жывога чалавека» [4]. Багдановіч паказвае, што гэта і з'явілася прычынай пакланення чалавека асобным з'явам і прадметам, ад якіх залежаў яго лёс. На канкрэтным этнаграфічным матэрыяле ён паказвае, якія рэшткі гэтых старажытных вераванняў дайшлі да яго дзён. Прыводзяцца прыклады пакланення агню, вадзе, зямлі, хлебу, каменням, горам, лясам, раслінам, жывёлам. Асоб-

---

[1] А. Е. Богданович. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов, стар. 6.
[2] Там жа, стар. 8, 9.
[3] Там жа, стар. 180.
[4] Там жа, стар. 13, 14.

на аўтар гаворыць аб тым, што надзяленне слова магічнай сілай прывяло да стварэння малітваў, шэптаў, вераванняў і забабонаў. З фетышызмам Багдановіч цесна звязвае і такую форму першабытнай рэлігіі, як татэмізм, аднак не раскрывае яго сутнасці.

Адной з форм першабытнай рэлігіі Багдановіч правільна лічыць анімізм, якому ён дае наступнае вызначэнне: «Сутнасць анімізму заключаецца ў тым, што чалавек і ўсе адчувальныя прадметы двaістыя, што яны складаюцца з бачнай, адчувальнай абалонкі, за якой хаваецца нешта няўлоўнае, тонкае, нематэрыяльнае» [1]. Да анімістычных уяўленняў чалавек прыйшоў у выніку «няўменяя растлумачыць такія з'явы, як рух воблакаў, ветру, назіранні за ценямі, рэхам, адлюстраваннем у вадзе і г. д., а галоўнае дзякуючы снам». «Сны — гэта бачанні душы ў час яе вандраванняў» [2]— да такога вываду прыйшоў неадукаваны чалавек. Таму Багдановіч падрабязна спыняецца на гэтай з'яве. Адсюль выводзіцца вера ў замагільнае жыццё.

Зазнаючы, што язычаскія абрады пaступова адыходзяць у нябыт, Багдановіч разам з тым адзначае, што яшчэ і ў яго час «кладуць у кішэню нябожчыку-курцу люльку з тытунём, а нюхальшчыку табакерку. У нядаўні ж час клалі нажы, грэбні, а майстрам некаторыя іх прылады, а тым, хто любіў выпіць, і гарэлку ставілі ў бутэлечках ці гляках» [3].

Больш высокай ступенню першабытнай рэлігіі А. Багдановіч заканамерна лічыць політэізм — мнагабожжа. Спасылаючыся на англійскага вучонага Бокля, ён гаворыць, што характар політэізму залежыць ад акаляючага чалавека асяроддзя — ад прыродных умоў. Багдановіч прыходзіць да матэрыялістычных вывадаў пры вызначэнні адной з прычын узнікнення рэлігійных перажыткаў: «Страх і бяссілле чалавека перад грознымі сіламі прыроды, з аднаго боку, і, з другога, неразуменне іх, няўменне растлумачыць сутнасць акаляючай яго стыхіі, няўменне падпарадкаваць сілы прыроды сваёй уладзе» [4].

---

[1] А. Е. Богданович. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов, стар. 45.

[2] Там жа, стар. 48.

[3] Там жа, стар. 53.

[4] Там жа, стар. 62.

Уяўленні аб старажытных бажаствах беларусаў Багдановіч правільна звязвае з мясцовымі прыроднымі і бытавымі ўмовамі. Беларус пасяляў звышнатуральныя сілы ў балоты, лясы, палі, жыллё і гаспадарчыя пабудовы. Гэта рознага роду хатнікі, еўнікі, хлеўнікі, нячысцікі, вадзянікі, русалкі, лесавікі і г. д.

Асобны раздзел працы Багдановіч прысвячае перажыткам сонечнага культу. З гэтым культам ён звязвае такія святы і абрады гадавога круга, як каляды, масленіца, заклісанне вясны, вялікдзень, купалле і інш. Пры апісанні іх (асабліва пры апісанні каляд і купалля) ён прыводзіць значныя фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы. Астатняя частка працы змяшчае апісанні рознага роду дэманічных сіл, вядзьмарства, знахарства, сродкаў народнай медыцыны, прыкмет, замоў і г. д.

Да аналізу ўсіх гэтых перажыткаў Багдановіч падыходзіць з прагрэсіўных пазіцый, выкарыстоўваючы перадавыя дасягненні навукі таго часу. Ён вывучыў працы па першабытнай культуры і сацыялогіі Тэйлара, Бокля, Л. Мечнікава і інш., крытычна пераасэнсаваў іх змест і прымяніў асноўныя палажэнні і вывады гэтых вучоных пры разглядзе канкрэтнага беларускага этнаграфічнага матэрыялу.

Праца Багдановіча «Перажыткі старажытнага светапогляду ў беларусаў» была першым буйным даследаваннем у галіне вывучэння беларускай этнаграфіі, якое наносіла рашучы ўдар па міфалагічнай тэорыі ў вывучэнні вераванняў, абрадаў і рознага роду забабонаў глыбокай старасветчыны. Аднак узнікненне рэлігіі Багдановіч зводзіць у асноўным да псіхалагічных з'яў. Ён не змог асэнсаваць галоўныя карані рэлігійнай ідэалогіі — сацыяльны прыгнёт чалавека. Даючы ў асноўным аб'ектыўны малюнак заняволенага, прыгнечанага жыцця народа, Багдановіч часта не бачыў парасткаў новага, прагрэсіўнага, не заўважаў росту нацыянальнай і палітычнай самасвядомасці народных мас. Недаацэньваў ён і вуснапаэтычную творчасць беларускага народа, ставячы яе значна ніжэй творчасці братніх рускага і ўкраінскага народаў. Вядома, напрыклад, што беларуская казка па свайму сюжэту, вобразнасці і ўзлёту фантазіі наўрад ці ўступае казачнаму фальклору іншых народаў.

Зразумела, што ў такім падыходзе да справы А. Багдановіч кіраваўся добразычлівымі меркаваннямі — да-

казаць неабходнасць уздыму асветы, культуры і дабрабыту народа. Рашучае ўскрыццё адмоўных з'яў быту і культуры народа, з тым каб ліквідаваць іх, заслугоўвае адабрэння. Аднак такі падыход да характарыстыкі аблічча народа аднабаковы. Не паказваючы дасягненняў, прагрэсіўных элементаў і багацця культурнай спадчыны народа, аўтар мімавольна прыніжаў чалавечую годнасць беларускага селяніна. Аднак, нягледзячы на гэта, А. Багдановіч сваімі працамі ўнёс значны ўклад у вывучэнне духоўнай культуры беларускага народа; у гэтым яго вялікая заслуга перад этнаграфіяй Беларусі.

Публікацыі П. В. Шэйна і іншых беларускіх этнографаў

У 80—90-х гадах актыўную дзейнасць па збіранню і публікацыі фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў працягваў П. В. Шэйн, пачатак навуковай дзейнасці якога разглядаўся вышэй. Асноўныя бытавыя матэрыялы па Беларусі ён апублікаваў у працы «Матэрыялы для вывучэння быту і мовы рускага насельніцтва Паўночна-Заходняга краю»[1] ў трох тамах. Па насычанасці і шматграннасці бытавых матэрыялаў гэта праца займае адно з пачэсных месц у этнаграфічнай літаратуры канца XIX ст.

Першы том — «Бытавое і сямейнае жыццё беларуса ў абрадах і песнях» складаецца з дзвюх частак. У першай частцы прыведзены апісанні хрэсьбін, калядных, масленічных, купальскіх і жніўных абрадаў. Усе апісанні гэтых абрадаў суправаджаюцца песнямі. У асобны раздзел вылучаны песні любоўныя, сямейныя, рэкруцкія, салдацкія, жартоўныя, застольныя, танцавальныя, сабраныя з розных месц Беларусі. У якасці дадатку да першай часткі тома прыкладаюцца нотныя запісы да 17 песень, з іх два — запісы М. А. Рымскага-Корсакава, зробленыя з голасу П. В. Шэйна.

Другая частка першага тома поўнасцю прысвечана апісанню вясельных і пахавальных абрадаў з прывядзеннем фальклорных тэкстаў. Матэрыялы сабраны ў Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай, Гродзенскай, Смаленскай, Віленскай і Цвярской губернях.

---

[1] П. В. Шейн. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, т. I. СПб., 1887; т. II, СПб., 1893; т. III, СПб., 1902.

У другі том Шэйн уключыў апавядальныя жанры беларускага фальклору — казкі (аб жывёлах, міфалагічныя, бытавыя), анекдоты, легенды, паданні, успаміны і расказы аб былым, прыказкі і прымаўкі, загадкі, прывітанні і пажаданні і г. д.

Фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы для першага і другога тамоў «Матэрыялаў» Шэйна былі дасланы яго карэспандэнтамі А. Багдановічам, М. Нікіфароўскім, Я. Карскім, І. Карскім, Л. Кандратовічам, З. Радчанка, Ю. Крачкоўскім і інш. Частка матэрыялаў перадрукавана з раней апублікаваных прац А. Кіркора, М. Дзмітрыева, Я. Тышкевіча, П. Баброўскага і інш. Так, у другі том Шэйнам поўнасцю перадрукаваны вялікі артыкул Шыдлоўскага аб вясельным абрадзе ў Барысаўскім павеце Мінскай губерні з працы Я. Тышкевіча.

Збіранне матэрыялаў для трэцяга тома «Матэрыялаў» было завершана Шэйнам у канцы 90-х гадоў, аднак выдаць яго ён не паспеў. Работу па завяршэнню друкавання тома ўзялі на сябе акадэмік У. І. Ламанскі і прафесар Я. Ф. Карскі. Трэці том «Матэрыялаў» найбольш багаты бытавымі звесткамі. Упершыню ў працах Шэйна ў гэтым томе паяўляюцца звесткі па матэрыяльнай культуры беларусаў — жыллю, адзенню, ежы.

Такую велізарную колькасць матэрыялаў Шэйн змог сабраць толькі дзякуючы вялікай сетцы мясцовых карэспандэнтаў, створанай яго ўпартымі намаганнямі. У архіве Акадэміі навук СССР і Рускага геаграфічнага таварыства захоўваюцца пісьмы карэспандэнтаў да Шэйна і разнастайная перапіска яго з вядомымі рускімі вучонымі і навуковымі ўстановамі [1]. Гэтыя матэрыялы сведчаць аб нястомнай паўсядзённай карпатлівай і напружанай працы этнографа па збіранню і падрыхтоўцы да друку вуснапаэтычных твораў і звестак па быту беларускага народа. Разам з тым трэба адзначыць, што выкарыстанне матэрыялаў шматлікіх карэспандэнтаў (часта вучняў школ, чыноўнікаў, пісараў і г. д.) і звядзенне іх у адзіную працу адмоўна адбілася на зборніках Шэйна [2].

---

[1] Архіў Акадэміі навук СССР, ф. 292, воп. 2, № 157; ф. 104, воп. 2, № 22. Архіў Геаграфічнага таварыства Саюза ССР, ф. 38, № 15 і інш.

[2] Для характарыстыкі метадаў збірання матэрыялаў Шэйнам можа служыць наступная вытрымка з яго пісьма ад 1 кастрычніка 1898 г. да Я. Ф. Карскага: «Мне хочацца ўказаць Вам і некаторыя

Якасць матэрыялаў залежала ад ступені падрыхтаванасці карэспандэнтаў. Сам жа Шэйн слаба быў знаёмы з бытам і культурай беларускага народа. Таму зусім не выпадкова, напрыклад, што ў некаторых апісаннях анекдатычныя выпадкі і сатырычныя творы выдаюцца за сапраўдныя падзеі.

Аднак, нягледзячы на гэта, пры крытычным падыходзе матэрыялы, змешчаныя ў зборніках Шэйна, даюць багатыя і каштоўныя звесткі па быту і культуры беларусаў другой палавіны XIX ст.

Акрамя этнаграфічных прац найбольш вядомых беларускіх этнографаў Нікіфароўскага, Раманава, Шэйна, Доўнар-Запольскага, Багдановіча, Янчука і Дабравольскага, у 80—90-х гадах паяўляюцца даволі ёмістыя зборнікі беларускіх фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў Радчанка, Булгакоўскага і інш.

У 1882—1884 гг. выйшаў з друку трохтомнік «Вопыт апісання Магілёўскай губерні ў гістарычных, фізіка-геаграфічных, этнаграфічных, прамысловых, сельскагаспадарчых, лясных, вучэбных, медыцынскіх і статыстычных адносінах», матэрыялы для якога афіцыйна збіраліся праз статыстычныя камітэты і іншыя губернскія і павятовыя органы ўлады. Праца была апублікавана пад рэдакцыяй губернатара Магілёўскай губерні А. С. Дэмбавецкага. У апрацоўцы сабраных матэрыялаў і ў напісанні паасобных раздзелаў прымаў удзел шматлікі калектыў аўтараў, спецыялістаў па розных галінах гаспадаркі, быту і культуры беларусаў. Этнаграфічныя звесткі аб беларусах для першага тома сабраў і апрацаваў рэдактар «Могилевских губернских ведомостей» І. Рубаноўскі. Пры характарыстыцы маральных якасцей беларуса Рубаноўскі прытрымліваецца хадзячых версій аб непаўнацэннасці гэтага народа. Пры гэтым нярэдка ён прыводзіць супярэчлівыя матэрыялы ці звесткі, якія не адпа-

---

шляхі і сродкі, якія Вы б маглі пасправабаваць на карысць маёй справе. Вось яны: 1. Пастарацца спісацца з некаторымі настаўнікамі духоўнага вучылішча і семінарыі і папрасіць іх, каб яны прапанавалі больш здольным са сваіх вучняў напісаць што-небудзь з таго, што яны цвёрда ведаюць і памятаюць з народных звычаяў, абрадаў, павер'яў... 3. Зацікаўце сваіх знаёмых, каб яны вызваліся самі на запісванне даных, што датычаць гэтай галіны, з вуснаў сваіх прыслужнікаў і прыслужніц». Архіў АН СССР, ф. 292, воп. 2, № 157, лл. 11, 12.

вядаюць сапраўднасці, напрыклад, надзяляе беларуса глыбокай рэлігійнасцю, недахопам працалюбства і г. д.

І. Рубаноўскі дае агульную і даволі сціслую характарыстыку жылля, гаспадарчых пабудоў і адзення беларусаў Магілёўскай губерні, прыводзіць кароткія звесткі аб занятках беларускіх сялян і іх ежы. Гэтымі кароткімі нататкамі і абмяжоўваецца апісанне матэрыяльнай культуры. Затое апісанню абрадаў, вераванняў і забабонаў адведзена асноўнае месца. Найбольш поўна апісана вяселле. Да нарыса прыкладаецца 509 беларускіх песень, большасць з якіх абрадавыя, у асноўным вясельныя. Усе песні маюць пашпартызацыю.

Другі том «Вопыту апісання Магілёўскай губерні» дае каштоўныя звесткі па вытворчаму быту беларусаў. У раздзелах аб прамысловасці, сельскай гаспадарцы, саматужных промыслах, рамёствах, рыбалоўстве, паляванні, пчалярстве ёсць цікавыя звесткі аб распаўсюджанасці той ці іншай формы заняткаў насельніцтва і ўдзельнай вазе іх у гаспадарцы. Прыводзяцца статыстычныя даныя аб колькасці насельніцтва, якое займаецца пэўнай вытворчай дзейнасцю, і звесткі аб прыбытках ад гэтых заняткаў. Амаль ва ўсіх раздзелах даецца апісанне прылад працы і спосабаў вытворчасці тавараў і прадуктаў. Нярэдка сустракаюцца матэрыялы і аб сацыяльным становішчы розных слаёў насельніцтва.

Нямала цікавых і каштоўных звестак па этнаграфіі Беларусі можна ўзяць і са статыстычных табліц, якія змешчаны ў трэцім томе «Вопыту апісання Магілёўскай губерні».

Аднак у цэлым трохтомнік у пытаннях этнаграфіі не адпавядаў патрабаванням навукі свайго часу. Ён хутчэй быў складзен па праграме, выпрацаванай у 50—60-х гадах для выдання прац афіцэраў Генеральнага штаба. Таму ён носіць агульнадаведачны характар.

З трох зборнікаў «Гомельскія народныя песні», выдадзеных гомельскай памешчыцай Зінаідай Фёдараўнай Радчанка, этнаграфічныя звесткі па быту беларусаў змешчаны ў другім, які быў надрукаван у 1888 г.[1] Матэрыялы ўсіх трох зборнікаў збіраліся ёю ў

---

[1] З. Радченко. Гомельские народные песни (белорусские и малорусские). Записаны в Дятловицкой волости Гомельского уезда Могилевской губернии Зинаидой Радченко. СПб., 1888.

Дзятлавіцкай воласці Гомельскага павета. Правёўшы дзіцячыя гады сярод вясковых жыхароў, З. Радчанка добра пазнаёмілася з бытам народа, з яго мовай і вуснапаэтычнай творчасцю.

Ва ўводзінах да другога зборніка «Гомельскія народныя песні» Радчанка дае агульную характарыстыку матэрыяльнага быту (асабліва падрабязна спыняецца на апісанні адзення сялян), бытавых абрадаў і каляндарных свят. Яна адзначае працавітасць і дадатныя маральныя якасці сялян: «Яны гордыя; гордасць іх праяўляецца ў тым, што яны не пабіраюцца. Бедныя сем'і дрэнна апрануты, дрэнна ядзяць, але ніколі не просяць міласціну, усе працуюць, пакуль ёсць сілы, жабрачаць толькі сляпыя» [1].

Разам з тым аўтар імкнецца даказаць, што беларусы пакорлівыя свайму лёсу. Падкрэсліваючы класавую дыферэнцыяцыю вёскі, Радчанка між іншым хоча запэўніць, што хоць «побач жывуць адны ў галечы, а другія ў так званай імі раскошы, г. зн. сытыя і апранутыя, паміж імі няма «злоснай зайздрасці» [2]. Такім чынам, яна прапаведуе класавы мір.

Радчанка дае даволі поўнае апісанне вяселля, вясковых вячорак, юр'еўскіх, купальскіх і калядных абрадаў, хараводаў, абжынак і талакі. Яна прыводзіць цікавыя бытавыя факты, што характэрны для іншых мясцовасцей Беларусі. Так, у час вясенне-юр'еўскай абраднасці на Гомельшчыне існаваў звычай «юрыцца». «Дзяўчаты і нават дзеці ідуць за вёску ў поле ці ў лясок і пад бярозкай гатуюць яешню; у гэты час дзяўчаты выбіраюць сабе сяброўку на ўвесь год, прычым абменьваюцца паясамі і хусткамі, пасля чаго і гавораць: мы з ёй паюрыліся; звычай гэты суправаджаецца спяваннем вяснянак» [3].

Асабліва падрабязна спыняецца Радчанка на характарыстыцы беларускіх песень Гомельшчыны. Пры гэтым яна прытрымліваецца таго сцвярджэння, што нібыта беларускія песні ў значнай меры прадстаўляюць сабою пераробкі ўкраінскіх і рускіх. Ставячы беларускую мелодыю ніжэй рускай і ўкраінскай, Радчанка тым не менш

---

[1] З. Радченко. Гомельские народные песни (белорусские и малорусские). Записаны в Дятловицкой волости Гомельского уезда Могилевской губернии Зинаидой Радченко, стар. III.

[2] Там жа.

[3] Там жа, стар. XXII.

характарызуе і яе дадатныя якасці. «Наогул, — піша яна, — чуецца мелодыя бедная, але грацыёзная, манатонна-тужлівая, але мілая і цалкам гарманіруе са словамі, дзе ўсё гаворыць аб горкай долі пакорлівай, няшчаснай маладзіцы» [1]. У адрозненне ад многіх іншых аўтараў таго часу Радчанка сцвярджае, што беларусы спяваюць свае песні не ва ўнісон, а ў два галасы.

У гэтым зборніку змешчана 676 народных песень і 84 прыказкі. Характарызуючы прыказкі і прымаўкі, Радчанка выяўляе сваё неразуменне класавых супярэчнасцей у вёсцы. Прыводзячы некалькі антыпапоўскіх прымавак, яна заўважае: «Але незразумела, як магла скласціся пры ўсёй павазе беларусаў да духавенства такая прыказка «Няўжо ж я дурней за папа?» [2].

Паўднёвай ускраіне Беларусі прысвечан і фальклорна-этнаграфічны зборнік «Пінчукі» Д. Г. Булгакоўскага, аднаго з прадстаўнікоў той часткі мясцовага духавенства, якая блізка стаяла да народа, прыхільна адносілася да яго патрэб, вывучала яго быт і культуру.

Матэрыялы для гэтай працы былі сабраны яшчэ ў 70-х гадах, аднак апублікаванне іх надоўга зацягнулася. Таму на зборніку ў значнай ступені ляжыць адбітак тых часоў. Ён складзен зыходзячы з патрабаванняў міфалагічнай школы і поўнасцю прысвечан духоўнай культуры народа, вераванням, абрадам, звычаям і вуснапаэтычнай творчасці. Асноўнае месца ў зборніку займаюць песні, якія Булгакоўскі разглядае як матэрыял для характарыстыкі народа, яго быту і культуры. «Песні,— адзначае ён, — ёсць увасабленне народнага духу. Гэта не выдуманы славесны твор, а як бы выклік, які раптам вырваўся з грудзей, гэта люстра народнага жыцця, у якім адбіваюцца разуменні і адчуванні народа пры розных абставінах яго жыцця» [3]. Недахопам працы з'яўляецца тое, што яе матэрыялы не маюць канкрэтнай пашпартызацыі.

З 80-х гадоў разгортвае навуковую дзейнасць (пераважна ў галіне беларускага мовазнаўства) Я. Ф. Карскі. У 1884—1885 гг. ён публікуе сваю першую працу —

---

[1] З. Радченко. Гомельские народные песни (белорусские и малорусские). Записаны в Дятловицкой волости Гомельского уезда Могилевской губернии Зинаидой Радченко, стар. XVIII.

[2] Там жа.

[3] Д. Г. Булгаковский. Пинчуки. Этнографический сборник. СПб., 1890, стар. 3.

Я. Ф. Карскі

зборнік беларускіх народных песень пад назвай «Беларускія песні сяла Бярозаўца Навагрудскага павета Мінскай губерні»[1]. У 1889 г. у тым жа часопісе публікуе яшчэ адзін збор песень — «Беларускія песні вёскі Навасёлак-Затрокскіх Віленскай губерні Трокскага павета»[2], а ў 1897—1907 гг. па складзенай ім з іншымі беларускімі этнографамі «Праграме для збірання асаблівасцей беларускіх гаворак» выйшла з друку пяць выпускаў «Матэ-

[1] Русский филологический вестник, т. XII, 1884; т. XIII, 1885, Варшава.

[2] Там жа, т. XXI, 1889.

рыялаў для вывучэння беларускіх гаворак»[1]. У апошніх побач з фальклорнымі матэрыяламі змешчаны і звесткі па быту беларускага народа. Аднак росквіт даследчай працы Я. Карскага прыпадае на пачатак XX ст.

У 80—90-х гадах паяўляецца мноства дробных прац, прысвечаных этнаграфічнаму апісанню асобных мясцовасцей ці асобных галін быту і культуры беларусаў. Сярод іх адзначым наступныя: І. Гнядоўскі. Некалькі слоў да пытання аб этнаграфічнай мяжы паміж літоўскім і беларускім насельніцтвам у Нова-Аляксандраўскім павеце Ковенскай губерні (Коўна, 1890); К. Гукоўскі. Нова-Аляксандраўскі павет (Коўна, 1895); Вяселле ў літоўскіх беларусаў (Коўна, 1894); І. Д. Гарбачэўскі. Лепельскі павет Віцебскай губерні (Віцебск, 1895); Б. А. Фрыдман. Юрыдычныя погляды і звычаі сялян Паўночна-Заходняга краю, пераважна Ковенскай губерні (Вільна, 1890); А. Занкевіч. Абрады беларускія вясельныя і песні ў параўнанні з велікарускімі (СПб., 1897) і інш.

У канцы XIX ст. працягвалі выходзіць этнаграфічныя нарысы па Беларусі папулярызатарскага характару. Яны былі разлічаны на шырокае кола чытачоў і выкарыстоўваліся як дапаможнікі па геаграфіі ў навучальных установах. У гэтых нарысах звычайна даваўся агульны агляд краіны, паведамляліся геаграфічныя ўмовы, гістарычныя звесткі, і на аснове друкаваных прац даваўся бытавы нарыс па розных галінах жыцця насельніцтва. Так, у 1898 г. выходзіць з друку том «Рускай зямлі» (зборнік для народнага чытання), прысвечаны Беларуска-Літоўскаму Палессю[2]. Складальнік тома Я. І. Руднеў нічога новага ў параўнанні з апублікаванымі раней працамі не ўносіць. Штучнае звядзенне асобных урыўкаў з іншых прац не магло даць ні правільнага агульнага малюнку, ні дэталей быту беларусаў. Таму гэту працу нельга выкарыстаць як крыніцу для вывучэння быту народа.

Такі ж характар мае і праца А. Ф. Сакалова «Беларускі край» (СПб., 1906, выд. 2-е), К. Гамалія «Зямля і людзі ў Расіі. V. Беларусь і Літва» (Кіеў, 1883), М. Гу-

---

[1] У 1897—1900 гг. былі апублікаваны I—III вып. у «Известиях Отделения русского языка и словесности Академии наук». СПб., 1897, 1898, 1900.

[2] Русская земля (природа страны, население и его промыслы). Сборник для народного чтения, т. VII. Белорусско-Литовское Полесье. Составил Я. И. Руднев. СПб., 1898.

ленка «Сярод балот і лясоў» (М., 1899), серыя альбомаў пад назвай «Народы Расіі» [1], календары [2] і інш.

Нарэшце ў гэты перыяд выходзіць першая бібліяграфія краязнаўчых прац па Беларускаму Палессю [3]. Складальнікі З. М. Пенкіна і вядомы бібліёграф У. І. Мяжоў побач з іншай літаратурай па Беларускаму Палессю зрабілі першы звод і этнаграфічных прац, што ў значнай ступені аблегчыла работу даследчыкаў быту і культуры беларусаў.

А. М. Пыпін

На 80—90-я гады прыпадае росквіт навуковай дзейнасці А. М. Пыпіна ў галіне гісторыі этнаграфіі.

Аляксандр Мікалаевіч Пыпін (1833—1904) нарадзіўся ў Саратаве ў дваранскай сям'і. У 1842 г., на дзесятым годзе жыцця, паступіў у гімназію, пасля заканчэння якой у 1849 г. быў прынят у Казанскі універсітэт. Праз год Пыпін перавёўся ў Пецярбургскі універсітэт, які і скончыў у 1853 г. [4]

У 1857 г. ён абараняе магістарскую дысертацыю («Нарысы літаратурнай гісторыі старадаўніх аповесцей і казак рускіх») і атрымлівае камандзіроўку за мяжу для ўдасканалення ведаў. За мяжой Пыпін слухаў лекцыі вядомых у той час вучоных Рытэра, Ранке, Гнейста, Эрдмана, сустракаўся з Герцанам, Аненкавым, Боткіным, Тургеневым і Агаровым.

Пасля вяртання на радзіму Пыпін займае пасаду экстра-ардынарнага прафесара Пецярбургскага універсітэта. Аднак ужо ў 1859 г. разам з Стасюлевічам, Кавеліным, Уціным і Спасовічам ён падае ў адстаўку ў знак пратэсту супраць урадавых мер па падаўленню студэнцкіх хваляванняў. Да 1897 г. Пыпін не займаў ніякай афіцыйнай пасады, «час ад часу адчуваючы на сабе яўную

---

[1] Живописный альбом. Народы России. СПб., 1880; Народы России, 24 художественно исполненные таблицы в красках. Издано под редакцией Н. А. Янчука. М., 1905 і інш.

[2] Иллюстрированный календарь для домашнего обихода и справок на 1889 год с приложением иллюстрированной статьи «Народы России». Бесплатное приложение иллюстрированного литературного журнала и политической общественной газеты «Родина». СПб., 1889.

[3] Полесье. Библиографические материалы по истории, географии, статистике и этнографическому состоянию Полесья. СПб., 1883.

[4] А. Н. Пыпин. Мои заметки. М., 1910.

А. М. Пыпін

нядобразычлівасць адміністрацыйных сфер» [1], асабліва ў сувязі з першым выбраннем яго ў Акадэмію навук. Пастанова аб выбранні Пыпіна акадэмікам не была зацверджана. Міністр народнай асветы гр. Талстой змог пераканаць цара, што працы Пыпіна «маюць характар эфемерных твораў... і прытым з тэндэнцыйным напрам-

[1] П. Сакулин. А. Н. Пыпин. М., 1905, стар. 17.

кам, якія выяўляюць у пісьменніка палітычныя погляды і думкі, што далёка не адпавядаюць нашаму дзяржаўнаму ладу» [1]. Пыпін быў абран акадэмікам толькі ў 1897 г.

Да 1866 г. Пыпін супрацоўнічаў у «Отечественных записках» і «Современнике», а пасля закрыцця апошняга стаў актыўным супрацоўнікам ліберальнага часопіса «Вестник Европы», у якім працаваў да апошніх год свайго жыцця.

Навуковыя, грамадска-палітычныя і філасофскія погляды А. М. Пыпіна сталі складвацца вельмі рана. Фарміраванне іх ішло пад непасрэдным уплывам рэвалюцыйных дэмакратаў і ў першую чаргу пад уплывам М. Г. Чарнышэўскага, які быў дваюрадным братам А. М. Пыпіна. У час вучобы ў Пецярбургу Пыпін быў у Чарнышэўскага. Чарнышэўскі пазнаёміў яго з літаратурнымі коламі «Отечественных записок», а потым і «Современника». Праз яго Пыпін блізка знаёміцца з М. А. Дабралюбавым [2].

Чарнышэўскі абудзіў у Пыпіна вялікую цікавасць да публіцыстычнай дзейнасці В. Р. Бялінскага. Аднак складанасць грамадска-палітычнага жыцця, грамадскай думкі і навуковых плыняў, супярэчлівасць у іх развіцці плюс класавая абмежаванасць не далі магчымасці Пыпіну адразу стаць на пазіцыі рэвалюцыйных дэмакратаў. Захапіўшыся міфалогіяй і ўспрыняўшы ідэалістычныя асновы міфалагічнай тэорыі, якая панавала ў фалькларыстыцы і этнаграфіі ў той час, Пыпін у першых сваіх працах быў верным паслядоўнікам акадэмічнай школы. Супрацоўніцтва ў часопісе «Современник» паступова прыводзіць яго да крытычных адносін да палажэнняў міфалагічнай школы.

Перыяд навуковай дзейнасці Пыпіна да 1861 г. адзначан ваганнямі яго паміж рэвалюцыйнымі дэмакратамі і лібераламі. У 60-х гадах ён рашуча пераходзіць у лагер рэвалюцыйных дэмакратаў. Новы рэвалюцыйны ўздым у перыяд правядзення рэформы, пад'ём грамадска-палітычнай актыўнасці мас прыводзіць да рэзкага разрыву паміж лібераламі і дэмакратамі. На арэне гэтай бараць-

---

[1] П. Сакулин. А. Н. Пыпин, стар. 17; гл. таксама: В. Селивский. Памяти А. Н. Пыпина. Русская мысль, кн. XII. М., 1904, стар. 169.

[2] Гл.: А. Н. Пыпин. Мои заметки.

бы Пыпін аказаўся на баку «Современника», у лагеры рэвалюцыйных дэмакратаў [1].

Цесныя сувязі і супрацоўніцтва Пыпіна з рускімі рэвалюцыйнымі дэмакратамі зрабіла вялікі ўплыў на яго навуковыя погляды. Ён успрымае дыялектычны метад мыслення і гістарычны падыход да з'яў грамадскага жыцця. Так, у артыкуле «Наконт даследаванняў п. Буслаева аб рускай старыне», які быў надрукаван у 1861 г. у «Современнике», Пыпін рэзка крытыкуе навуковыя працы Буслаева, заснавальніка міфалагічнай школы ў Расіі. Ён абураецца тым, што ў працы Буслаева адсутнічае гістарычны падыход да тлумачэння вуснапаэтычнай творчасці, вераванняў і абрадаў народа. Пыпін кпіць з Буслаева за тое, што ён у сваіх даследаваннях змешвае з'явы жыцця народа розных гістарычных перыядаў і падае іх у статыцы. У процілегласць Буслаеву Пыпін падкрэслівае, што «паняцці народа не заставаліся на адным месцы, але ўвесь час змяняліся... Тое, што было раней вольным паэтычным уяўленнем, іншы раз робіцца цяжкімі забабонамі, што было раней свяшчэнным абрадам, становіцца пустой, незразумелай цырымоніяй, — што раней было непарушным законам у разуменні ўсяго народа, тое адкінута потым цэлымі масамі яго» [2]. Пыпін далей паказвае, што Буслаеў, ідэалізуючы народныя забабоны і вераванні, захапляючыся іх «паэтычнай знешнасцю», не бачыў іх сапраўднага жыццёвага сэнсу.

У артыкулах «Гістарычная аб'ектыўнасць» [3] і «Старыя непаразуменні» [4] Пыпін яшчэ больш рашуча і прама паказвае рэакцыйную сутнасць метадалогіі Буслаева.

У артыкуле «Некалькі слоў аб «народных пачатках» і аб цывілізацыі», палемізуючы з Мілерам, Пыпін заяўляе, што гістарычная роля належыць не ўмераным, а рашучым. Ён крытыкуе Мілера таксама за адсутнасць гістарычнага падыходу да грамадскага жыцця: «Я цалкам адмаўляюся лічыць народны пачатак нечым нерухо-

---

[1] Гл.: Б. Ф. Егоров. К вопросу о месте А. Н. Пыпина-фольклориста в общественной борьбе 1860-х годов. Русский фольклор, т. IV. М.—Л., 1959, стар. 168—173.

[2] А. Н. Пыпин. По поводу исследований г. Буслаева о русской старине. «Современник», т. LXXXV, 1861, стар. 16.

[3] А. Н. Пыпин. Историческая объективность. «Современник», 1863, № 4.

[4] А. Н. Пыпин. Старые недоразумения. «Современник», 1863, № 7.

мым..., — пісаў ён, — я адмаўляюся лічыць для народа абавязковымі яго старыя ідэі, быццам ён не можа стварыць для сябе зусім новых, да якіх ён можа дадумвацца сам ці якія ён можа пазнаць ад другіх» [1]. Задачы вывучэння народнага быту Пыпін цесна звязвае з задачамі сацыяльнага вызвалення народа. Вывучэнне народа, сялянскае пытанне ў Расіі і рабочае пытанне на Захадзе ён лічыць з'явамі не толькі паралельнымі, але і з'явамі аднаго парадку.

У артыкуле «Як разумець этнаграфію» Пыпін, выступаючы ад імя рэдакцыі часопіса «Современник», дае арыгінальнае вызначэнне этнаграфіі як навукі і акрэслівае асноўныя яе задачы. Этнаграфію ён разглядае як навуку аб бытавых асаблівасцях народа. Асноўнай задачай яе Пыпін лічыў вывучэнне «сучасных з'яў народнага быту» [2]. Гэты артыкул яскрава адлюстроўваў погляды рэвалюцыйных дэмакратаў на этнаграфію.

Аднак пазней Пыпін перайшоў на пазіцыі буржуазна-ліберальнага асветніцтва. Гэта тлумачыцца аслабленнем рэвалюцыйнага руху народных мас у Расіі ў 70—80-х гадах. Разам з тым трэба адзначыць, што і ў гэты перыяд у поглядах Пыпіна на рад пытанняў грамадскага развіцця мелі месца і дэмакратычныя элементы. Прызнаючы права народа на сацыяльнае вызваленне, Пыпін усе свае надзеі ўскладае на павышэнне адукацыі народа, з дапамогаю якой ён утапічна марыў стварыць адзінае грамадства, дзе не будзе саслоўнага дзялення, прапагандаваў «ідэю цэлага народа, вольнага і раўнапраўнага» [3].

Пыпін рэкамендуе наступны шлях ліквідацыі сацыяльнай няроўнасці народа: «Пытанне аб знішчэнні гэтага раздзялення вырашаецца тым, што нельга пакідаць народ у стане напаўдзікай цемнаты; і толькі выйшаўшы з гэтага стану хоць трохі, народ можа падаць свой голас у гэтай справе, і раздзяленню, як яно ёсць да гэтага часу, можа быць пакладзен канец» [4]. Адсюль зразумела, чаму ў сваёй навуковай дзейнасці пры разглядзе грамадскага руху розных эпох у Расіі, гісторыі літаратуры і эт-

---

[1] А. Н. Пыпин. Несколько слов о «народных началах» и о «цивилизации». «Современник», 1865, № 6, стар. 153, 154.

[2] Как понимать этнографию. «Современник», 1865, № 2.

[3] А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. I. СПб., 1890, стар. 4.

[4] Там жа, стар. 19.

награфіі Пыпін з вялікай сімпатыяй адносіцца да такіх выдатных прадстаўнікоў грамадска-палітычнага і культурнага жыцця, як Радзішчаў, Пушкін, Лермантаў, Бялінскі, Дабралюбаў, Герцан, Чарнышэўскі, Някрасаў і многіх іншых [1], як да прыхільнікаў рэвалюцыйнага шляху пераўтварэння грамадства, так і да прыхільнікаў прагрэсіўнага крыла ліберальнага напрамку. Бялінскаму, Грыбаедаву, Салтыкову-Шчадрыну ён, напрыклад, прысвячае асобныя працы, якія ў свой час мелі прагрэсіўнае значэнне. Кнігу Радзішчава «Падарожжа з Пецярбурга ў Маскву» Пыпін характарызуе як «помнік такога разумення самай цяжкай народнай бяды, на які з прыемнасцю можа ўказаць гісторык, як на чэсны голас сярод ліслівых і нізкапаклонніцкіх дыфірамбаў» [2].

Аднак у тлумачэнні гістарычнага працэсу Пыпін стаяў на ідэалістычных пазіцыях. Ён не разумеў класавай сутнасці грамадства і палітычнай эканоміі. Успрыняўшы ідэі заходнееўрапейскага і айчыннага асветніцтва, ён цвёрда быў упэўнен, што светам кіруюць ідэі.

Такім чынам, грамадска-палітычныя, філасофскія і навуковыя погляды Пыпіна былі супярэчлівымі. Даволі трапную характарыстыку Пыпіну даў М. Глаголеў [3]: «У асобе Пыпіна мы маем ліберальнага дэмакрата, нарадалюбца з поўнасцю шчырымі разважаннямі аб народнай карысці і спачуваннем да народных пакут, але разам з тым і з поўнай няздольнасцю да выразнай рэвалюцыйнай пастаноўкі ўсіх вострых пытанняў, з заўсёдашнім затушоўваннем супярэчнасцей паміж класамі рускага грамадства, з няздольнасцю да рэвалюцыйных метадаў барацьбы» [4].

Асноўная заслуга Пыпіна перад этнаграфічнай навукай нашай краіны — яго чатырохтомная праца «Гісторыя рускай этнаграфіі». Першы і другі тамы гэтай працы прысвечаны агляду этнаграфічнага вывучэння рускіх,

---

[1] А. Н. Пыпин. Общественное движение в России при Александре I. СПб., 1872, 1885, 1900; Характеристика литературных мыслей от 20-х годов до 50-х. СПб., 1873, 1890; Белинский, его жизнь и переписка, тт. I—II. СПб., 1874; История русской литературы, тт. I—IV і інш.

[2] А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. I, стар. 25.

[3] Н. Глаголев. К критике историко-культурной школы (Пыпин, Геттнер, Тэн). «Русский язык в советской школе», 1931, № 4, стар. 3—19; № 5, стар. 3—15.

[4] Там жа, № 5, стар. 12.

трэці — украінцаў, чацвёрты — беларусаў і народаў Сібіры. Частка чацвёртага тома, прысвечаная Беларусі, складаецца з сямі раздзелаў, у якіх на агульным гістарычным фоне даецца агляд важнейшых прац польскіх, рускіх і беларускіх этнографаў па быту і культуры беларускага народа.

Агляд гісторыі этнаграфічнага вывучэння Беларусі Пыпін робіць у цеснай сувязі з аглядам развіцця яе культуры. Этнаграфічную навуку і літаратуру ён разглядае як форму выражэння самасвядомасці народа. У процівагу вялікадзяржаўнай нацыянальнай палітыцы царызму, які адмаўляў права беларускага народа на нацыянальнае існаванне, Пыпін даказвае, што «існаванне такога «племя» не падлягае сумненню»[1]. Ён правільна тлумачыць працэс складвання рускай, украінскай і беларускай народнасцей, падкрэсліваючы, што адзіным каранем іх з'яўляецца старажытнаруская народнасць.

Даючы кароткую характарыстыку гістарычнага і культурнага развіцця Беларусі як пад уладай Польшчы, так і пасля ўз'яднання з Расіяй, Пыпін паказвае цяжкі панска-каталіцкі прыгнёт і ролю брацтваў у барацьбе супраць дэнацыяналізацыі беларускага народа, бічуе нацыянальную палітыку царызму, якую той праводзіў у Беларусі пасля ўз'яднання і асабліва пасля падаўлення паўстання 1863 г. У гэты апошні перыяд царызм інтэнсіўна праводзіў палітыку русіфікацыі краю. «Вядома,— пісаў Пыпін, — што для гэтай справы на месцы выкарыстаны былі людзі, выкліканыя з Пецярбурга і ўнутраных губерняў, звычайна раней незнаёмыя з краем, непадрыхтаваныя зразумець яго асаблівасці і якія, нарэшце, знішчаючы польскае, жадалі знішчыць і мясцовае рускае, дзе яно было не падобна на рускі быт унутранай Расіі — тая ж старая рыса ўзаемнага неразумення і няўвага да этнаграфічных асаблівасцей Заходняга краю»[2].

Асобна разглядае Пыпін працы 30—50-х гадоў аб беларусах, аднак без аналізу канкрэтнага бытавога матэрыялу. Самую высокую ацэнку ён дае кнізе Я. Тышкевіча «Апісанне Барысаўскага павета». «Кніга, — адзначае Пыпін, — дае падрабязнае і грунтоўнае апісанне па тых прадметах, якія ўказваліся тагачаснымі статыстычнымі

---

[1] А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. IV, стар. 4.
[2] Там жа, стар. 23.

праграмамі, а ў некаторых выпадках, напрыклад у аддзеле этнаграфічным, мабыць, давала нават больш, чым тады патрабавалася гэтымі праграмамі» [1].

Характарызуючы працы польскіх этнографаў па быту і культуры беларусаў, ён адзначае, што аўтарамі іх з'яўляюцца прадстаўнікі мясцовай інтэлігенцыі, пераважна выхадцы з апалячанага беларускага дваранства і інтэлігенцыі, ці тыя прадстаўнікі польскай шляхты, якія ўжо даўно жывуць у Беларусі. Пыпін слушна падмеціў, што аўтары многіх прац нярэдка выказваюць спачуванне працоўнаму чалавеку, даюць яму парады, як можна палепшыць становішча, і нават звяртаюцца да паноў, каб яны клапаціліся аб народзе. Гэтыя тэндэнцыі ў вывучэнні быту беларусаў польскімі этнографамі ён тлумачыў наступным чынам: «Была любоў да сваёй мясцовай радзімы, да яе гістарычнай і бытавой абстаноўкі, да народнага звычаю, знаёмага з дзяцінства і ў панскім асяроддзі; у гэтым асяроддзі не чужой была народная (у даным выпадку беларуская) мова, да якой прывыклі ад нянек, хатняй прыслугі і ад вясковых рабочых; многія з паноў самі беларусы, здаецца, да даволі позняга часу не былі канчаткова паланізаваны, і мова беларуская часткова трымалася і ў гэтым асяроддзі як родная; у мясцовай «засцянковай», «ваколічнай» шляхты — тым больш. Народна-рамантычны напрамак літаратуры супадаў і з прыхільнасцю да яго ў самім жыцці» [2].

Аднак усю літаратуру першай палавіны XIX ст. аб Беларусі на польскай мове Пыпін абвінавачваў у нацыяналізме. Ён аднолькава падыходзіў да прац ліберальнага і прагрэсіўнага напрамку (Чачот, Зянькевіч, Тышкевіч) і да прац рэакцыйна-нацыяналістычнага напрамку (Галембоўскі, Рыпінскі), і да літаратурнай дзейнасці Дуніна-Марцінкевіча. Такім чынам, Пыпін не змог правільна разгледзець розныя плыні і напрамкі ў культурным развіцці Беларусі ў першай палавіне XIX ст.

Значную частку чацвёртага тома «Гісторыі рускай этнаграфіі» Пыпін прысвячае працам рускіх вучоных па беларускай этнаграфіі і агляду этнаграфічных прац мясцовых даследчыкаў. Ён адзначае, што да 60-х гадоў рускія даследчыкі быту народа не звярталі патрэбнай увагі

---

[1] А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. IV, стар. 64.
[2] Там жа, стар. 59.

на вывучэнне Беларусі. Першыя этнаграфічныя звесткі былі выпадковымі і не заўсёды адлюстроўвалі сапраўдны малюнак жыцця беларусаў. Гэта былі падарожныя заметкі розных вандроўнікаў па Беларусі. На першае месца Пыпін ставіць падарожжа па Беларусі Екацярыны II у 1780 г.[1], адзначаючы, аднак, што яе заметкі змяшчаюць пераважна «знешнія этнаграфічныя і гістарычныя даведкі», што аўтар іх мала спыняецца на пытаннях быту народа[2].

Крытычна ставіцца Пыпін да «Запісак» акадэміка Севергіна аб паездцы 1802 г. па Беларусі[3], мімаходам упамінае аб іншых вандроўніках і чамусьці нічога не гаворыць аб экспедыцыі па Беларусі Ляпёхіна.

Пыпін дае высокую ацэнку працам мясцовых даследчыкаў І. Грыгаровіча, П. Шпілеўскага, П. Баброўскага і І. Насовіча, а таксама коратка характарызуе працы Рускага геаграфічнага таварыства і афіцэраў Генеральнага штаба, якія друкаваліся ці рыхтаваліся да друку ў 50-х гадах.

Перыяд да 60-х гадоў для этнаграфіі Беларусі Пыпін характарызуе як першапачатковы. Беднасць этнаграфічнай літаратуры аб Беларусі на рускай мове ён тлумачыць радам прычын, адной з якіх лічыць вялікадзяржаўную палітыку царскага ўрада да гэтага краю. «Цікавасць грамадства, — пісаў Пыпін, — да заходнерускага пытання не была і не магла быць поўнай: па сутнасці яно было пастаўлена толькі з вузка палітычнага пункту погляду, амаль выключна ў сэнсе антыпольскіх рэпрэсій, і ўласна народнаграмадскі бок справы не знайшоў у той час, ды і пасля, адлюстравання...»[4]

Другой важнейшай прычынай, якая стрымлівала развіццё этнаграфіі ў дарэформенны перыяд, было прыгонніцтва. Пыпін вельмі ўдала паказвае гэту залежнасць: «Гаварыць аб «народзе» ў колькі-небудзь шырокім і сур'ёзным сэнсе слова не было магчымасці да таго часу, пакуль нельга было закрануць грамадскі бок яго быту—

---

[1] Топографические примечания на знатнейшие места путешествия ее императорского величества в белорусские наместничества. СПб., 1780.

[2] А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. IV, стар. 67.

[3] Записки путешествия по западным провинциям Российского государства... СПб., 1803; Продолжение записок..., СПб., 1804.

[4] А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. IV, стар. 65.

прыгоннае права... Пытанне заставалася недаступным для грамадскай думкі, а разам для літаратуры: гаварыць аб беларускім народзе, як і прымаць надта блізка да сэрца інтарэсы народа рускага (велікарускага) азначала б перш за ўсё гаварыць аб вызваленні, аб праве народа на лепшае грамадскае палажэнне, на школу і г. д.» [1]

Пачаткам новага этапа ў этнаграфічным вывучэнні Беларусі Пыпін лічыць 60-я гады XIX ст., звязваючы гэта з рэформай 1861 г. і з палітычнымі падзеямі 1863 г. Даследчык паказвае, што амаль уся руская літаратура аб Беларусі ў гэты перыяд мела антыпольскую накіраванасць. З вялікадзяржаўным русіфікатарскім падыходам былі выдадзены атласы Беларусі Эркертам і Рыціхам, працы Каяловіча і фальклорны зборнік Гільтэбранта. З гэтай жа мэтай планавалася этнаграфічная экспедыцыя РГТ у Беларусь.

Разам з тым Пыпін адзначае, што ў гэты час пачынаюць паяўляцца і этнаграфічныя працы, у якіх на першы план выстаўляліся навуковыя мэты. Да такіх прац ён праванерна адносіць зборнікі Рубяроўскага, Дзмітрыева і Крачкоўскага (артыкулы 60-х гадоў).

70-я гады характарызуюцца Пыпіным як перыяд далейшага развіцця апошняй тэндэнцыі ў вывучэнні народа, хоць яшчэ і працягвалася ганенне «элементаў краю нярускіх і нават элементаў мясцова беларускіх, калі яны былі не зусім падобнымі да чыноўніцкага ўяўлення аб рускай народнасці» [2].

70—80-я гады XIX ст. у этнаграфічнай навуцы Беларусі Пыпін называе «навейшым часам». Яго радуе тое, што ў гэты час колькасць літаратуры па быту і культуры беларусаў значна павялічвалася, і асабліва тое, што навуковыя мэты ў ёй ставіліся на першы план. «Навука, — пісаў ён, — не мае месца ў ваяўнічых, поўных нецярплівасці і варожасці настроях грамадства, і сапраўды, наколькі мізэрныя былі фальшыва-навуковыя даследаванні папярэдняга перыяду, настолькі багатыя вынікі даследаванняў, што былі задуманы з непасрэднай любоўю да народа і з адным імкненнем знайсці гістарычную ісціну» [3].

---

[1] А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. IV, стар. 66.
[2] Там жа, стар. 124.
[3] Там жа, стар. 125.

З этнографаў, якія працавалі ў 70—80-х гадах, Пыпін характарызуе толькі найбольш відных — Насовіча, Шэйна, Раманава, Дэмбавецкага, Крачкоўскага, крыху закранае Нікіфароўскага і Доўнар-Запольскага. Некаторае месца адводзіцца разгляду зборніка песень П. Бяссонава і характарыстыцы этнаграфічнага выдання «Жывапісная Расія». Пыпін паказвае, што дзейнасць пералічаных рускіх этнографаў адкрыла новы этап у развіцці этнаграфічнай навукі Беларусі. Асабліва высока ацэньвае ён зборнікі Шэйна і Раманава. Раманава ён вылучае асобна, паколькі той у адрозненне ад іншых збіраў фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы сам. Пыпін называе яго «руплівым дзеячам беларускай этнаграфіі» [1].

Крытычныя заўвагі Пыпіна ў адносінах да этнаграфічных прац 70—80-х гадоў носяць ужо больш прадметны характар, чым раней. Ён займаецца пытаннямі методыкі збірання і класіфікацыі сабраных матэрыялаў. Так, зборнікі Насовіча і Бяссонава крытыкуе за адсутнасць ці недастатковасць пашпартызацыі сабраных матэрыялаў, ставіць пад сумненне тлумачэнні беларускіх абрадаў Бяссонава, «дзе аўтар не ўтрымаўся ад сваіх звычайных «навуковых» дзівацтваў»[2]. Раманава, напрыклад, крытыкуе за недакладную класіфікацыю фальклорных матэрыялаў і за адсутнасць у яго зборніках 80-х гадоў апісанняў звычаяў і абрадаў.

Пыпін адзначае недахопы выдання «Жывапісная Расія», асабліва прац Кіркора аб Беларусі, які «даўно выехаўшы за мяжу..., проста мала быў знаёмы з тым, што рабілася ў нас» [3]. Тут жа Пыпін называе некалькі прац польскіх этнографаў, якія выйшлі ў 70—80-х гадах, але не раскрывае іх сутнасці.

Звяртаючыся да агульнай характарыстыкі працы Пыпіна па гісторыі беларускай этнаграфіі, трэба адзначыць, што яна мела для свайго часу вялікае значэнне як першы вопыт абагульнення тых дасягненняў, якія былі зроблены ў этнаграфічным вывучэнні беларускага народа. Гэта праца адыграла вялікую ролю ў папулярызацыі этнаграфічнай навукі і ў актывізацыі новых сіл на высакародную справу вывучэння быту і культуры народа.

---

[1] А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. IV, стар. 162.
[2] Там жа, стар. 146.
[3] Там жа, стар. 170.

ЭТНАГРАФІЯ БЕЛАРУСІ У ПЕРЫЯДЫЧНЫМ ДРУКУ. ДЗЕЙНАСЦЬ ВІДНЕЙШЫХ ПОЛЬСКІХ ЭТНОГРАФАЎ

80—90-я гады XIX ст. у грамадска-палітычным жыцці і рэвалюцыйным руху ў Расіі і Беларусі былі пераходнымі ад разначынскага этапа да пралетарскага. Пераломны перыяд гэтага часу ў значнай меры адлюстраваўся ў перыядычным друку, што можна было прасачыць на этнаграфічных матэрыялах. Ад таго, колькі і якой якасці на старонках яго змяшчалася матэрыялаў па быту і культуры народа, у значнай ступені залежалі характар і палітычная накіраванасць таго ці іншага выдання.

Значныя матэрыялы па быту беларусаў паявіліся ў гэты час у выданнях навуковых таварыстваў і ўстаноў— Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі, Рускага геаграфічнага таварыства, Акадэміі навук і інш. Вядучая роля сярод органаў друку навуковых таварыстваў належала часопісам «Этнографическое обозрение» (Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі) і «Живая старина» (РГТ).

«Этнографическое обозрение» пачало выходзіць у 1889 г. Да канца 90-х гадоў у часопісе было надрукавана каля 70 артыкулаў па быту, культуры і фальклору Беларусі, а таксама рэцэнзіі на работы беларускіх этнографаў. Фактычным кіраўніком часопіса быў М. А. Янчук. На старонках «Этнографического обозрения» друкаваліся такія буйныя працы беларускіх этнографаў, як «Нарысы Віцебскай Беларусі» Нікіфароўскага, «Нарысы сямейнага звычаёвага права сялян Мінскай губерні» і «Беларускае вяселле ў культурна-рэлігійных перажытках» Доўнар-Запольскага, шматлікія артыкулы Ляцкага, Дземідовіча і Раманава.

Этнаграфічныя матэрыялы па Беларусі Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі працягвала друкаваць і ў «Працах этнаграфічнага аддзела». Яны былі апублікаваны ў шасці кніжках з 14, якія выходзілі на працягу 1870—1900 гг. [1]

---

[1] Гл.: Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, т. XLVIII, вып. I. М., 1886; т. XLVIII, вып. II, 1888; т. LXI, 1889; т. XCVII, 1900 (Труды этнографического отдела, кн. VII, IX, XIV).

Вялікая колькасць этнаграфічных прац па Беларусі была апублікавана ў перыядычных выданнях РГТ. Шматлікія і разнародныя матэрыялы былі змешчаны ў часопісе «Живая старина», які пачаў выходзіць у 1891 г. Сярод артыкулаў найбольш значнымі з'яўляюцца «Сясялянскія гульні ў Мінскай губерні», «Заметкі аб беларускіх гаворках», «Заметкі па беларускай этнаграфіі» Доўнар-Запольскага; «Народныя казанні аб самазабойцах», «Кісялёўскія цыганы», «Звесткі для народнага календара Смаленскай губерні», «Расказы з жыцця палех Жыздрынскага Палесся» Дабравольскага; «Катрушніцкі лемязень» Раманава і інш.

У «Записках» РГТ па Аддзяленню этнаграфіі былі змешчаны вядомыя зборнікі Радчанка, Булгакоўскага і Дабравольскага.

Што датычыць беларускай этнаграфіі ў выданнях Акадэміі навук, то трэба адзначыць, што самай буйнай і амаль што адзінай працай, апублікаванай там, быў трохтомнік «Матэрыялаў» Шэйна. Акрамя таго, у выданнях Акадэміі навук публікаваліся рэцэнзіі і дробныя артыкулы.

Некаторыя этнаграфічныя звесткі па Беларусі змяшчаліся ў іншых органах перыядычнага друку Масквы, Пецярбурга, а таксама Кіева, Варшавы, Чарнігава і іншых гарадоў Расіі. У часопісах «Русская мысль», «Северный вестник» і «Русская беседа» паяўляліся апісальныя матэрыялы па быту беларусаў А. Яфіменкі [1], Д. Анучына [2], А. Занкевіча [3] і інш.

Паасобныя заметкі публіцыстычнага характару друкаваліся ў іншых часопісах і газетах — «Биржевые ведомости», «Мировые отголоски», «Наша пища», «Правительственный вестник» і інш. Рэцэнзіі і водзывы на працы беларускіх этнографаў паяўляліся пераважна ў часопісах «Исторический вестник» (СПб.), «Журнал Министерства народного просвещения» (СПб.), «Русский филологический вестник» (Варшава), «Киевская старина» (Кіеў) і інш.

---

[1] А. Ефименко. Народный суд в Западной Руси. «Русская мысль», М., 1893, № 8, стар. 1—20; № 9, стар. 21—40.

[2] Д. Анучин. Из поездки к истокам Днепра, Западной Двины и Волги. «Северный вестник», СПб., 1891, № 8, стар. 119—162.

[3] А. Занкевич. Белорусские свадебные обряды и песни сравнительно с великорусскими. «Русская беседа», СПб., 1896, октябрь, стар. 104—154; ноябрь, стар. 41—101.

У этнаграфічных матэрыялах перыядычных выданняў у асноўным адлюстроўваліся грамадскі і сямейны быт, вераванні, абрады і звычаёвае права беларускага сялянства. Такая накіраванасць часопісаў вызначалася агульным кірункам этнаграфічнай навукі таго часу і ў прыватнасці задачамі, якія ставілі перад сабою навуковыя таварыствы і Акадэмія ў галіне этнаграфіі.

Тым не менш навуковая каштоўнасць змешчаных у гэтых перыядычных выданнях этнаграфічных прац і артыкулаў выключна вялікая. Побач з сырымі добра пашпартызаванымі матэрыяламі ў іх змяшчаліся і навукова-даследчыя артыкулы па адзначаных галінах быту і культуры беларусаў.

Што ж датычыць палітычнай накіраванасці апублікаваных прац у 80—90-х гадах, то ў параўнанні з 60—70-мі гадамі губляецца ранейшая антыпольская тэндэнцыйнасць, а ў радзе выпадкаў паяўляюцца нават дружалюбныя выказванні ў адносінах да паасобных дзеячаў польскай культуры, якія займаліся і этнаграфічным вывучэннем беларусаў.

Прэса Пецярбурга, Масквы, Кіева і іншых гарадоў у значнай меры змяніла і падыход да агульнай ацэнкі беларускага народа. Гэта можна вытлумачыць, па-першае, тым, што навуковыя даследаванні ўзнімаюцца на новы ўзровень, становяцца больш аб'ектыўнымі і грунтоўнымі, па-другое, царызму ўжо нявыгадна было паказваць забітасць беларусаў, таму што з часу далучэння Беларусі да Расіі прайшло звыш стагоддзя, а дабрабыт асноўнай масы народа не паляпшаўся.

Параўнальна вялікія матэрыялы па быту беларусаў у 80—90-х гадах змяшчаў мясцовы перыядычны друк. Характар матэрыялаў і іх накіраванасць у значнай ступені залежалі ад палітычных поглядаў рэдактараў перыядычнага друку.

Прагрэсіўныя перадавыя настроі ў паказе быту і культуры беларусаў у большай ступені адлюстроўваліся на старонках «Минского листка» (на працягу ўсяго часу яго існавання), «Могилевских губернских ведомостей» (у 1897—1903 гг., калі рэдактарам іх быў Е. Р. Раманаў), «Гродненских губернских ведомостей» (у 1891—1895 гг., калі супрацоўнікам іх быў А. Багдановіч) і «Витебских губернских ведомостей» (у 90-я гады, калі ў іх супрацоўнічаў М. Я. Нікіфароўскі).

Акрамя пералічаных перыядычных выданняў, значныя матэрыялы змяшчаліся і ў іншых мясцовых выданнях — у «Виленском вестнике», «Смоленском вестнике», «Памятных книжках» губерняў, календарах («Северо-Западном календаре» і «Виленском календаре») і, нарэшце, у «Епархиальных ведомостях».

Усяго ў перыядычным друку, як мясцовым, так і цэнтральным, было апублікавана звыш 500 этнаграфічных прац і артыкулаў, якія ў агульнай сваёй масе даюць багатыя матэрыялы па самых розных галінах быту і культуры беларусаў.

Трэба адзначыць, што ў параўнанні з 60—70-мі гадамі ў гэты час у мясцовым перыядычным друку стала паяўляцца большая колькасць прац па вытворчаму і асабліва матэрыяльнаму быту народа, а таксама па звычаёваму праву і сямейнаму быту. Побач з гэтым значнае месца займаюць гісторыка-этнаграфічныя працы аб паасобных населеных пунктах або раёнах Беларусі. Аднак і ў гэты перыяд па-ранейшаму большая частка матэрыялаў адлюстроўвала духоўны быт народа, вераванні, абрады, забабоны і звычаі.

На старонках «Минского листка» выступаў са сваімі артыкуламі прагрэсіўны беларускі этнограф М. Янчук. Газета адвяла вялікае месца для яго заметак з экспедыцыйных паездак па Беларусі, у якіх даецца яскравая карціна быту беларускай вёскі. Быту сялян былі прысвечаны і артыкулы Е. Ляцкага [1], Д. Мейчыка [2] і іншых беларускіх этнографаў.

«Минский листок» змясціў таксама некалькі артыкулаў, прысвечаных быту рабочых чыгуначнікаў, плытагонаў і фабрычных рабочых [3]. Вось, напрыклад, што паведамлялася ў адной з карэспандэнцый аб быце фабрычных рабочых г. Мінска: «Становішча рабочых на мінскіх фабрыках і заводах наогул і гільзавых фабрыках у прыватнасці вельмі цяжкае і сумнае ва ўсіх адносінах. Рабочы час на гэтых фабрыках і заводах вельмі працяглы, а заработная плата рабочых вельмі мізэрная. Заработак

---

[1] Е. Ляцкий. Ольховецкие письма. «Минский листок», 1890, № 47 і наступныя; Из области заговоров, там жа, 1892, № 95.

[2] Д. Мейчик. Об источниках местного обычного права. «Минский листок», 1886, № 17, 18.

[3] Гл.: «Минский листок». 1886, № 67, 68; 1895, № 7, 12; 1896, № 39 і інш.

дарослага работніка раўняецца 3—4 руб., а дарослай работніцы — 1,5 руб. у тыдзень. На некаторых мясцовых гільзавых фабрыках большую частку рабочых складаюць падлеткі, праца якіх эксплуатуецца іх гаспадарамі самым страшэнным і бессаромным чынам. За надзвычай цяжкую і знясільваючую працу малалетняму рабочаму плоцяць ад 30 да 50 капеек у тыдзень, не больш. Гэта — неверагодна, але дакладны факт, які можа засведчыць той, хто піша гэтыя радкі. Няшчасныя дзеці-працаўнікі знясільваюцца пры работах на гільзавых фабрыках, дзе яны праводзяць па 17—18 гадзін у суткі... Сэрца абліваецца крывёй, калі бачыш «малыя сілы», на якіх насычаная міязмамі фабрычная атмасфера адбіваецца самым страшэнным чынам ва ўсіх адносінах» [1].

Аўтар артыкула «Аб грамадска-палітычнай пазіцыі газеты «Минский листок» Т. Фёдарава нават сцвярджае, што гэта газета «ў асноўным стаяла на пазіцыях рэвалюцыйна-дэмакратычнай эстэтыкі, абараняла і прапагандавала яе прынцыпы — крытычны рэалізм, ідэйнасць і народнасць» [2]. Не абвяргаючы гэтых сцвярджэнняў Фёдаравай, заўважым толькі, што больш правільна было б гаварыць аб гуманістычных і прагрэсіўных поглядах рэдактараў газеты, якія, змяшчаючы выкрывальныя матэрыялы аб цяжкім становішчы народных мас і крытыкуючы рэакцыйную палітыку царызму, аб'ектыўна садзейнічалі рэвалюцыйна-дэмакратычнаму напрамку ў барацьбе грамадска-палітычных плыняў апошніх двух дзесяцігоддзяў XIX ст.

Значныя этнаграфічныя матэрыялы былі змешчаны на старонках «Витебских губернских ведомостей». На працягу 1894—1895 гг. газета публікавала самую вялікую працу таго часу па матэрыяльнай культуры беларусаў — «Нарысы простанароднага жыцця-быцця ў Віцебскай Беларусі» М. Я. Нікіфароўскага [3]. У наступныя два гады была апублікавана другая буйная яго праца «Простанародныя прыкметы і павер'і, забабонныя абрады і звычаі,

---

[1] «Минский листок», 1896, № 39.

[2] «Коммунист Белоруссии», 1962, № 6, стар. 62.

[3] Н. Я. Никифоровский. Очерки простонародного житья-бытья в Витебской Белоруссии. «Витебские губернские ведомости», 1894, № 42—46, 48—52, 54—56, 59, 60, 65—74, 76, 77, 79—85, 88, 89, 92, 95, 98, 100—102, 104; 1895, № 2—5, 8, 10, 11, 14—18, 20—22, 28—35, 38.

легендарныя казанні аб асобах і месцах»[1]. Акрамя таго, Нікіфароўскі змясціў тут артыкулы «Старонкі з нядаўняй старыны горада Віцебска»[2], «На глебе прастаты веры»[3] і інш. Наогул супрацоўніцтва Нікіфароўскага ў газеце надало ёй краязнаўчы характар, этнаграфізавала яе.

Побач з Нікіфароўскім у «Витебских губернских ведомостях» друкавалі свае матэрыялы краязнаўцы і этнографы Е. Раманаў, І. Гарбачэўскі, В. Стукаліч, І. Далгоў і інш. Артыкулы гэтых аўтараў давалі каштоўныя і аб'ектыўныя матэрыялы па быту беларусаў, яны падкрэслівалі высокую самабытную культуру беларусаў. Прыкладам можа служыць артыкул Гарбачэўскага «Старажытнасць беларускіх песень і іх напеваў»[4]. Тут аўтар спыняецца на беларускіх песнях, «каб насуперак ганьбавальнікам даказаць старажытнае багацце іх зместу, глыбокапаэтычнае выражэнне пачуццяў і думак і своеасаблівую прыгажосць напеваў». «Трэба да іх прыслухацца чуйным вухам, і яны вельмі многае скажуць нашаму сэрцу»[5]. Гарбачэўскі даказвае, што беларусы маюць тонкі музыкальны слых. Аднак як паслядоўнік буржуазных поглядаў на вуснапаэтычную творчасць горада, ён смуткуе, што ў вёску пранікае гарадская песня. Мала верыць ён і ў магчымасць нацыянальнага развіцця беларускага народа.

«Гродненские губернские ведомости» актывізавалі сваю дзейнасць у галіне публікацыі матэрыялаў па быту з пачатку 90-х гадоў, калі ў Гродна пераехаў беларускі этнограф А. Я. Багдановіч. Супрацоўніцтва яго ў газеце на працягу пяці год (1891—1895), а ў 1895 г. Е. Р. Раманава змяніла яе змест і прывяло да таго, што на старонках газеты публікавалася вялікая колькасць этнаграфічных матэрыялаў. Так, у прыватнасці, газета змясціла вя-

---

[1] Н. Я. Никифоровский. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах. «Витебские губернские ведомости», 1896, № 36, 42, 45—61, 77—87, 89—103; 1897, № 1—6, 8, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 19—21, 23—26.

[2] «Витебские губернские ведомости», 1900, № 231, 232.

[3] Там жа, 1898, № 11, 12.

[4] И. Горбачевский. Древность белорусских песен и их напевов. «Витебские губернские ведомости», 1896, № 83—85, 87, 89.

[5] Там жа.

лікую працу А. Багдановіча «Перажыткі старажытнага светапогляду ў беларусаў» [1].

У «Гродненских губернских ведомостях» больш, чым у іншых газетах, якія выходзілі ў Беларусі ў той час, было змешчана гісторыка-бытавых нарысаў па паасобных мясцовасцях губерні і канкрэтных населеных пунктах, важнейшымі з якіх з'яўляюцца «Кароткае апісанне Ятвеска Гродзенскай губерні, Ваўкавыскі павет» [2] М. Раманоўскага, «Сяло Ляхавіцы Гродзенскага павета» [3], «Сяло Друкылавічы Кобрынскага павета» [4] без подпісу аўтара, «Лосінская воласць Бельскага павета» [5], «Да этнаграфіі Кобрынскага павета» [6] Блізняца, «Мельнік — заштатны горад Гродзенскай губерні (умовы жыцця і заняткі)» [7] А. Г. Да ўсёй Гродзенскай губерні адносяцца артыкулы «Кароткае апісанне Гродзенскай губерні» [8] К. В. Бірулі, «Да этнаграфічнага мінулага Гродзенскай губерні» [9] П. М-на. Нарэшце, вялікая колькасць артыкулаў і заметак па быту народа, галоўным чынам па вераваннях, абрадах, народнай медыцыне, паасобных баках сямейнага быту, друкавалася пад рубрыкай — карэспандэнцыі з месц. У большасці выпадкаў гэтыя карэспандэнцыі не маюць подпісаў ці падпісаны ініцыяламі. Назавём некаторыя з іх: С. «Сёе-тое аб патрыярхальнасці сярод нашага сялянства» [10], М. Г. «Мясцовыя народныя звычаі на калядныя святы» [11], «З Кобрынскага павета (талака)» [12], В. Н. «Куст» [13], М. Р. «Сёе-тое аб знахарстве» [14], «Вясельныя абрады» [15], Ф. Л-віч «Цёмныя сілы вёскі (знахарства ў Слонімскім павеце)» [16].

---

[1] А. Е. Богданович. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов. «Гродненские губернские ведомости», 1895, № 11, 12, 14, 18, 19, 20, 22—26, 31, 32, 34, 37, 38, 42, 44, 45.

[2] «Гродненские губернские ведомости», 1891, № 15—17, 21—24.

[3] Там жа, № 73, 75, 77.

[4] Там жа, 1892, № 3, 4, 7.

[5] Там жа, 1894, № 3, 4.

[6] Там жа, 1895, № 68, 69.

[7] Там жа, 1897, № 74.

[8] Там жа, 1897, № 20.

[9] Там жа, 1895, № 99.

[10] Там жа, 1894, № 6.

[11] Там жа, 1892, № 2.

[12] Там жа, 1893, № 51.

[13] Там жа, 1894, № 47.

[14] Там жа, № 46.

[15] Там жа, 1895, № 1.

[16] Там жа, 1897, № 66.

«Виленский вестник» — старэйшая газета на Беларусі — мела ўжо вялікі вопыт у публікацыі краязнаўчых матэрыялаў, але ў 80—90-х гадах яе перавага перад іншымі газетамі губляецца. У «Виленском вестнике» друкаваліся нарысы М. В. Доўнар-Запольскага, артыкулы С. Карскага аб сямейным і вытворчым быце беларусаў і П. Дземідовіча аб вераваннях, К. Сіроткі «Аб быце беларусаў» [1], К. «Вясковыя рабочыя Свянцянскага павета» [2], «Сёе-тое аб пчалярстве на Палессі» [3], Аскарэўскага «Пісьмы з беларускай вёскі» [4], «З галіны народных паданняў»[5], «Сіла забабонаў»[6], А. Валынца «Вялікдзень у Беларусі» [7] і зборнік беларускіх песень А. М. Булгакова «Помнікі народнай творчасці» [8].

Спробай даць апісанне многіх галін быту беларусаў з'яўляюцца артыкулы, змешчаныя ў «Виленском вестнике» мясцовым дзеячам Сяргеем Карскім. У артыкуле «Эканамічны быт беларусаў Віленскай губерні» С. Карскі характарызуе вытворчы быт беларусаў. Асноўным заняткам беларусаў Віленскай губерні ён называе земляробства, якому селянін аддае ўсе свае сілы. «Цяжкую і настойлівую барацьбу вядзе ён з прыродай-мачыхай, пры самых неспрыяльных атмасферных з'явах праводзіць ён барозны на беднай сваёй ніве, якая вельмі дрэнна ўзнагароджвае яго настойлівую працу»[9]. Для паляпшэння становішча сялян Карскі прапануе ўвесці ўдасканаленыя сельскагаспадарчыя прылады працы, палепшыць пароды жывёлы, сортнасць насення і ўгнаенне глебы. А пакуль гэта не будзе зроблена, то «не можа быць прагрэсу, ніякіх лепшых вынікаў».

Даючы агляд іншых заняткаў, Карскі характарызуе іх як падсобныя. Рыбалоўства, напрыклад, служыць для таго, каб здабыць грошы для выплаты налогаў. «Нягледзячы на тое, — піша ён, — што наш беларус з такім за-

---

[1] «Виленский вестник», 1889, № 70.
[2] Там жа, 1893, № 36.
[3] Там жа, 1890, № 60, 61.
[4] Там жа, 1893, № 33.
[5] Там жа, № 3.
[6] Там жа, № 178.
[7] Там жа, № 66.
[8] Там жа, 1881, № 144—146, 148, 149, 151.
[9] С. Карский. Экономический быт белорусов Виленской губернии. «Виленский вестник», 1891, № 64.

даваньненнем займаецца рыбнай лоўляй, рыбы ён амаль не есць, а імкнецца яе прадаць» [1].

Артыкул «Знешні быт беларусаў у Віленскай губерні» [2] Карскі прысвячае апісанню матэрыяльнай культуры беларусаў Віленскай губерні. Ён дае агульную характарыстыку жылля, паказваючы пры гэтым тыя змены, якія адбыліся ў быце сялян у перыяд капіталізму. Аўтар падкрэслівае, што ў сувязі з правядзеннем чыгункі і ўзмацненнем гандлёвага значэння рэк Нёмана і Віліі «ў быце беларусаў паявіліся прызнакі прагрэсу» [3]. На яго думку, гэта відаць у збудаванні жылля і гаспадарчых пабудоў. Пры характарыстыцы адзення беларускіх сялян Карскі адзначае, што ў вёсцы, асабліва ў моладзі, паявіліся прадметы адзення з фабрычнай тканіны, якія «сваёй формай набліжаюцца да інтэлігенцкай вопраткі. Сюртукі, паліто мужчынскія і жаночыя, пінжакі і кофтачкі не з'яўляюцца рэдкасцю ў адзенні беларусаў» [4].

У артыкуле «Сямейны быт беларусаў Віленскай губерні» Карскі адзначае, што ў яго часы сямейны быт беларусаў у значнай меры яшчэ рэгламентаваўся нормамі звычаёвага права. На працягу ўсяго артыкула ён падкрэслівае станоўчыя маральныя якасці ва ўзаемаадносінах паміж членамі сям'і. С. Карскі яскрава паказвае маёмасныя ўзаемаадносіны членаў сям'і, характарызуе ролю гаспадара і гаспадыні, дзяцей і састарэлых членаў сям'і. Асобна спыняецца на паказе становішча жанчыны ў сям'і. Адзначаючы, што большасць жанчын непісьменныя, Карскі прапануе павялічыць колькасць жаночых школ. «Вельмі пажадана, — пісаў ён, — каб нашы школы як мага энергічней праводзілі б ідэю жаночай народнай асветы, ва ўсякім разе ў беларускіх губернях. Адукаваць беларускую жанчыну раўназначна таму, што ўзняць мараль народа» [5].

Як і многія іншыя этнографы, С. Карскі шкадуе аб тым, што ў вёсцы рушацца старыя, патрыярхальныя ўстоі

---

[1] С. Карский. Экономический быт белорусов Виленской губернии. «Виленский вестник», 1891, № 64.

[2] С. Карский. Внешний быт белорусов в Виленской губернии. «Виленский вестник», 1891, № 78.

[3] Там жа.

[4] Там жа.

[5] С. Карский. Семейный быт белорусов Виленской губернии. «Виленский вестник», 1891, № 12.

сям'і, асабліва непакоіцца з прычыны ўзмацніўшыхся сямейных раздзелаў, якія, на яго думку, былі галоўнай прычынай збяднення сялянскіх гаспадарак.

Сямейнаму быту беларусаў С. Карскі прысвячае вялікі артыкул «Народныя беларускія вяселлі ў Ашмянскім павеце Віленскай губерні» [1], у якім паведамляе, што ён блізка знаёмы з бытам простага народа і ўсё, што публікуе, запісваў сам. Даючы падрабязнае апісанне вясельных абрадаў, гульняў і танцаў, якія адбываюцца ў час вяселля, Карскі паказвае багацце народнай творчасці, бадзёрасці і жыццярадаснасці, якія праяўляюцца ва ўрачыстых выпадках жыцця беларуса. Але разам з тым ён падкрэслівае, што нельга меркаваць аб становішчы народа па гэтых момантах яго жыцця, паколькі «вяселле па сваёй урачыстасці вельмі рэзка і рэльефна, як нейкі дысананс і ненармальная з'ява, выдзяляецца з масы паўсядзённых праяў жыцця. На вяселлі беларус забывае ўсё сваё гора і стараецца, так сказаць, адгуляць за ўсе журботныя і цяжкія дні» [2].

Апісанню каляндарных свят беларусаў Карскі прысвяціў артыкулы «Калядныя святы ў беларусаў Віленскай губерні» [3], «Вялікдзень у беларусаў Віленскай губерні» [4]. У іх даецца даволі падрабязная характарыстыка народных гульняў, абрадаў хаджэння калядоўшчыкаў (шчадровак), валачобнікаў, упамінаецца аб батлеечных прадстаўленнях і прыводзіцца некалькі народных песень і духоўных вершаў.

У сваіх артыкулах С. Карскі выступае як гуманістасветнік, які не разумеў сутнасці і глыбінных працэсаў развіцця капіталістычнага грамадства таго часу.

Прыкладна такім жа чынам падыходзілі да апісання быту беларусаў і іншыя аўтары этнаграфічных прац, што друкаваліся ў газеце «Виленский вестник».

«Могилевские губернские ведомости» шырока разгарнулі вывучэнне Беларусі толькі з 1897 г., калі рэдакта-

---

[1] С. Карский. Народные белорусские свадьбы в Ошмянском уезде Виленской губернии. «Виленский вестник», 1888, № 104, 106, 110, 112 і інш. і асобна: Вільна, 1888.

[2] Там жа, стар. 71, 72.

[3] С. И. Карский. Рождественские святки у белорусов Виленской губернии. «Виленский вестник», 1891, № 277, 278.

[4] С. И. Карский. Пасха у белорусов Виленской губернии. «Виленский вестник», 1891, № 86.

рам неафіцыйнай часткі газеты стаў беларускі этнограф Е. Р. Раманаў. Краязнаўчыя задачы газеты ён вызначаў наступным чынам: «З'яўляючыся органам пераважна мясцовага жыцця, «Могилевские губернские ведомости» імкнуцца да таго, каб адлюстраваць яго як у багатым гістарычным мінулым, так і ў сучасным, з магчымай паўнатой і грунтоўнасцю» [1]. Праграма газеты ўключала ў сябе, пісаў Раманаў, «кіруючыя артыкулы, даследаванні і матэрыялы па гісторыі, этнаграфіі, археалогіі, статыстыцы і геаграфіі Магілёўскай губерні і Заходне-Рускага краю» [2].

Праз газету даследчык заклікаў мясцовыя сілы да актыўнага вывучэння роднага краю, а з боку рэдакцыі газеты абяцаў дапамогу ў арганізацыі гэтай работы. З гэтай мэтай газета друкуе рад праграм і метадычных указанняў па збіранню этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў.

Толькі ў пачатку 1898 г. у «Могилевских губернских ведомостях» было змешчана пяць праграм: «Праграма для збірання пісанак» (№ 21), «Праграма для збірання звестак аб лялечным народным тэатры» (№ 22), «Аб неабходнасці збірання казак» (№ 23), «Збіранне вестак аб жабрацтве» (№ 45), «Аб неабходнасці збірання звестак аб саматужных промыслах у Магілёўскай губерні» (№ 49). У гэтым жа годзе Раманаў пад псеўданімам Е. Радзіміч надрукаваў артыкул «Што зроблена па вывучэнню Магілёўскай губерні і што яшчэ трэба зрабіць», у якім даў аналіз работы газеты па вывучэнню роднага краю і вызначыў асноўныя яе напрамкі і задачы.

У выніку намаганняў Раманава газета сапраўды ператварылася ў трыбуну аматараў краязнаўства. На старонках газеты ён апублікаваў адну з ранніх краязнаўчых прац — «Апісанне Крычаўскага графства 1786 г.» Андрэя Меера і многа сваіх артыкулаў [3].

З ліку этнаграфічных матэрыялаў, апублікаваных у «Смоленском вестнике», прадстаўляюць цікавасць ар-

---

[1] «Могилевские губернские ведомости», 1900, № 1—10.

[2] Там жа.

[3] Е. Радимич. Из записной книжки этнографа. «Могилевские губернские ведомости», 1897, № 97, 98, 101; Е. Романов. Катрушницкий лемезень, там жа, 1899, № 83—102; П. В. Шейн (некролог), там жа, 1900, № 67; Культурные переживания, там жа, 1900, № 17; Нищенство в Могилевской губернии, там жа, 1899, № 39 і інш.

тыкулы Ю. Гарбатоўскага [1], А. Шчукіна [2], В. Грачова [3], серыя артыкулаў, падпісаных словамі «Вясковы жыхар» [4], і інш. Некаторыя з іх прысвечаны беларускаму насельніцтву не толькі Смаленшчыны, але і суседніх беларускіх губерняў. Так, артыкулы Ю. Гарбатоўскага даюць цікавыя замалёўкі быту сялян Магілёўскай губерні. Яны характарызуюць самыя бедныя слаі «гарамычных» — абяздоленых бабылак і бабылёў, пагарэльцаў, калек, жабракоў, адыходнікаў. Напрыклад, у нарысе «Бедны «канец» аўтар паказвае вынікі жорсткай эксплуатацыі беднаты. «Бедным «канцом» звалася частка сяла, у якой жыло абяздоленае сялянства, «аблытанае моцнымі ланцугамі кулацтва» [5].

Зусім іншы характар насілі «Минские губернские ведомости» і «Епархиальные ведомости». На старонках гэтых выданняў друкаваліся адзінкавыя артыкулы па быту беларусаў, але яны мелі рэакцыйны характар, прынінжалі чалавечую годнасць беларуса [6].

Такім чынам, большасць перыядычных выданняў дае разнастайныя матэрыялы па этнаграфіі Беларусі, якія ў той ці іншай меры дапаўняюць звесткі па быту і культуры беларускага народа.

З канца 70- і на працягу 80—90-х гадоў XIX ст. паяўлічваецца колькасць прац аб Беларусі польскіх даследчыкаў. Кракаўская Акадэмія навук пачала выдаваць часопіс «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej» [7].

---

[1] Ю. Горбатовский. Горемычные. I. Бобыли и бобылки. II. Калеки и погорельцы. III. Бедный «конец». IV. Возчики. «Смоленский вестник», 1892, № 105, 111, 116, 139.

[2] А. Щукин. Этнографические очерки Смоленской губ. I. Хоровые игры в г. Рославле. II. Народный календарь, обычаи, поверья, «Смоленский вестник», 1890, № 59, 61; Краснинский уезд. Крестьянские игры, там жа, 1891, № 118; 1892, № 43, 45, 49. Обычаи и поверья Приднепровья Краснинского уезда, там жа, 1891, № 68, 73 і інш.

[3] В. Грачев. Обычаи и поверья на благовещание в Смоленской губ., там жа, 1890, № 35; Обычаи при зажинании в Духовщинском уезде, там жа, 1890, № 78 і інш.

[4] Деревенский житель. Дневник сельского обывателя. «Смоленский вестник», 1892, № 133, 136, 143, 147; 1893, № 10, 15, 20; 1894, № 111, 123, 124, 126, 128, 146; 1895, № 3, 15, 17 і інш.

[5] Ю. Горбатовский. Горемычные. III. Бедный «конец». «Смоленский вестник», 1892, № 116.

[6] Гл.: «Минские губернские ведомости», 1891, № 1, 4—6.

[7] У 1896 г. часопіс быў перайменаван у «Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne».

Значныя матэрыялы па этнаграфіі і фальклору Беларусі сталі паяўляцца ў Варшаўскім часопісе «Wisła», у Львоўскім часопісе «Kwartalnik Historyczny», а з 1895 г.— у выданні Львоўскага этнаграфічнага таварыства «Lud» і ў інш. Выходзяць і асобныя працы.

Параважная большасць прац польскіх даследчыкаў аб Беларусі напісана з ліберальных пазіцый і ў асноўным дае каштоўны матэрыял па этнаграфіі і фальклору беларусаў. Большасць польскіх этнографаў 80—90-х гадоў у вырашэнні пытанняў гістарычнага лёсу беларускага народа робіць значныя крокі наперад. За беларусамі яны прызнавалі права на нацыянальнае існаванне і лічылі іх адгалінаваннем усходнеславянскіх народаў.

Аднак у гэты час паяўляюцца таксама працы, напісаныя з рэакцыйных, нацыяналістычных пазіцый.

З рэакцыйных, шавіністычных пазіцый у 1895 г. выступіў львоўскі часопіс «Przewodnik Naukowy i Literacki», змясціўшы артыкул невядомага аўтара пад назвай «Беларусь і Белаляхія» [1]. Аўтар артыкула намагаецца даказаць, што беларусы не належаць да ўсходнеславянскіх народаў, а з'яўляюцца адгалінаваннем палякаў. Для пацвярджэння сваіх доказаў ён імкнецца прыцягнуць гістарычныя і моўныя звесткі і робіць вывад: «Нашчадкі дрыгавічоў і радзімічаў з'яўляюцца адвечнымі ляхамі» [2]. Нарэшце, ён прапануе назву «беларусы» замяніць назвай «белаляхі». Такая назва, на яго думку, была б «самай правільнай і пры гэтым не парушала б існуючага адрознення сучаснай мовы белаляхаў ад польскай»[3].

З крайне рэакцыйных пазіцый па пытаннях беларускай этнаграфіі выступіў у друку Карл Мац'яс з бытавым нарысам «Мужыцкае сэрца» [4]. Тэндэнцыйна падабраўшы матэрыялы, аўтар пісаў, што быццам бы беларускаму селяніну не ўласцівы высокія маральныя якасці, што нібыта ён не можа так кахаць, быць чулым да сям'і і блізкіх, як паны і шляхта. Мац'яс поўнасцю салідарызуецца з хадзячымі ў той час сцвярджэннямі, што «ў мужыка

---

[1] Białoruś a Białolechia. «Przewodnik Naukowy i Literacki», Lwów, 1895, стар. 281—287.

[2] Там жа, стар. 286.

[3] Там жа.

[4] Matyas. Chłopskie serce. Studium etnograficzne. «Wisła», t. 3, Warszawa, 1889, стар. 25—30.

няма сэрца», што ў яго «сэрца цвёрдае, як камень» [1] і г. д. Чаму ж аўтар нарыса так ганьбуе «мужыцкае сэрца»? На гэта пытанне адказ знаходзім у яго ж. Справа ў тым, што «верыць у сэрца мужыка», адзначае Мац'яс, таксама ж нельга, «як у яго пакорлівасць» [2]. Класавая нянавісць селяніна да пана — вось дзе крыніца незадаволенасці панскага ідэолага «мужыцкім сэрцам». Гэта ідэя лаканічна выказваецца і ў наступных яго словах: «Сцеражыся, каб яшчэ цябе кіем не пачаставаў» [3].

З рэакцыйных пазіцый выступалі і іншыя польскія этнографы. Адны з іх падыходзілі да разгляду быту і культуры беларусаў з нацыяналістычных і клерыкальных пазіцый, другія — з пазіцый саслоўных адрозненняў ахайвалі народ.

Разам з тым у 80—90-х гадах з ліку польскіх даследчыкаў быту і пісьменнікаў вылучаецца група прагрэсіўна настроеных асоб, якія выступалі ў абарону народа, яго культуры і быту і рэзка крытыкавалі рэакцыйных этнографаў. Так, вядомая польская пісьменніца і этнограф Э. Ажэшка (1842—1910) у сваёй працы «Ludzie i kwiaty nad Niemnem» [4], прысвечанай, як і артыкул Мац'яса, Гродзеншчыне, да апісання быту беларусаў падыходзіць зусім з іншых пазіцый. Яна з вялікай прыхільнасцю і любоўю ставіцца да простага селяніна, дае аб'ектыўную характарыстыку яго быту і культуры. Адзначаючы адмоўныя рысы ў жыцці народа, Ажэшка тлумачыць іх не «прыродай мужыка», не каставымі і саслоўнымі адрозненнямі паміж людзьмі, а сацыяльна-эканамічнымі ўмовамі.

Ажэшка на канкрэтным бытавым матэрыяле абвяргае довады Мац'яса аб тым, быццам бы селяніну не ўласцівы тыя ж пачуцці, што і прадстаўнікам пануючых класаў. Яна адзначае, што не на знешніх прадстаўленнях трэба будаваць свае навуковыя вывады, а на глыбокім вывучэнні народнага жыцця. Пад знешняй панурасцю, апатычнасцю і забітасцю, гаворыць аўтар, «крыецца цэлы

---

[1] M a t y a s. Chłopskie serce. Studium etnograficzne. «Wisła», t. 3, Warszawa, 1889, стар. 25.

[2] Там жа, стар. 30.

[3] Там жа.

[4] E. O r z e s z k o w a. Ludzie i kwiaty nad Niemnem. «Wisła», t. 2, 1888, стар. 1—15, 675—703; t. 4, 1890, стар 1—31; t. 5, 1891, стар. 235—250.

рад выпрацаваных вякамі прадстаўленняў, цэлы кодэкс правоў, якія вынікаюць з гэтых прадстаўленняў. Многа таксама самастойнасці і смеласці ў характарах і думках» [1]. Ажэшка звяртае ўвагу чытача на тое, што калі глыбока заглянуць у душу народа, то можна там знайсці многае, што «належыць да разумовай і пачуццёвай вобласці», што пад знешняй абалонкай крыецца дарагое зерне. «І хто ведае,— заяўляе яна,— якія неспадзяванасці для нашых ведаў і для нашых лёсаў рыхтуе нам аналіз гэтага зерня»[2].

Звяртаючыся да даследчыкаў быту і культуры народа, Ажэшка заклікае іх вывучаць быт народа «ў гісторыі, у песні, у народных паданнях, у сялянскай мове, у гісторыі судовых штогоднікаў..., нарэшце, у вялікай, вельмі вялікай колькасці сабраных, добра выбраных і пацверджаных назіранняў над жыццём і характарамі сялян» [3]. А для гэтага вучоныя «павінны сумленна працаваць і як мага прадукцыйней над тым, каб сапраўды пазнаць і пасапраўднаму ацаніць гэты фундаментальны грамадскі клас і гэтыя мільёны людскіх істот, якія носяць назву вясковага люду» [4].

Праца Ажэшкі носіць прыродазнаўча-этнаграфічны характар з лірычнымі літаратурнымі адступленнямі. Апісанні прыроды і расліннага свету тут цесна звязаны з жыццём народа. Ажэшка падрабязна характарызуе народныя веды аб раслінах, сродках народнай медыцыны, паказвае бытавыя ўмовы жыцця, сямейныя адносіны, жыллё беларускіх сялян, становішча жанчыны і г. д. У рабоце прыводзіцца значная колькасць фальклорных твораў (прыказкі, загадкі, паданні, апісанні вераванняў і г. д.).

Выступленні Ажэшкі ў абарону простага народа ад нападкаў ідэолагаў памешчыкаў былі прыхільна сустрэты многімі прагрэсіўнымі этнографамі Беларусі — Е. Р. Раманавым, М. В. Доўнар-Запольскім і інш.

Прыхільна да беларускага народа ставіліся і іншыя польскія этнографы. Так, у працы «Люд Палесся Літоўскага» З. Пяткевіч адзначаў наступнае: «Палескі люд,

---

[1] E. Orzeszkowa. Ludzie i kwiaty nad Niemnem. «Wisła» t. 2, 1888, стар. 3.

[2] Там жа, стар. 4, 5.

[3] Там жа, 1890, t. 4, стар. 31.

[4] Там жа.

нягледзячы на цяжкую жыццёвую прозу, вызначаецца паэтычным успрыманнем, асабліва маладыя дзяўчаты. Многія з мужчын маюць вялікае замілаванне і здольнасці да музыкі. Ведаю аднаго селяніна, які, нягледзячы на тое што мае згрубелыя ад працы рукі, дасягнуў у ігры на скрыпцы віртуознасці, умее здабываць чыстыя, прыемныя тоны, нават з пэўным адценнем» [1].

З прыхільнасцю да простага народа, але з яўнай ідэалізацыяй яго быту і пропаведзямі класавага міру выступалі ў сваіх этнаграфічных працах аб Беларусі Бірута і Е. Яленьская. У артыкуле «Дажынкі на Літве» Бірута, даючы апісанне дажынак у Лідскім павеце Віленскай губерні, ідэалізуе адносіны паміж панамі і сялянамі. Паноў называе «ласкавымі гаспадарамі», якія нібыта клапоцяцца аб сваіх сялянах, лагодна адчыняюць перад імі дзверы свайго дому, знаходзяць для іх «мілае слова і кілішак гарэлкі» [2].

Такую ж згоду пана з селянінам і пакорлівасць апошняга прапагандуе і Яленьская ў сваёй працы «Вёска Камаровічы ў Мазырскім павеце» [3]. Як ідэолаг памешчыкаў-прыгоннікаў яна са смуткам успамінае аб адмене прыгонніцтва: «Даўней пры існаванні прыгоннага права былі тут вялікія, сапраўдныя панскія багацці. Сёння становішча змянілася; вялікая тэрыторыя застаецца без дастатковай колькасці рук для працы, з высечанымі лясамі, з фатальна праведзеным распрыгоньваннем сялян належна не выкарыстоўваецца, часта зусім пакінутая гаспадарамі, яна сведчыць толькі аб былой шляхецкай заможнасці ў гэтых краях» [4]. Яленьская сцвярджае, быццам бы сяляне таксама шкадуюць аб адмене прыгонніцтва. Аднак разам з тым вымушана прызнаць, што сяляне глядзяць на пана, як на «непатрэбнае на свеце племя» [5]. Яны пры гэтым параўноўваюць пана з пустым коласам, які не дае ніякай карысці чалавеку.

Гэта праца Яленьскай мае вялікую каштоўнасць для

---

[1] P i e t k i e w i c z. Lud Polesia Litewskiego. «Tygodnik Powszechny», № 22, Warszawa, 1884, стар. 346, 347.

[2] B i r u t a. Dożynki na Litwie. «Wisła», t. 3, кн. I, 1889, стар. 93, 94.

[3] E. J e l e ń s k a. Wieś Komarowicze w powiecie Mozyrskim. «Wisła», 1891, t. 5. кн. I, стар. 290—331; кн. 2, стар. 479—520.

[4] Там жа, стар. 293.

[5] Там жа, кн. II, стар. 489.

этнографа. Яна надзвычай багата апісаннямі матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускіх сялян Мазыршчыны. Найбольш багатым этнаграфічнымі матэрыяламі з'яўляецца раздзел, у якім даецца разгорнутая характарыстыка матэрыяльнай культуры в. Камаровічы. Асабліва дэталёва апісваюцца сялянская хата, хатняе начынне, упрыгожванне жылля, прылад працы, аздабленне прадметаў адзення, тканін і г. д. Даволі грунтоўна разглядаецца адзенне сялян в. Камаровічы, працэс ткання і ткацкія ўзоры. Пры гэтым аўтар заўважае, што «ўборы палескага люду вельмі прыгожыя. Пануе вялікая разнастайнасць у спосабе вязання хустак, крою сукенак і карсетаў, амаль кожная вёска мае свае асаблівыя рысы» [1].

Асобны раздзел працы прысвечан апісанню становішча вясковай жанчыны. Яленьская адзначае нераўнапраўнае становішча яе ў сям'і. Прыводзячы ў сувязі з гэтым апісанне вясельнага абрада, яна паказвае, што «ў прадстаўленні сялян царкоўны шлюб яшчэ поўнасцю не ўзаконьвае саюз двух людзей... Найчасцей здараецца, што з царквы маладыя разыходзяцца кожны да сябе і застаюцца чужымі пэўны час, да дня, прызначанага да вяселля. Гэта, — падкрэслівае Яленьская, — можа служыць доказам таго, як мала да гэтага часу наш люд пранікнуўся царкоўным духам» [2]. Народна-бытавая абраднасць адыгрывала большую ролю ў жыцці народа, чым афіцыйная рэлігія.

Вялікае месца ў працы адводзіцца апісанню разнастайных вераванняў, абрадаў, сродкаў народнай медыцыны і свят. Пры апісанні свят даецца характарыстыка абрадавай і святочнай ежы.

Матэрыяльная культура беларусаў атрымала некаторае адлюстраванне і ў працах іншых польскіх этнографаў. Тыматэвуш Лунеўскі ў 1899 г. апублікаваў каштоўны артыкул, у якім даў падрабязнае апісанне палескай сахі, якую ён называе літоўскай [3]. Адзначаючы ўменне і кемлівасць народа ў стварэнні прылад працы, Лунеўскі ідэалізуе патрыярхальны быт народа. «Думаю, — піша ён, — што такая геніяльна абдуманая,

---

[1] E. Jeleńska. Wieś Komarowicze w powiecie Mozyrskim. «Wisła», t. 5, кн. I, стар. 319.

[2] Там жа, стар. 327.

[3] Tymoteusz Łuniewski. Socha Litewska v. podlaska. Warszawa, 1899. Odbitka z «Gazety Rolniczej».

каштоўная прылада, якая выкарміла сотні пакаленняў, заслугоўвае таго, каб аб ёй застаўся поўны след у нашай сельскагаспадарчай літаратуры» [1].

Быту беларусаў прысвечан артыкул «З жыцця люду беларускага» [2] Аляксандра Лянтоўскага. У ім даецца апісанне беларускай вёскі, сялянскага двара і хаты, гаспадарчых пабудоў. Асабліва падрабязна характарызуецца ўнутранае ўбранне, мэбліроўка і прадметы начыння сялянскай хаты.

Аналагічныя апісанні дае ў сваёй працы Марыян Куч [3]. Асобныя заўвагі аб пасяленнях, ежы і харчаванні робіць Аляксандр Ельскі ў сваіх шматлікіх карэспандэнцыях, змешчаных у пецярбургскім часопісе «Kraj» [4] і інш.

Трэба, аднак, адзначыць, што асноўная колькасць прац ліберальнага напрамку польскіх даследчыкаў быту беларускага народа 80—90-х гадоў прысвечана духоўнай культуры народа — запісу фальклорных твораў, апісанню вераванняў і абрадаў, сродкаў народнай медыцыны, забабонаў і прыкмет.

Асаблівай увагі сярод іх заслугоўваюць працы Я н а К а р л о в і ч а (1836—1903) [5], доктара філалогіі. Ён быў прызнаным ідэйным кіраўніком многіх польскіх этнографаў, з некаторымі з іх Карловіч праводзіў вялікую арганізацыйную работу па збіранню і публікацыі фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў, асабліва калі быў рэдактарам часопіса «Wisła».

Навуковыя погляды Карловіча склаліся пад уплывам міфалагічнай школы. Доўгі час ён быў прыхільнікам тэорый Макса Мюлера і Куна. Аднак з канца 80-х гадоў ужо выступае з крытыкай гэтай школы.

Асноўныя працы Карловіча прысвечаны польскай філалогіі, гісторыі і этнаграфіі. Паралельна з гэтым ён запісваў і беларускія фальклорна-этнаграфічныя матэрыя-

---

[1] T y m o t e u s z Ł u n i e w s k i. Socha Litewska v. podlaska. Warszawa, 1899. Odbitka z «Gazety Rolniczej», стар. 15.

[2] A l e k s a n d e r Ł ę t o w s k i. Z życia ludu białoruskiego. «Wisła», t. 9, 1895, стар. 514—521.

[3] Przysłowia ludowe z okolic Witebska, Mohylewa, Smoleńska i Orła dotyczące niektórych miejscowości w cesarstwie Rosyjskiem. Zebrał Maryan Kucz. Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, № 4, Kraków, 1900, стар. 217—225.

[4] Гл., напрыклад, у раздзеле «Лісты з правінцыі»: «Kraj», 1889, № 5.

[5] Гл.: Życie i prace Jana Karłowicza. Warszawa, 1904.

Я. Карловіч

лы, публікацыю якіх пачаў яшчэ ў 70-х гадах у часопісе «Biblioteka Warszawska». Самы вялікі збор беларускіх казак і паданняў, якія былі запісаны ў Навагрудскім, Лідскім і Свянцянскім паветах, Карловіч апублікаваў у 1887—1888 гг. у сваёй працы «Народныя паданні і казкі, сабраныя ў Літве» [1].

Свае погляды на беларускі народ і яго культуру Кар-

---

[1] Podania i bajki ludowe, zebrane na Litwie staraniem Jana Karłowicza. «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej», t. XI, Kraków, 1887, стар. 229—293; t. XII, 1888, стар. 1—59.

ловіч яскрава выказвае ў прадмове да зборніка беларускіх казак У. Вярыгі [1]. Ён па сутнасці прызнае за беларусамі права на самастойнае развіццё, якое «ў першую чаргу будзе залежаць ад здольнасцей і волі саміх беларусаў» [2]. Адначасова Карловіч гаворыць аб тым, што ў будучым Беларусі можа быць яшчэ два шляхі: або яна прымкне «да братняга польскага элементу», або аб'яднаецца з пераважаючым палітычна і колькасна велікарускім племем» [3].

У сваіх разважаннях аб тым, што сабою прадстаўляе беларуская мова, Карловіч не згаджаецца як з тымі, хто яе лічыць дыялектам рускай мовы (Сразнеўскі, Патэбня), так і з тымі, хто яе лічыць дыялектам украінскай мовы (Міклошыч). Карловіч салідарызуецца з Максімовічам і Надзеждзіным, якія за беларускай мовай прызнавалі самастойнасць.

Для таго каб зрабіць навукова абгрунтаваныя вывады па ўсіх гэтых пытаннях, Карловіч заклікае вучоных бліжэй даследаваць быт беларусаў, вывучаць беларускую мову, запісваць беларускія казкі, песні, паданні, прыказкі і загадкі.

У працах польскіх этнографаў, прысвечаных апісанню вераванняў і абрадаў беларусаў, робяцца спробы даць тлумачэнне паходжання старажытных дахрысціянскіх вераванняў і абрадаў. Пры гэтым нярэдка выказваюцца процілеглыя і супярэчлівыя меркаванні. Адны на аснове палажэнняў міфалагічнай школы даказвалі, что ў аснове старажытнаязычаскіх вераванняў ляжыць міфалогія прародзічаў еўрапейцаў — арыйцаў. З гэтых пазіцый напісаны працы Яна Вітарта.

У артыкуле «Куцця на Літве» [4] Вітарт, выводзячы ўзнікненне старажытных культаў славян з індыйскай міфалогіі, разам з тым выказвае і слушныя меркаванні аб іх сутнасці. Першапрычынай паяўлення вераванняў ён правільна лічыць надзяленне чалавекам незразумелых і грозных сіл прыроды звышнатуральнай сілай. У выніку такога адухаўлення ўзнік, напрыклад, культ Сонца. У гонар яго і выконваліся асноўныя абрады гадавога круга.

---

[1] Podania białoruskie, zebrane przez Władysława Weryhę poprzedzone wstępem przez Jana Karłowicza. Lwów, 1889.
[2] Там жа, стар. 3.
[3] Там жа.
[4] Witort. Kucja na Litwie. «Lud», 3, Lwów, 1897, стар. 1—6.

Разглядаючы, напрыклад, свята каляд і абрадавую ежу — куццю, Вітарт гаворыць, што хрысціянскае духавенства прыстасавала сваё свята нараджэння Хрыста да старажытнага снежаньскага свята ў гонар Сонца, калі пачынаў павялічвацца дзень. Ён гаворыць, што першыя тры стагоддзі царква нават не адзначала свята нараджэння Хрыста.

З абвяржэннем доказаў Вітарта аб тым, што ў аснове язычаскіх вераванняў славянскіх народаў ляжыць старажытнаарыйская міфалогія, выступіў са сваім артыкулам Л. Млынак [1]. Правільна заяўляючы, што славянскія звычаі, абрады і вераванні з'яўляюцца «кроўным здабыткам» славянскіх народаў, Млынак, аднак, памылкова абвяргае ўсе тлумачэнні Вітарта аб сутнасці калядных свят. Гэта свята ён звязвае не з культам Сонца (у прыватнасці, не з перыядам зімовага сонцастаяння), а з культам мядзведзя. Штучна звязваючы калядныя абрадавыя стравы і іх колькасць з ежай мядзведзя і колькасцю яго дарадчыкаў (іх нібыта таксама 12 — воўк, ліса і інш.), Млынак не дае абгрунтаваных навуковых доказаў гэтага. Зразумела, што такія яго довады з'яўляюцца надуманымі.

Больш глыбокія меркаванні аб сутнасці бытаваўшых у той час вераванняў і абрадаў некалькі раней выказваў Зыгмунт Глогер у сваёй працы «Юрый» [2]. Даючы апісанне старажытнага свята юр'я і прыводзячы 25 беларускіх песень, Глогер адзначаў, што «звычай хаджэння дзяўчат з песнямі і віншаваннямі ў дзень свята юр'я належыць да адвечных славянскіх абрадаў, якімі прабацькі нашы з радасцю і ўрачыстасцю віталі прыход кожнай вясны» [3]. Глогер замілоўваецца харасвом беларускіх песень-вяснянак і заклікае этнографаў да збірання падобных матэрыялаў. «Калі ва ўсіх кутках краю, — пісаў ён, — будуць сабраны і апублікаваны рэшткі веснавых звычаяў і песень, што маглі б і павінны зрабіць найбольш адукаваныя жыхары правінцый, то тады навука, абапіраючыся на больш багаты, чым сёння матэрыял, зможа растлума-

---

[1] L. Młynek. Uwagi do artykułu J. Witorta: Kucja na Litwie. «Lud», 3, 1897, стар. 171—175.

[2] Z. Gloger. Jurej (Swięty Jerzy). «Pamiętnik Fizyograficzny», t. 3, 1883, стар. 491—499.

[3] Там жа, стар. 499.

чыць гэты забыты і адзін з найпрыгажэйшых вобразаў быту нашых даўнейшых продкаў» [1].

Канкрэтны матэрыял па вераваннях і забабонах у ваколіцах Крывіч Вілейскага павета сабраў Я. Кібарт [2]. Ва ўступе да сваёй працы «Народныя вераванні ў ваколіцах Крывіч Вілейскага павета» Кібарт імкнецца растлумачыць бытаванне старажытных вераванняў, забабонаў і абрадаў малой колькасцю цэркваў і касцёлаў. Ён канстатуе факты, што многія сяляне з прычыны значнай адлегласці наведваюць царкву толькі адзін раз у год, а іншыя па некалькі год запар не бываюць там. Рэлігійныя прадстаўленні сялян Вілейскага павета Кібарт характарызуе, як «блытаніну рэштак ідалапаклонніцтва са знешнім бокам хрысціянства» [3].

Заслугоўваюць увагі разважанні аўтара гэтай працы аб тым, што ўсе вераванні і забабоны селяніна звязаны з яго жыццём. «Колькі можа быць камбінацый жыццёвых палажэнняў і акалічнасцей, столькі існуе і забабонаў» [4],— пісаў ён. Кібарт прыводзіць вялікую колькасць апісанняў вераванняў, забабонаў, «сродкаў» супраць хвароб, замоў і малітваў, а ў канцы працы заклікае больш актыўна запісваць народныя матэрыялы, якія даюць магчымасць вызначэння «разумовага і маральнага стану нашых сялян» [5].

Самай вялікай працай аб знахарстве, вераваннях, забабонах, прыкметах, звязаных з хваробай чалавека, і аб сродках народнай медыцыны гэтага часу з'яўляецца зборнік Ф. Вярэнкі «Аб народных леках» [6]. Матэрыялы для гэтай працы збіраліся аўтарам у паўночнай частцы Барысаўскага і заходняй частцы Лепельскага паветаў.

Адзначаючы цемру і забітасць народных мас, Вярэнка падрабязна расказвае аб адносінах селяніна да знахарства, паказвае, што хваробы і смерць ва ўяўленні сялян выступалі ў персаніфікаваным выглядзе, як

---

[1] Z. Gloger. Jurej (Swięty Jerzy). «Pamiętnik Fizyograficzny», t. 3, 1883, стар. 499.

[2] J. Kibort. Wierzenia ludowe w okolicach Krzywicz w powiecie Wilejskim. «Wisła», t. XIII, стар. 321—337, 389—408.

[3] Там жа, стар. 324.

[4] Там жа, стар. 389.

[5] Там жа, стар. 408.

[6] Przyczynek do lecznictwa ludowego. Podał F. Werenko. Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, t. I. Kraków, 1896, стар. 99—229.

жывыя істоты. Адсюль і ўсе знахарскія прыёмы «лячэння» зводзіліся да прыёмаў, з дапамогай якіх можна было б «выгнаць» хваробу з чалавека. Усяго Вярэнка прыводзіць каля 1000 апісанняў знахарскіх прыёмаў, замоў, прыкмет, забабонаў, вераванняў і сродкаў народнай медыцыны. Асобна да працы прыкладзены дадаткі «З народнай ветэрынарыі. Знішчэнне паразітаў». Гэта праца сведчыць аб глыбокім веданні аўтарам народнага быту і сумленным вывучэнні яго.

Невялікую групу складаюць працы польскіх этнографаў, якія прысвечаны апісанню сямейных абрадаў, пераважна вясельных. Асаблівай увагі сярод іх заслугоўвае «Вяселле ў Рудску» Гелены Чахоўскай [1]. Праца прысвечана апісанню вясельнага абрада беларускіх сялян вёскі Рудск Пінскага павета. У прадмове да апісання аўтар высока ставіць кемлівасць і дапытлівасць беларускага селяніна, які «над усім задумваецца..., ім канецца ўсё сабе растлумачыць, а калі што не можа зразумець, стварае міфічныя паданні і легенды» [2].

Апісанне вяселля даецца Чахоўскай з вялікімі падрабязнасцямі, дэталёвым разглядам кожнага этапа і ілюструецца песнямі, якіх яна прыводзіць 74 (з запісам тыповых мелодый). Усе песні друкуюцца лацінкай на беларускай мове з захаваннем асноўных фанетычных асаблівасцей.

Заслугоўвае ўвагі апісанне вясельных абрадаў беларусаў Палесся, якое даў у 1889 г. Оскар Кольберг [3]. Абрады і песні (звыш 20) запісаны ў вёсцы Любяшчова Пінскага павета. Кольберг падрабязна апісвае такія элементы беларускага вяселля, як запоіны, вечар у маладога, снеданне і абед, выезд, пярэзвы і інш. Пры гэтым аўтар паведамляе цікавыя звесткі аб абрадавай ежы. У дадатак прыводзіцца 70 вясельных песень з вёсак Дубовае, Барова і Пагост Пінскага павета.

У гэтай працы Кольберг, акрамя вяселля, дае апісанне і некаторых абрадаў гадавога круга (каляды, вя-

---

[1] Wesele w Rudzku. Przez Helenę Czechowską. Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, t. 2, аддзел II. Kraków, 1896, стар. 17—48.

[2] Там жа, стар. 18.

[3] Oskar Kolberg. Zwyczaje i obrzędy weselne z Polesia. «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej», t. 13, Kraków, 1889, стар. 209—245.

О. Кольберг

лікдзень, сёмуха, купалле і інш.) з прывядзеннем звыш 30 песень, а таксама вераванняў і забабонаў. У канцы працы даецца звыш 30 прымавак і прыказак. Рад прац Кольберга па быту беларусаў і ўкраінцаў застаўся неапублікаваным. У сучасны момант у Польскай Народнай Рэспубліцы вядзецца работа па падрыхтоўцы іх да друку. Матэрыялы аб беларусах і ўкраінцах будуць выдадзены двума паасобнымі тамамі [1].

---

[1] Рукапісы захоўваюцца ў рукапісным аддзеле Бібліятэкі польскай Акадэміі навук у Кракаве, сігнатура 3202—3205.

Значная колькасць прац польскіх вучоных 80—90-х гадоў прысвечана фальклорным творам, пераважна запісам песень. Большасць фальклорных прац публікавалася на старонках Кракаўскага часопіса „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej". У ім надрукаваны наступныя вуснапаэтычныя творы: 43 беларускія песні ў 1889 г. апублікавана У. Вярыгай[1], 25—у 1892 г. Бірутай[2], 15 беларускіх песень с запісам мелодый у 1892—1895 гг. Бадуэнам дэ Куртэнэ[3], 179 песень і прыпевак і 37 загадак у 1893 г. А. Гурыновічам[4], 55 песень з нотамі ў 1895 г. чэшскім вучоным Адольфам Чэрным[5], 746 прыказак і прымавак і 112 загадак у 1881, 1886 гг. У. Дыбоўскім[6] і інш.

Некаторыя фальклорныя творы беларусаў былі апублікаваны ў часопісе „Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne". У другім томе гэтага часопіса ўжо ў 1897 г. быў надрукаваны значны збор беларускіх загадак (128)[7] з розных губерняў Беларусі, а ў 1900 г. 71 прыказка і прымаўка з беларускіх і рускіх губерняў[8].

Сярод вуснапаэтычных твораў беларусаў, апублікаваных у польскіх выданнях, асноўнае месца займаюць песні, асабліва абрадавыя і сямейныя. Але побач з імі

---

[1] Władysław Weryha. Dumki białoruskie ze wsi Głębokiego w powiecie Lidzkim gubernii Wileńskiej w. r. 1885 spisane. «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej», t. 13, Kraków, 1889, стар. 84—103.

[2] Pieśni białoruskie z powiatu Lidzkiego. Zapisała Biruta, там жа, t. 16, 1892, стар. 239—251.

[3] Pieśni białorusko-polskie z powiatu Sokólskiego gubernii Grodzieńskiej. Zapisane przez prof. J. Baudouin de Courtenay, там жа, t. 16, 1892, стар. 219—238, t. 18, 1895, стар. 225—231.

[4] Zbiór rzeczy białoruskich (z gminy Wiszniewskiej, parafii Żodziskiej, pow. Święciańskiego, gubernii Wileńskiej). Zebrał i ułożył A. Hurynowicz, там жа, t. 17, 1893, стар. 136—200.

[5] Pieśni białoruskie z powiatu Dziśnieńskiego gubernii Wileńskiej. Zapisał Adolf Černy, там жа, t. 18, 1895, стар. 192—224.

[6] Zagadki białoruskie z gubernii Mińskiej. Zebrał Dr. Władysław Dybowski, там жа, t. 10, 1886, стар. 157—168; Przysłowia białoruskie z powiatu Nowogródzkiego, t. 5, 1881, стар. 3—23.

[7] Zagadki białoruskie. Zebrał Leon Wasilewski. Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, t. 2, Kraków, 1897, стар. 5—13.

[8] Przysłowia ludowe z okolic Witebska, Mohylewa, Smoleńska i Orła, dotyczące niektórych miejscowości w cesarstwie Rosyjskiem. Zebrał Maryan Kucz, там жа, t. 4, dział 2, 1900, стар. 217—225.

сустракаюцца і песні, у якіх адлюстроўваецца цяжкі сацыяльны прыгнёт, нялёгкая доля сіраты, капіталістычная эксплуатацыя.

Вось, напрыклад, што гаворыцца ў песні аб будаўніцтве чыгункі:

Хто не быў на чыгуне,
Той гора не знае,
А мы былі, пражывалі,
Мы ўсё гора знаем...

Мы канавушку капалі,
Яе праклінали,
Будзь ты гэтая чыгунка,
Будзь ты праклятая [1].

У большасці выпадкаў збіральнікі беларускага фальклору абмяжоўваюцца кароткімі заўвагамі да запісаных твораў, пазбягаючы разважанняў па гістарычна-этнічных, сацыяльных і палітычных пытаннях, рэдка выказваюць свае адносіны да народа.

Самай плённай па збіранню фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў у 80—90-х гадах сярод польскіх даследчыкаў Беларусі была дзейнасць М. Федароўскага.

Міхаіл Федароўскі (1853—1923) нарадзіўся ў Варшаве. З малых год выхоўваўся без бацькі, які пасля паўстання 1863 г. вымушан быў эмігрыраваць. Ён скончыў агранамічны факультэт Пятроўска-Разумоўскай земляробчай акадэміі (цяпер Маскоўская сельскагаспадарчая акадэмія імя Ціміразева). Некаторы час працаваў аграномам у маёнтках польскіх магнатаў пад Варшавай. У 1877 г. Федароўскі пераехаў у Пружанскі павет Гродзенскай губерні. На Беларусі ён жыў каля 30 год (да 1905 г.), пасля чаго зноў пераехаў у Варшаву, дзе працаваў у розных навуковых установах.

Навуковыя інтарэсы М. Федароўскага скламіся пад уплывам вядомых польскіх этнографаў Я. Тышкевіча, Я. Карловіча і іншых, якія ў той час займаліся збіраннем фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў у Беларусі.

З пераездам у Беларусь Федароўскі задумаў стварыць капітальную працу аб быце і культуры беларусаў. Каля 30 год ён займаўся збіраннем фальклорна-этна-

[1] Pieśni białoruskie z powiatu Lidzkiego. Zapisała Biruta. «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej», t. 16. Kraków, 1892, стар. 241.

М. Федароўскі

графічных матэрыялаў і археалагічнымі раскопкамі ў Пружанскім, Беластоцкім, Бельскім, Ваўкавыскім, Гродзенскім, Слонімскім паветах Гродзенскай губерні, у Вілейскім і Лідскім паветах Віленскай губерні і ў Навагрудскім і Слуцкім паветах Мінскай губерні. За гэты час ім было зроблена звыш 200 тысяч запісаў па мове, фальклору і быту беларускага народа, сярод якіх асноўнае месца займаюць вуснапаэтычныя творы.

Публікацыю сабраных матэрыялаў Федароўскі пачаў у 1897 г. З 14 тамоў, якія ён меркаваў выдаць, пры яго жыцці выйшлі толькі тры пад назвай «Беларускі народ на Літоўскай Русі» (Кракаў, Варшава, 1897—1903), у якіх апублікавана 2835 фальклорных твораў, тэкстаў

з матэрыяламі па вераваннях, забабонах, сродках народнай медыцыны, у тым ліку 410 беларускіх народных казак, 571 запіс розных паданняў і расказаў з сямейнага жыцця, анекдотаў і г. д. Чацвёрты том (1935) змяшчае 13 230 прыказак, прымавак, крылатых выразаў, жартаў і г. д., а пяты (1958) і шосты (1960) тамы — 4171 беларускую песню з 1500 запісамі мелодый. Чыста этнаграфічныя матэрыялы яшчэ не апублікаваны. У архівах Варшавы і Вроцлава захоўваецца вялікая колькасць рукапісных матэрыялаў Федароўскага па быту беларусаў. Сярод іх апісанні матэрыяльнай і духоўнай культуры, пераважна абрадаў гадавога круга, вясельных абрадаў, сродкаў народнай медыцыны і г. д.[1]

Трэба адзначыць, што апублікаваныя Федароўскім фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы пры іх аналізе патрабуюць крытычнага падыходу. Матэрыялы апавядальнага жанра, асабліва анекдоты, паданні і расказы, падабраны некалькі тэндэнцыйна. Яны ў значнай меры разлічаны на знешні эфект — з мэтай павесяліць чытача. Збіральнік занадта вялікую ўвагу звярнуў на запіс тых твораў, у якіх падкрэсліваюцца адмоўныя, анекдатычныя бакі жыцця народа.

У агульнай сваёй масе апублікаваныя польскімі вучонымі ў 80—90-х гадах беларускія фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы прыкметна ўзбагацілі літаратуру па быту і культуры беларускага народа, яго вуснапаэтычнай творчасці. Як і ў працах беларускіх этнографаў, у іх асноўнае месца займаюць звесткі па духоўнай культуры — вераваннях, абрадах і фальклору. Пры гэтым пераважаюць ліберальныя тэндэнцыі і аб'ектыўны паказ асаблівасцей хатняга быту народа, хоць і з затушоўваннем сацыяльных супярэчнасцей.

У 80—90-я гады XIX ст. у параўнанні з 60—70-мі гадамі этнаграфічнае вывучэнне Беларусі набывае больш шырокі размах. Намаганнямі вялікай колькасці збіральнікаў і даследчыкаў быту беларускага народа былі апублікаваны ці падрыхтаваны да друку шматлікія фальклорна-этнаграфічныя зборнікі. Большасць іх дае аб'ектыўны малюнак жыцця беларусаў, асабліва працы прагрэсіўных этнографаў. На новы ўзровень,

---

[1] Гл.: Рукапісны аддзел бібліятэкі Варшаўскага універсітэта, фонд М. Федароўскага. Архіў Польскага этнаграфічнага таварыства ў Вроцлаве, сігнатура 1378—1384.

асабліва з 90-х гадоў, узнімаецца методыка збірання і вывучэння этнаграфічных звестак. З усталяваннем у гістарычнай навуцы эвалюцыянісцкага напрамку і развіццём буржуазнай сацыялогіі, а таксама пад прыкметным уплывам марксізма этнаграфічная навука з 90-х гадоў робіць значны крок у бок вывучэння матэрыяльнага і вытворчага быту народа. Побач з накапленнем сырых матэрыялаў робяцца значныя спробы навуковага аналізу іх.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

На працягу XIX ст. вывучэнне быту і культуры беларускага народа прайшло складаны шлях ад першых кароткіх этнаграфічных заметак у пачатку стагоддзя да фундаментальных прац к канцу яго. Калі ў першай палавіне XIX ст. этнаграфічнае вывучэнне Беларусі праводзілася пераважна польскімі і рускімі даследчыкамі, то на працягу другой палавіны гэтага стагоддзя яно пераходзіць да мясцовых сіл.

Аналіз этнаграфічнай літаратуры перыяду крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы ў Беларусі паказвае, што этнаграфія выкарыстоўвалася рознымі коламі грамадска-палітычных плыняў для сваіх мэт. Яна была сродкам палітычнай і класавай барацьбы.

Што датычыць методыкі навуковых даследаванняў, то ў гэты перыяд яна яшчэ толькі пачынала распрацоўвацца. Не былі выпрацаваны пэўныя патрабаванні да запісу фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў, вялікія недахопы меліся ў этнаграфічных праграмах навуковых устаноў і таварыстваў. Працы гэтага часу ў пераважнай большасці насілі характар гісторыка-этнаграфічных і публіцыстычных нарысаў. Навуковая каштоўнасць іх была крайне абмежаваная.

У першыя два дзесяцігоддзі пасля адмены прыгоннага права ва ўмовах бурнага развіцця капіталістычных адносін этнаграфія Беларусі робіць значныя крокі наперад. Павялічваецца колькасць этнаграфічных даследаванняў як з боку рускіх навуковых колаў, так і з боку мясцовых сіл. Аднак асноўная маса прац гэтага перыяду па быту і культуры народа была напісана з пазіцый міфалагічнай школы.

Палажэнні міфалагічнай школы ў гэты час падвяргалі рэзкай крытыцы рэвалюцыйныя дэмакраты, асабліва Чарнышэўскі і Дабралюбаў. Трыбунай прапаганды рэвалюцыйна-дэмакратычных ідэй быў часопіс «Современник». Іменна ў гэты час Чарнышэўскі, Дабралюбаў і Пыпін выпрацавалі асноўныя патрабаванні да этнаграфіі як навукі і далі адказ грамадству, як трэба разумець этнаграфію.

Многае каштоўнае, што паявілася ў этнаграфічных працах было заслугай рэвалюцыйных дэмакратаў, якія дапамагалі даследчыкам быту крытычна адносіцца да палажэнняў, пануючых у той час у этнаграфіі.

У Беларусі пад уплывам палітычных і рэвалюцыйных падзей 1863 г. этнаграфічныя даследаванні набылі своеасаблівы характар. У 60-х гадах беларуская этнаграфія набывае вострую палітычную тэндэнцыйнасць. Таму побач з матэрыяламі, якія адлюстроўвалі патрабаванні міфалагічнай тэорыі, паявіўся рад прац па пытаннях складу насельніцтва Беларусі і яе этнаграфічных межаў.

У 80—90-х гадах XIX ст. беларуская этнаграфія ўзнімаецца на новы ўзровень. Разгортваюць навуковую дзейнасць беларускія этнографы М. Я. Нікіфароўскі, Е. Р. Раманаў, А. Е. Багдановіч, М. В. Доўнар-Запольскі, П. В. Шэйн, Е. А. Ляцкі, П. П. Дземідовіч і многія іншыя. Яны апрацавалі і выдалі багацейшыя матэрыялы па быту і культуры беларускага народа другой палавіны XIX ст. Публікацыі вучоных-этнографаў у выданнях і перыядычным друку навуковых устаноў, а таксама ў цэнтральным і мясцовым друку ў сваёй агульнай масе стварылі надзейную базу для навуковых даследаванняў разнастайных галін быту і культуры беларусаў. У далейшым яны ляглі ў аснову навуковых даследаванняў Я. Ф. Карскага, М. М. Нікольскага і іншых беларускіх вучоных. Большасць сабраных этнаграфічных матэрыялаў не згубіла сваёй каштоўнасці і ў наш час для даследчыкаў гісторыі быту і культуры беларускага народа, для вывучэння культурнай спадчыны мінулага.

У параўнанні з мінулымі дзесяцігоддзямі ў 80—90-х гадах этнаграфічныя працы былі выкананы на больш высокім навуковым узроўні. У гэты час робяцца першыя спробы даследавання сабраных матэрыялаў, наву-

ковага аналізу іх, а таксама спробы стварэння гісторыі этнаграфіі. Значныя змены наглядаюцца ў вывучэнні матэрыяльнага быту народа, шырэй даследуюцца сямейныя ўзаемаадносіны, звычаёвае права, грамадскі і вытворчы быт. Па матэрыяльнаму быту паяўляецца першая капітальная праца — «Нарысы простанароднага жыцця-быцця Віцебскай Беларусі» М. Я. Нікіфароўскага. Аднак па-ранейшаму большасць прац па этнаграфіі прысвечана духоўнай культуры народа — вераванням, абрадам, фальклору.

У гэты перыяд у значнай ступені губляецца ранейшая палітычная тэндэнцыйнасць этнаграфічных прац. Аднак этнографы ўсё яшчэ не маглі ўзняцца вышэй буржуазнага аб'ектывізму. Працы па быту і культуры дарэвалюцыйных этнографаў у лепшым выпадку аб'ектыўна адлюстроўвалі жыццё народа, паказвалі ўзровень яго матэрыяльнай і духоўнай культуры. Прагрэсіўная частка этнографаў разумела неабходнасць карэнных змен існуючых парадкаў, спачувала цяжкаму лёсу народа, але не бачыла сапраўднага шляху вызвалення ад сацыяльнага і духоўнага прыгнёту. Усе свае надзеі яны ўскладалі на асвету — у пад'ёме адукацыі і культуры народа да ўзроўню пануючых класаў яны ўтапічна спадзяваліся ў будучым убачыць раўнапраўных пана і селяніна.

Нягледзячы на ўсе недахопы, этнаграфічныя працы другой палавіны XIX ст. адыгралі вялікую ролю ў культурным развіцці Беларусі.

Этнаграфія ў дарэвалюцыйны час аб'ядноўвала некалькі навук — уласна этнаграфію (быт народа), фалькларыстыку і мовазнаўства. Яна зрабіла жыватворны ўплыў на развіццё беларускай прафесіянальнай літаратуры. Этнаграфічныя даследаванні садзейнічалі больш паспяховаму развіццю і іншых гуманітарных навук, што ўплывала на агульны стан культурнага развіцця Беларусі.

Сваёй плённай дзейнасцю этнографы Беларусі прапагандавалі культуру беларускага народа, шматтомныя фальклорна-этнаграфічныя зборнікі адлюстроўвалі мнагаграннае жыццё народа, багацце народнай вуснапаэтычнай творчасці, чым абвяргалі антынавуковыя погляды на творчыя магчымасці беларусаў, ставілі яго ў адзін рад з іншымі народамі свету.

У процівагу буржуазным нацыяналістам, якія высунулі і заўзята абаранялі ідэю бяскласавасці беларускай нацыі, тэорыю «адзінага патоку», працы беларускіх этнографаў далі багаты матэрыял аб сацыяльнай і класавай дыферэнцыяцыі дарэвалюцыйнай Беларусі.

На глебе этнаграфічнага вывучэння Беларусі мацнелі агульнаславянскія культурныя сувязі і ў прыватнасці руска-беларуска-польскія. Гэтаму садзейнічалі этнаграфічныя працы прагрэсіўных і дэмакратычна настроеных этнографаў Расіі, Беларусі і Польшчы.

АЛФАВІТНЫ ПАКАЗАЛЬНІК ІМЁН І НАВУКОВЫХ УСТАНОЎ

ЗМЕСТ

На белорусском языке

Василий Кириллович Бондарчик

ИСТОРИЯ БЕЛОРУССКОЙ ЭТНОГРАФИИ XIX СТ.

Издательство «Наука и техника»
Минск, Ленинский проспект, 68

Рэдактар выдавецтва *Н. Царова*
Мастак *Л. Прагін*
Мастацкі рэдактар *Н. Яўменава*
Тэхнічны рэдактар *А. Атлас*
Карэктар *С. Манчукевіч*

АТ 04326. Здана ў набор 23/I 1964 г. Падпісана да друку 11/IV 1964 г. Фармат $84\times108^1/_{32}$. Фіз. друк. арк. 8,875. Ум. арк. 14,55. Вуч.-выд. арк. 15,4. Выд. заказ 40. Друк. заказ 115. Тыраж 1500 экз. Цана 72 кап.

Друкарня навукова-тэхнічнай літаратуры Дзяржкамітэта пры Савеце Міністраў БССР па друку.
Мінск, Ленінскі праспект, 68